LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

O. RIBBECK H. LIPSIUS C. WACHSMUTH

ACHTZEHNTER BAND

Erstes Heft.

LEIPZIG

VERLAG VON S. HIRZEL

1897.

QUIBUS REBUS SINGULORUM ATTICAE PAGORUM INCOLAE OPERAM DEDERINT

SCRIPSIT

CAROLUS SCHERLING

GOTHANUS.

De opificio opificibusque veterum Graecorum, quoniam ad vitam cultumque civitatum perspiciendum summi sunt momenti, hoc saeculo complures viri docti quaesiverunt. Drumannus anno 1860 librum edidit, quem inscripsit: 'Die Arbeiter und Communisten in Griechenland und Rom'. Frohberger anno 1866 egit 'de opificum apud veteres Graecos condicione' programmate Grimensi de quo nonnulla disseruit Buechsenschuetzius in Fleckeiseni annalibus anni 1867 p. 11—22. Heroica tempora Riedenauer tractavit: 'Handwerk und Handwerker in den Homerischen Zeiten' (1873). Praeterea nomino notissimos libros Buechsenschuetzii: 'Besitz und Erwerb im klassischen Alterthum' (1869) et Bluemneri: 'Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern' 4 voll. (1874—1887. = Bluemner techn.). Eis libris de condicione edocemur opificum, quaenam fuerit in civitatibus veterum et de ratione, qua quisque in arte sua exercenda usus sit. Loca autem, quibus opificia singula florebant, non nisi praetereuntes tetigerunt. De quibus libros a societate Jablonowskiana praemiis ornatos ediderunt Bluemner: 'Die gewerbliche Thätigkeit der Völker des klassischen Alterthums' (1869. = Bluemner de opif.) et Buechsenschuetzius: 'Die Hauptstätten des Gewerbfleisses im klassischen Alterthum' eodem anno. Quos ut consentaneum est de Attica et Athenarum urbe multa dixisse, ita diligentius de ipsa Attica quaerere non poterant. Itaque operae pretium est omnia colligere, quae ad opificia in pagis Atticis exercitata spectant, praesertim cum his proximis annis acre pagorum constituendorum studium ortum sit, ad quam rem fortasse opificia perlustrantes pauca conferre poterimus. Accedit, quod nunc corpus inscriptionum Atticarum ad finem fere perductum

est, ut plurimi tituli facile praesto sint, ex quibus locupletissima testimonia sumere licet. Adhibiti sunt quantum scio a Buechsenschuetzio primo in recensione supra laudata pag. 17 sq. Ille autem nullam rationem habuit locorum, ubi singuli opifices habitabant, sed id egit, ut inquilinorum numerum demonstraret multo maiorem esse quam civium. Titulos perlustrandi Wilamowitzius initium fecit, qui in Hermae vol. XXII p. 107 sqq. inquilinorum nomina collegit, quae in lapidibus occurrunt additis et demotico et opificio, quod quisque exercebat. Hunc catalogum Clercius supplevit in appendice libri, qui inscribitur: 'Les métèques athéniens' (1893) = 'bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome' vol. 64. Multos eorum opificum, qui in urbe aut in Piraeo habitant, Wachsmuthius commemoravit in secundo volumine libri de urbe Athenarum conscripti (1890). Restat igitur, ut cives colligantur, quos in titulis invenimus, nec minus inquilini, quos post illos viros doctos cognovimus. Neque scriptores neglegendi sunt, qui et ipsi multa de opificibus Atticis memoriae prodiderunt. Quamobrem fructum decerpere conabor, quem haec opera latura est.

Quod autem titulis non pariter de omnibus opificiis edocemur, de nonnullis nihil fere comperimus, huius rei altera causa ingens lapidum iactura est quam semper queretur, qui titulis operam dabit; altera causa repetenda est e titulorum ipsorum ratione.

Maximi enim momenti sunt rationes curatorum operum publicorum, quae exstant his locis: CIA I 321—324, IV 1 fasc. 2 p. 74, fasc. 3 p. 148, II_2 829—834, add. 834^b 834^c, IV 2 834^b. Ei tituli, qui in volumine primo et prima parte voluminis quarti expressi sunt, circa annum quadringentesimum nonum exarati ad opera in Erechthei templo et perfecta et perficienda spectant. Recentiores rationes earum pecuniarum sunt, quae erogatae erant ad aedem Cereris et Proserpinae Eleusine et ad Eleusinium Atheniense restituenda: II 834^b et IV 2 834^b. Nam curatores rationes reddunt eius anni, quo Cephisophon archon Atheniensium erat, h. e. a. 329/28. Titulum 834^c ad porticum a Philone Demetrii Phalerei temporibus

Eleusine exstructam referendum esse probabiliter viri docti coniecerunt. Ceterorum titulorum, quos supra commemoravi, parva tantum fragmenta servata sunt, quae ad varia opera saeculo quarto perfecta pertinent. Inspiciendi praeterea donariorum tituli. Cum autem demoticum non semper addatur, opificium omnino raro significetur, admodum pauca ex eis lucramur. Similis ratio titulorum sepulcralium est, quorum longe plurimi nihil exhibent nisi mortui patrisque eius nomen addito demotico. Saepius statuariorum titulos adhibebimus, quibus nonnunquam adscriptum est, cuius pagi sint, si modo loco quodam ipsius Atticae statua constituenda erat. Sed si qui peregrinorum iussu statuas fingebant, demotici loco addere solebant maioris patriae nomen Ἀϑηναῖος. Itaque fieri potuit ut in statuae basi Oropi reperta primum fuerit nomen pagi, deinde hoc eraso incisum sit Ἀϑηναῖος.[1]) Sive errore primum lapicida demoticum exaraverat sive interea Oropus a Boeotiis capta erat[2]), aptum exemplum illius statuariorum Atheniensium consuetudinis habemus.

Praeterea permultos fabros navales novimus ex eis titulis, quibus naves enumerantur, quas respublica Atheniensium in tribus Piraei portibus Cantharo Zea Munychia collocatas habebat (II 789—812). Quae nomina ad annum huius saeculi quadragesimum innotuerunt collecta exstant apud Boeckhium 'Urkunden üb. d. Seewesen d. att. Staates' p. 93 sqq. Ea, quae postea cognovimus, in appendice collegi. Sed vehementer dolendum est, quod demotica adscripta non sunt. Ne catalogos quidem paterarum argentearum, quae ἐξελευϑερικαὶ dicuntur, neglegemus, quibus inquilinorum notitia maxime augetur (CIA II 768—776, IV 2 768[b]—776[c] p. 185 sqq.).

Hi potissimum tituli nobis sunt adhibendi. Interdum ex aliis quoque hauriemus, quorum suo quisque loco nominandus erit. In universum autem apparet nos titulis optime edoceri

1) CIAttic. II 1208. Ubi postea hoc corpus inscriptionum afferam, numerum voluminis solum ponam.

2) titulus ineuntis saeculi tertii est; cfr. Loewy 'Inschriften griech. Bildhauer' n. 127[a].

de eis opificibus, quibus ad aedificia exstruenda opus est. Eos a reipublicae magistratibus ex iis potissimum pagis electos esse, ubi opificia maxime florebant frequentesque ea de causa opifices consederant, facile coniciemus.

Iam oritur quaestio, num omnino recte putemus fuisse loca certa, quibus singula opificia floruerint. Si magnus opificum numerus eodem loco habitat, dubitatio esse non potest. Sin minor est numerus, iurene concludimus in eo ipso pago, cui illi adscripti sunt, sedem eius opificum generis fuisse? Estne omnino veri simile eos re vera in suis pagis habitavisse? Non desunt exempla, quibus adducamur, ut singulorum opificiorum suum fuisse locum arbitremur. Commemoro Ceramici pagum ab arte figlina dictum atque duas Athenarum vias, quarum altera *ἑρμογλυφέων* altera *κιβωτοποιῶν* est, cfr. Frohberger l. l. p. 30. Fabri aerarii in Colono forensi sedem habebant, qua de re cfr. Wachsmuth l. l. I 180 adn. 1. II₁ 253. His aliisque, quae nunc non enumero, exemplis satis demonstratur eos, qui idem opificium exercebant, eodem loco habitare solitos esse. Quae sententia titulis quoque stabilitur.

Nec in universum est probabile opifices, ubi aliquo loco consederunt, hunc alio mutavisse. Nam mos erat cum Graecorum tum Atheniensium filium opificio patris institui, ut per multa saecula idem opificium ab eadem gente exercitatum sit. Ubi autem antiquitus negotium posteris a maioribus traditur, etiam sedes tradi putanda est. Atque pauperrimum quemque minime occasionem domicilii mutandi habuisse perspicuum est. Velut ex Demosthenis loco LVII 10 medio fere saeculo quarto plurimos Halimusiorum Halimunte habitavisse discimus. Atque eo veri dissimilius est homines pagum mutasse, quo propius a Clisthenis temporibus absunt. Attamen cautio quaedam semper adhibenda erit, praesertim si de maioribus officinis agitur, quae per servos exercentur, quas consentaneum est aut in oppidis aut prope oppida sitas esse.

Hoc statim addo multo minorem esse in titulis numerum civium, qui opificium exercent, quam inquilinorum. Quod minime mirationem movet, quoniam plurima opificia penes

peregrinos inquilinosque fuisse, multa a servis exercitata esse scimus, quos nonnunquam plurimos in officinis Athenienses divites possidebant.[1]) Inde etiam explicatur, quod Xenophon conviv. IV 4 dicit multos opifices in domibus conductis habitare, nam inquilinis solum sibi emere non licebat, nisi honoris causa populiscito eis concessum erat. Cur autem cives ab opificiis exercendis abstinuerint, ea causa est, quod opificia illiberalia putabantur eique, qui ea exercebant, despiciebantur.[2]) Ea contemptio tanta erat, ut lex daretur, ne quis civibus nec viris nec feminis forense negotium opprobrio daret.[3]) In eiusdem orationis paragrapho 31 orator excusat, quod non ita cum suis vivit, ut vult, h. e. quod vittas vendit. Itaque qui cives ipsi opificium aliquod exercebant, ei aut humili loco nati aut pauperes sunt. Paupertate enim coactos multos et viros et feminas ad opificia se convertisse in eadem oratione legimus; §§ 35. 45.

CAPUT I.

De agricultura et de pecuaria.

Antequam autem de ipsis opificibus verba faciam, dicendum mihi est **de agricultura,** quae est parens et nutrix ceterarum artium, ut ait Xenophon oecon. V 17, **et de pecuaria.** Itaque et nostra refert comperire, quibus in regionibus agricolae pecuariique maxime habitaverint et ad humi Atticae fertilitatem penitus cognoscendam operae pretium est undique testimonia congerere. Qua in re brevis esse potero, quoniam quae scriptores tradiderunt plurime viri docti de pagis et de Attica in universum scribentes collegerunt, quorum primus, ni

---

1) cfr. Thuc. VII 27, 5.

2) cfr. Drumann p. 23 sq., Frohberger p. 10 sq., Bluemner de opif. p. 61.

3) Demosth. LVII 30.

fallor, Meursius fuit libro, qui inscribitur: de populis Atticae liber singularis 1616.

Attica terra natura non tam fertilis erat quam aliae Graeciae partes. Sat tenuis humus est, qua summum solum tegitur. Itaque Thucydides I, 2 *λεπτόγεων* Atticam appellat. Similia tradiderunt Plutarchus Sol. 22 et Isocrates IV 34; causam rei Plato Critias p. 111 aperire studet. Nihilo minus ab initio Attici operam dederunt, ut agros assiduo labore quam fertilissimos redderent.[1]) Unde factum est, ut egregiam variorum fructuum copiam terra ferret, praesertim cum optima caeli serenitate et hieme atque aestate bene temperatis agricolae adiuvarentur. Suo igitur iure Plato l. l. p. 110 C fertilitatem Atticae praedicat.

Apertum est agriculturam maxime floruisse in duobus vel tribus Atticae agris: in campo Thriasio, Atheniensi, qui plerumque *τὸ πεδίον* nominatur, denique in Paraliae campo, si hanc partem Atticae, ubi passim colles efferuntur, campi nomine complecti licet.[2])

Primum de campo Thriasio dicam, quippe in quo Ceres agricultura homines instituisse feratur loco prope Eleusinem sito, cui Rhario campo nomen erat. Hunc Hyperides orator conduxerat, id quod scimus ex titulo Eleusinio 329/28 exarato[3]), ubi legimus: *[μισθωτὴς] Ῥαρίας Ὑπερείδης Γλαυκίππου Κολλυτεύς*[4]) · *παρὰ τούτου ἐλάβομεν μίσθωσιν μεδίμν[ων*[5])

1) cfr. Bursian 'Geogr. gr.' I 258, ubi auctoribus in adnotatione secunda citatis Thuc. I 82, 4 addendus.

2) cfr. Bursian I 264, Kiepert 'Alte Geographie' p. 281 sq. Quo fundamento nisus Bursianus dicat Mesogaeam ad Aegaleum usque pertinere eiusque partem esse campum Atheniensem non video. Contra Mesogaea sive *Μεσόγειον* pars terrae Paraliae est prope Pallenen sita cfr. III 61 A II 31: *χωρίον Παλληνῆσι ἐν Μεσογείῳ;* A I 24 civis Stiriensis fundum habet *ἐν Μεσογείῳ;* II 9 Pallenensis fundos Oae et in Mesogeo possidet.

3) IV 2 834^{b} col. II 41 sq.

4) Hyperidis gentem ex Plutarchi q. f. vitis dec. orat. 848 D cognovimus. Ex titulis addere possumus Glaucippi, Hyperidis filii, uxorem *Μειδίου* fuisse, quae Aesculapio circa centesimam quintam decimam olympiadem (320—16) aliquid dedicavit II 835 v. 33.

5) Foucart bull. de corr. hell. VIII (1884) p. 195 adn. 1 dixit in

κρι(θῶν) ΡΗΔΠΙΙΙΙ *ἐτῶν] τεττάρων* h. e. ab eo accepimus mercedem sescentenos undeviginti modios hordei per quattuor annos: ab anno igitur 332/31 ad annum 329/28 quotannis curatores Eleusinii illam hordei multitudinem acceperunt. Quod frumenti genus prae ceteris illic cultum esse ex titulo videmus, nam tituli supplementa certa sunt. Iam ante titulum repertum ex Theophrasto cognoveramus hordeum in Attica plurimum satum esse, minus triticum (hist. plant. VIII 8, 2). Atque permagno numero modium, quos Hyperides quotannis reddit, egregia fertilitate agros fuisse demonstratur, ut facile intellegamus, cur hoc potissimum loco Ceres primum frumentum sevisse dicatur. Idem ex agrorum pretio apparet. Nam Theophon quidam in pago Eleusinio agrum habebat duobus talentis aestimatum (Is. XI 42), quae summa maxima est.[1] Quod igitur omnes, qui non in oppido Eleusinio habitabant, agricolae erant, in titulo a Koehlero probabiliter ad annum 321/20 relato (IV 2 574 e) significantur nomine *γεωργοί*, quibus oppositi sunt: *ἡ πανήγυρις τῶν εἰσαφικνουμένων Ἑλλήνων — καὶ οἱ τὸ προάστειον οἰκοῦντες* (v. 17 sq.).

Alterum oppidum Thria est, unde totus campus nomen traxit. Non minus pretiosi ibi agri sunt quam Eleusine; nam Theophontis, quem supra commemoravi, ager Thriasius duorum talentorum et dimidii est. Ex eo hordeum eum demessuisse insequente paragrapho docemur. Complures fundi in titulo

---

lapide, quem inspexit, potius *O* exstare quam *Ω*. Qua de causa supplevit *μεδίμνο[υς]*. In apographo autem, quod Tsountas in ephem. arch. ser. III vol. I addidit — est tabula undecima — clare agnoscitur littera *Ω*, quam etiam Koehler in corpore inscriptionum expressit. Quin Graecorum sermoni melius respondeat accusativus, dubium non est; ut pauca exempla afferam: Arist. Ran. 173. Dem. XXXVI 51. Isae. V 35. In titulis genetivus obiectivus cum verbo *μίσθωσις* coniunctus est, *μίσθωσις τεμενῶν* vel *οἰκιῶν* vel *γῆς*, velut II 814 a A 26 sq. Sed simile exemplum inveni II 834c 49, ubi legimus: *[τιμ]ὴ ὀβολοῦ*. Itaque hoc quoque loco vestigiis lapidis nitentibus *μεδίμν[ων]* scribendum est. De frumento ab Hyperide mercedis loco reddito agi recte Foucart p. 199 exponit.

1) cfr. Buechsenschuetz 'Bes. u. Erw.' p. 84.

hypothecario Hadriani aetati fortasse adscribendo[1]) nominantur, e quibus unus ἐσχατιὰ est, fundus in extremo campo prope montes situs.[2]) Palea hordei ad aedificandum adhibebatur[3]), scilicet qua mixta cum luto et aqua singulae partes conglutinarentur. Itaque ab Artemone Thriasio novem sacci[4]) paleae emuntur, novenis obolis singuli, qua opus erat ad Cereris templum, quod Eleusine erat, restituendum (IV 2 834ᵇ I 31 sq.).

Sed non solum Cereales fruges, verum etiam varias arbores

1) III 61 A II 26. B II 39 sq.

2) cfr. schol. Aesch. I 97. Boeckh Staatshaushalt I² p. 90 in adnotatione a.

3) cfr. II 834ᵇ I 73: ἀχύρων σάκοι εἰς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ τείχους.

4) Locis allatis verbum σάκος simplici littera κ exaratum est, anno igitur 329, sed II 834ᵇ II 62 forma σάκκων exstat duplici littera κ, anno 357 lapidi incisa. Quaeritur utrum errore scribae hoc factum an medio quarto saeculo utraque forma ab Atticis adhibita sit. Nam cum in titulis verbum σάκος tribus tantum locis occurrat, inde quod bis simplex littera κ est, nihil concludere ausim. Itaque scriptores examinandi. Omnium Atticistarum testimoniis constat σάκος Atticorum, σάκκος Graecorum esse; cfr. Lobeck ad Phryn. p. 257. Hoc verum esse ex scriptoribus apparet, etsi codicum scribae saepe communem formam restituerunt. Aristophanes quidem semper forma σάκος utitur; Ach. 822. Eccl. 502. Lys. 1211. Thesm. sec. frg. 10 ap. Mein. frg. com. Graec. II p. 1083, ubi σακίον legimus. Quod Ach. 745 scriptum est σάκκος: homo Megarensis, non Atheniensis loquitur. Mira igitur obscuritate Meisterhansius in 'grammatica titulorum Atticorum' p. 73 adn. 672 dicit scholiastam ad illum Aristophanis versum testem esse poetam ambas formas adhibuisse. Praeterea Xenophon anab. IV 5, 36 scripsit σακία, quam formam recte servaverunt codices Vaticanus et duo Parisini, in editione Dindorfii ABC Etiam apud Menandrum in Demiurgis frg. 4 v. 4 (Mein. IV 102) οἰδοῦσιν ἔλαβον σακίον εἶτ' εἰς τὴν ὁδόν e. q. s. cum Meinekio scribendum censeo, cum altera forma admissa pessimus versus evadat: ⏒ | ⏑ ⏑ ‖ ⏒ cfr. Christ Metrik ² p. 327. Sed dubito num cum Nabero ad Photium s. v. σακυφάνται in oratione Dem. q. f. XLVIII 12 mutandum sit σαχυφάνται, quod vulgo traditum est, in σακυφάνται. Nam agitur de oratione ab ignoto homine in causa privata scripta, ex qua formam non Atticam non est cur expellamus. Poterit sane quod Photii codex exhibet σακηφάνται, mutationi favere videri. Quae cum ita sint, in titulo supra allato, qui publicus est, formam duplici littera κ exaratam scribae tribuo; nam illis temporibus Attica forma simplici κ scripta valuisse videtur.

fruticesque campus Thriasius ferebat, ex quibus singillatim vitis affertur; nam Theophon in fundo cum varios fructus tum vinum reliquit (Is. XI 43). Ubi vinum cultum esse vel inde apparet, quod Aeschylus Eleusinius puer vites servasse dicitur (Paus. I 21, 1). Etiam fabas et mala et mala Punica ibi crevisse recte concludemus ex Porphyrii de abstinentia libelli loco (IV 16 p. 255, 4 sq. Nauck), qui scriptor Theophrasti *περὶ εὐσεβείας* librum secutus narrat eis fructibus mystis Eleusiniis vesci non licere.

Dici nequit, utrum *ἐπικαρπία*, quam Thriae unus ex eis habuit, qui propter Hermas mutilatos damnati sunt (I 277 v. 12), frumenti an arborum fructuum fuerit, quoniam voce '*καρπός*' utrumque genus significatur. Intellegendum autem est ius fructus demetendi. Eadem notio tab. Heracl. I 107 sq. (CIG III 5774, 5) invenitur, qua de re Lipsius praeceptor illustrissimus me edocuit. Secundaria notio est ipsius fructus, atque non solum agrorum, sed etiam aliarum rerum ut argenti; cfr. tab. Gortyn. VII 33, VIII 45.

Huic fertilissimo campo procul dubio magis articoccarum ager convenit, quem Anacaeae fuisse scimus (III 61 A III 30 sq.), quam campo Marathonio. Itaque cum Milchhoefero *Ath. Mitth.* XVIII p. 302 eum pagum maritimae tribus Hippothoontidis parti adscribendum esse puto. Eiusdem tribus Elaeusiorum et Acherdusiorum pagi sunt, quos olivis et piris feris abundavisse nominibus eorum demonstratur. Atque Acherdusios, quibus Aristoph. Eccl. 362 alludit, in montibus habitasse inde cognoscimus, quod duri et asperi esse dicebantur; cfr. Mein. frg. com. IV 621 n. 63. Sed utrum in maritima an mediterranea tribus parte pagi illi siti sint, diiudicare non licet. Nam Milchhoeferi argumentum, qui quod pagorum nomina in *οῦς* syllabam exeuntia ab occidentali Aegalei parte nondum reperta sint, utrumque pagum mediterraneae trittyi tribuit, multum valere recte Loeper *Mitth.* XVII p. 416 negavit; neque vero huius sententiam probo, qua putat Eleusiniae regioni olivas magis convenire quam Decelicae.

Aliqua cum verisimilitudine Cothocidas in campo Thriasio

habitavisse et Milchhoefer et Loeper contendunt, cum prope Thriam Cothocidae cuiusdam titulus sepulcralis inventus sit cfr. *Mitth.* XII 326 n. 480. Duo agri parvi sane pretii ibi noti sunt ex titulo II 785 c II 8. 12, quam ob rem nescio an in extremo campo ponendi sint. Ab his fortasse non multum Cropidae absunt, quem pagum inter Rhitos et Acharnas fuisse e Thuc. II 19 scimus. Semel in titulo admodum lacerato II 788 A 13 commemorantur adhibita nominis forma, quae vulgaris esse videtur: [*χωρίον ἐν*] *Κλωπι*[*δῶν*].

Neque vero pecuaria neglecta iacuit. Sed consentaneum est eam non tam in ipsa planitie quam prope montes floruisse, id quod manifestum fit Xenophontis narratione hell. V 4, 21, qui refert Sphodriam, cum anno trecentesimo duodeoctogesimo nocturnam in Atticam invasionem ex Boeotia facere conatus Thriae iter flexisset, redeuntem greges rapuisse. Ovium imprimis sunt greges, quas plurimas optimasque in Attica nutritas esse constat.[1]) Praeter oves capras non defuisse Isaei loco saepius a nobis citato demonstratur, ubi narrat in Theophontis agris sexaginta oves et centum capras esse. Denique suariam factam esse inde videmus, quod a Pataeco Eleusinio duo sues emuntur ad templum Eleusinium et sacerdotis domum purganda (IV 2 834[b] I 50). Campus Rharius quoque sue purgatus est, quod mortuus in eo iacuerat (ibid. v. 43). Sed magni momenti suaria non fuisse videtur, cum saepe ex Megaride *χοίρους μυστικὰς* importatas esse Aristoph. Ach. 764 doceat; cfr. schol. ad h. l.

A tribus partibus campus Thriasius montibus includitur, in quibus agriculturam cum pecuaria coniunctam invenimus. Maxime vinum in vallibus et declivibus montibus cultum esse videtur. Scimus enim prope Eleutheras oppidum in extremo Atticae angulo situm Dionysi templum fuisse, qui Eleutheras condidisse ferebatur. (Paus. I 38, 8; Diod. IV 2, 6). Erant etiam, qui illic eum natum esse dicerent. (Diod. III 66, 1). A vini cultura sumptum est Oenoes vici nomen, quorum alter — duo enim in Attica erant — in illis montibus situs est. Quod vero

1) cfr. Athen. XI 540 D.

Antiopes liberi a pastore quodam prope Eleutheras inventi esse dicuntur (Paus. l. l. § 9), inde pecuariae locum fuisse intellegimus. Eam agricolae Phylasii exercent, qui pagus orientem versus a campo Thriasio iacet. Itaque Aristophanes Ach. 1022 sq. unum ex eis querentem inducit, quod duo boves sibi sint erepti, per quos ad illud tempus victum sibi comparaverit. Atque consulto Aelianus, qui fertur, in epist. rust. 15 Callippidem, qui Cnemonem ad Panem venerandum vocat, Phylasium esse fingit.

Qui Eleusine Athenas ibat, Corydallum transgressus in campum Atheniensem perveniebat. Cuius fertilitas non ubique eadem est; etenim agri Aegaleo adiacentes minus fertiles sunt, ut pecudes frequentiores ibi fuerint. In titulo hypothecario p. 10 commemorato unus ager Corydallensis affertur (A II 18). Ex Cholargi pago, qui septentrionalem Aegalei partem tangit, dives farinae venditor nomine Nausicydes oriundus est, si quidem is, qui ab Aristophane Eccl. 426 et a Xenophonte mem. II 7, 6 commemoratur, idem est atque Nausicydes Cholargensis, cuius Plato Gorg. 487 C mentionem facit: id quod mihi veri simillimum esse videtur, quoniam tempus optime quadrat neque alius eiusdem aetatis Nausicydes notus est. Fortasse pronepos huius *Ναυσιμένης Ναυσικύδου Χολαργεὺς* est, qui anno 284/3 nominatur II 314. Ex Xenophontis loco comperimus eum magnam familiam habuisse per quam, uti mos erat Atheniensium, farinam parabat. Sed idem auctor est Nausicydem subus et bubus alendis tantam pecuniam acquisivisse, ut saepe liturgias susciperet.

Non procul a Cholargo in vico nomine Phrygiis (*Φρύγια*) oves alebantur, quarum lana permagni aestimabatur. Eam intellegendam esse Arist. Av. 493 iam scholiasta ad h. l. vidit.[1]) Ex hac igitur regione magna pars Atticae lanae ab Athenaeo V 219 A, Plinio n. h. XXIX 23, aliis laudatae profecta est; qua de causa illae quoque oves inter *πρόβατα Πεδιακὰ* numerandae sunt, quae perbona putabantur[2]); cfr. infra p. 23.

1) cfr. Milchhoefer 'Text zu den Curtius-Kaupertschen Karten von Attika' II p. 41.

2) cfr. Harp. s. v. *Πεδιακά*; Suid. s. v.; Anecd. Bekk. I 296, 14 sq.

Deinde de agricultura et pecuaria inter Thymaetadas et Piraeum exercitata testimonium exstat in Demosthenis q. f. oratione XLVII. Is enim, qui orationem habet, a puero agricola est prope hippodromum[1]) (§ 53), in domo cum horto coniuncta. Quinquaginta oves habuit, quas sibi per vim ereptas esse vehementer lamentatur (§ 52). Eum ipsum tribus Oeneidis esse ex paragrapho 12 concludo. Ibi enim narrat arbitros Oeneidis et Erechtheidis tribus de causa sua arbitrium tulisse. Alterius igitur tribus fuit. Cum autem a puero in fundo suo se habitavisse dicat, etiam proavos eum possedisse conicere licet. Qua de causa fundum eidem tribui adnumerabimus cui possessorem. Iam sola Oeneis relinquitur, quoniam nulla Erechtheidis pars in illa regione posita est. Inde apparet sat angustam esse trittyem urbanam tribus Hippothoontidis.

Eadem natura totius terrae est, quae usque ad Hymettum patet, in qua ubique parcam agriculturam una cum pecuaria exerceri videmus. Ut et agros et pascua Piraeenses anno ut videtur 321/20 locaverunt, cuius locationis pactum II 1059 adhuc exstat. Primum nominantur Paralia, Halmyris[2]) Theseum. Eos agros esse ex v. 15 sq. cognoscimus. Etiam arbores in Theseo satae erant (v. 9 sq.; cfr. Wachsmuth I 148 adn. 3). Thesmophorium vero et Schoenuntis ager sacer (*τέμενος*)[3]) *ἐννόμια* sunt h. e. pascua.

In Phaleri pago, qui Piraeo confinis est, inquilinus agricola habitabat nomine Manes (II 768 v. 24). Aristidem Alopecensem in hoc pago fundum possedisse forte scimus ex Plutarcho Arist. I 1, qui locus ex Demetrio Phalereo sumptus est. Alii agri in centesimarum rationibus commemorantur

---

1) in Echelidarum pago situs est, cfr. Wachsmuth II 1 p. 173 sq. Milchhoefer *Text* II 6 sq.

2) Recte Boeckh ad CIG 103 et Staatshshlt. I p. 141 adn. c, item Kruse 'Hellas' II 37 arbitrantur non esse de salinis cogitandum.

3) Simplicissimum enim est supplere *τέμενος*, quod in v. 2 legitur: *τἄλλα τεμένη*. Boeckhius *χωρίον* supplevit, quod ad sensum idem valet. Itaque Schoenuntis ager numinis alicuius, fortasse et ipse Cereris Thesmophorae, sacer est.

(IV 2 788[b], v. 4, 6, 12, 15, 20). Praeterea III 61 A II 4 sq. affertur [χωρ . . . . .]ρίων Φαληροῖ, ubi Dittenberger [κυπ]ρίων supplevit, recte opinor; haec arbor, quae κύπρος nominari solet, olivae similis unguentum odoratum praebet; cfr. Dioscor. I 124 Kühn.

De Halimusiorum pago parvo[1]) Demosthenes verba facit LVII 10. Quo ex loco manifestum est plurimos paganos agros coluisse; etiam in titulo III 61 A III 25 ager Halimusius affertur. Cum agricultura eorum cohaeret, quod Cererem θεσμοφόρον et Proserpinam venerantur (Paus. I 31, 1); mysteria quoque eis celebrata sunt (Clem. Alex. protrept. p. 35, 16 Dind.).

Sub ipso Hymetti monte Aexonenses habitant, qui anno 345/4 fundum locaverunt pacto, quod servatum est (II 1055), accurate descriptum. Itaque discimus Phelleidem[2]), quod nomen fundi est, arboribus fuisse consitam (v. 19 sq.: ὁ ξύλινος καρπός), e quibus vites (v. 17) et olivae (v. 34 sq.) nominatim commemorantur, atque frumento, quod v. 19 verbis Δημήτριος καρπός indicatur. Quibus autem plantis vel arboribus recentibus consitus sit ager in titulo III 61 B II 35 sq. allatus dici nequit. Exstat enim: χωρίον [— —] καινῶν Αἰξωνῆσι. Agrorum Aexonensium etiam a Xenophonte hell. II 4, 26 mentio fit, ubi dicit nonnullos Aexonenses, qui in suos agros ituri erant, a Lysimacho esse trucidatos.[3]) Quod ad pecuariam attinet: caprae videntur ibi pastae esse. Nam nomen Aexonensium apud Suidam s. v. Αἰξωνεύς ita explicatur, ut dicat eo significari, qui capras emant. Hanc explicationem comoe-

---

1) Septuaginta tres viros ad iudicium de demotis ferendum adfuisse Demosth. § 9 dicit.

2) cfr. de nominis forma Keil 'z. Sylloge inscript. Boeot.' p. 622; de re Sauppe 'Epistola crit. ad Godofr. Hermannum' (= Ausgew. Schr. p. 117 sq.), cui plane assentior.

3) Ei, qui Piraeum occupaverant, ulti sunt, cum Callistratum e tribu Leontide in agro captum necarent. Leontidis autem pars urbana inter Piraeum et Aexonen sita est, nam eius est Halimus. Itaque Callistratus in hac regione habitavisse videtur.

diam redolere facile nobis persuadebimus. Sed sal deesset, nisi re vera caprarii inter eos fuissent.

Statim adiungo Anagyrasiorum pagum sub meridionali Hymetti parte situm, ex quo Midias Cephisodori filius (II 809 d 49) oriundus est. Eum palos, quibus vites subligantur, domum suam portasse et pecudum greges eo duxisse Demosthenes XXI 167 narrat. Inde apertum est Midiam vineta et pascua possedisse. Quamquam Demosthenes non refert, ubi Midiae fundi fuerint, tamen non est, cur eos Anagyrunte fuisse negemus.

Hymettus mons ipse Platonis temporibus plantis et fruticibus, non arboribus florebat, ut ex Platonis Critia p. 111 C elucet, quem locum ad Hymettum spectare iam Kruse 'Hellas' II p. 22 intellexit. Herbae vero pulcherrimae optimaeque erant; quarum multitudinem egregie descripserunt Ovidius met. VII 702, Solinus VII 18 ed. Mommsen; confer Aeliani var. hist. X 21.[1]) Nobilissima omnium herbarum thymus erat, quae ut in ceteris Atticae montibus, ita optima in Hymetto reperiebatur.[2]) Inde mel Hymettium apud omnes veteres celeberrimum erat. Ab Eupolide (Mein. II 426) thymus inter caprarum cibos affertur, quas in Hymetto non defuisse aliunde concluseramus; cfr. quae p. 15 exposui.

Iam venio ad Alopeces pagum, qui adhuc ab omnibus viris doctis sub Lycabetto esse putabatur prope vicum, qui nunc 'Ambelokipi' vocatur. Nuperrime vero Doerpfeldius *Mitth.* XX (1895) p. 507 breviter indicavit se non adstipulari huic sententiae, sed a meridionali urbis parte Alopecen ponere in via ad lapicidinas Hymettias ducente; cfr. quae infra dicam. Ex Platonis apolog. Socr. p. 33 D coll. Euthyd. p. 291 E compertum habemus Critonem Alopecensem agriculturam exercuisse. Eundem oves habuisse Xenophon mem. II 9, 2 memoriae prodidit. Praeterea fundi in eo pago siti nominantur; undecim vel duodecim stadiis a muro Timarchi fundus Alopecensis distabat (Aesch. I 97).

1) Hodie locum exstare prope monasterium Kaesariani dictum, qui his descriptionibus respondeat, Milchhoefer *Text* II p. 24 adnotavit.

2) cfr. Eubulum (Mein. III 214) et Antiphanem (Mein. III 141) alios.

In titulis tria praedia inveni (II 784 A 8; III 61 B II 23, 43 sq.). Sed eam agriculturam ulla re insignem fuisse nusquam audimus.

Reliquum spatium, quod interest inter Hymettum et Lycabettum, si vera est Doerpfeldii sententia, magnis Agryles et Ancyles pagis expletur, quorum uterque in duas partes divisus est, *ὑπένερθεν* et *καθύπερθεν*. Lycabetto proxima Ancyle iacet, id quod Loeper l. l. p. 351 enucleavit probavitque Milchhoefer *Mitth.* XVIII p. 292. Et Agrylae et Ancylae fundus erat prope Hymettum; nam legimus III 61 A II 21 sq.: *χωρίον Ἀγκυλῆσι καὶ Ἀγρυλῆσι πρὸς τῷ Ὑμηττῷ.* Aliud praedium in Ancyle sola situm in eadem inscriptione B I 23 sq. affertur. Ibidem *ἐπικαρπία,* quae dicitur, invenitur I 277, 10, qualem Thriae exstare vidimus. Ceterum ad Loeperi de Ancylae situ sententiam bene quadrat, quod civis Ancylensis Phlyae fundum possidet, ut efficitur ex III 61 A I 6 sq.

Circa ipsam Athenarum urbem horti optime culti erant; nota est omnibus suavissima Sophoclis descriptio, qua Colonum Hippium praedicat (Oed. Col. 16 sq. 58 sq. 668 sq.). Vites, lauri, olivae, varii flores ibi viatorum oculos delectabant. Celeberrimae eae olivae sunt, quibus academia umbrabatur (Plut. Cim. 13; Arist. nub. 1005), prope quam hortus situs est, quem Hyperides I col. 26 v. 22 sq. commemorat; alium ad portam Acharnicam positum tituli III 61 A II 34 sq. testimonio cognovimus. Praeter fructus olera permulta horti Athenienses ferebant.[1]) Notissimae sunt Laciadarum raphani (Hesych. s. v. *Λακιάδαι.* Posidipp. ap. Kock. III 337). Quo in pago ad viam Eleusiniam sito Cimonis horti erant, quos civibus aperuit (Plut. Cim. 10). Tituli bis Laciadarum agros exhibent (III 61 A I 31, B II 31). Denique moneo suburbii partem ad Ilissum positam nomine *κῆποι,* horti, praeditam esse.

Non procul ab his hortis Lycabettus collis tendit, quem satis sterilem esse ex Platonis Eryx. 400 B efficitur. Ibi enim Socrates affirmat, si quis apud Scythas nomades Pulytionis

---

1) cfr. Wiskemann 'Antike Landwirthschaft' p. 6 sq.

domum possideat, eum nihilo divitiorem visum iri quam qui apud Athenienses Lycabettum. Sub eo tamen pascua non defuisse inde collegerim, quod Nicomachi Piraeensis, qui pecudes alebat, titulus sepulcralis (II 2453) ibi inventus est. Quod autem Xenophon oecon. XIX 6 terram circa Lycabettum sitam aridam dicit, eam non vituperat, sed opponit terrae admodum umidae, qualis in Phaleri regione est. Olivas igitur illic cultas esse idem l. l. § 7 testis est; adde quod Statius theb. XII 621 Lycabettum pingui meliorem oliva nominat. Sed ubique fere in campo Atheniensi olivae reperiuntur; saepissime secundum vias serebantur (Xen. l. l. § 13. Lys. VII 24).

Ab hoc colle fertilissimus Atticae campus incipit, qui Cephisi rivo secatur. Ibi omnia frugum genera terra ferebat, ut quaecunque ad agriculturam pertinent, abundarent. Quod optime cognoscimus ex pulcherrima eius Atticae partis descriptione, quam in Pacis fabula Aristophanes exhibet; Trygaeum Athmonensem, qui pagus nunc Menidi vocatur[1]), saepe gaudium, quod ex agricultura percipit, profitentem inducit. Quae et ipse Trygaeus et chorus dicit, ut ad Athmoniae pagum primum spectant, ita totius campi condicionem depingunt. Principalem locum cultura vitium obtinet; v. 190 Trygaeus ipse se vitium cultorem bonum esse indicat, id quod ipso nomine prae se fert. Itaque Pax dea salutatur epithetis a vitibus maxime repetitis: *φιλαμπελωτάτη* (308) et *βοτρυόδωρε* (520). Dulce mustum v. 576 inter pacis bona affertur, quorum libentissime agricolae reminiscuntur. Imprimis Lemnia vitis v. 1162 laudata colebatur, quam ab Androtione in libro de agricultura conscripto commemoratam esse scholiasta testis est. Aliud vitium genus, *βότρυς Νικοστράτειος*, a Lynceo ap. Athen XIV 654 A laudatur. Etiam Romanorum temporibus hanc culturam floruisse titulo III 61 demonstratur, in quo legimus A II 19: *χωρίον ἀμπελουργῶν — — Ἀθμονοῖ.* Accedit cultura ficorum, quae identidem ab Aristophane laudantur una cum vitibus. In deliciis Atheniensium caricae (*ἰσχάδες*) fuerunt,

1) Milchhoefer *Text* II 7.

e quibus massam compactam comparabant (574 sq. 558. 596. 628 alios locos). Nec desunt aliorum scriptorum testimonia. Alexis quidem *τὸ παράσημον τῆς Ἀττικῆς* caricas vocat.[1]) Memorabilis ea lex est, quam Plato de legg. VII 844 D sq. constituit: ne liceret frugibus agrestibus vesci antequam messis tempus adesset; quae lex maxime ad uvas et ficos pertinet, scilicet quod potissimi fructus erant. Ficorum copiam permagnam non fuisse ex illa lege cognoscitur, qua Solon ficos exportari vetuisse dicitur.[2]) Solum ut oleum exportarent Solonem Atheniensibus permisisse dicunt, quoniam multum optimumque parabatur (Paus. X 32, 11. Aesch. epist. V 2). Itaque civis Atheniensis Aristaeus nomine oleum invenisse fertur (Plin. n. h. VII 56, 199). Olivae igitur praeter vites ficosque Atticae propriae sunt itemque Athmonensium pagi cfr. Pac. 578. Nec mirum, quandoquidem Minerva ipsa Atheniensibus olivam donavit, quae cum fico primum in Attica crevisse dicitur (Ael. var. hist. III 38). De tribus potissimis frugibus Xenophon[3]) cogitat, cum eos, qui multum vinum vel oleum vel frumentum possident, maxime pacem flagitare dicat.

Mentione digna oratio Dinarchi q. f. est, quam memorat Dion. Halic. de Dinarch. iudic. p. 656 R: *διαδικασία Ἀθμονεῦσι περὶ τῆς μυρρίνης καὶ τῆς μίλακος.*[4]) Fortasse inde, quod initium orationis est: *Εὔχομαι δὴ τῇ Δήμητρι καὶ τῇ Κόρῃ*, coniectura assequi possumus, quae altera pars in illa lite fuerit. Nam Pausanias I 31, 4 tradidit praeter alios deos Cererem Anesidoram et Proserpinam Protogenam Phlyae cultas esse. Cum autem Phlya finitima Athmonensium pago sit, praesto est coniectura in Phlyenses scriptam esse orationem.

---

1) Athen. XIV 652 C, ubi alii quoque de caricis loci inveniuntur; cfr. III 74 D.

2) Istrus ap. Athen. III 74 E; Plut. Sol. 24. cfr. Boeckh l. l. I 60.

3) de vect. V 3. Ibi verba: *οὐχ οἱ ἡδύοινοι* minime apta sunt. Si ea expellemus, etiam verborum concinnitas restituetur: *οὐχ οἱ — οὐχ οἱ — τί δὲ — τί δὲ* e. q. s.

4) cfr. Meier-Schömann-Lipsius 'Att. Proz.' p. 472 adn. 4

Myrti baccae, quas Athmoniae fuisse ex oratione modo allata apparet, etiam a Trygaeo nominantur v. 575. Cetera poma haec sunt: mala (1001) et mala punica (ibidem). His addendae sunt mori, quas e titulo III 61 cognovimus.[1]) Ut cetera lapidum testimonia absolvam, I 277 v. 3 sq. *ἐπικαρπίαν* Athmoniae venisse comperimus. Accedit ager cuius mentio fit in titulo votivo IV 1 p. 182. n. 373[121]: *Τἀθηναίᾳ δεκάτην χωρίον Ἀθμονόθεν Χαιρέδημος Φιλέα.*[2]) Florum maxime violas Trygaeus amat; neque enim violarium laudare obliviscitur, quod prope puteum domi habet (v. 577 sq.) Eas multas in Attica satas esse e Pindaro frg. 46 Bergk., ubi *ἰοστέφανοι* Athenae praedicantur, concludere licet. Ac ne thymus quidem Trygaeo ignotus est, cfr. v. 1169. Hanc ingentem florum copiam apibus victum optimum praebuisse consentaneum est. Atque perbonum mel Trygaeus habet; est enim *τετρώβολον* (v. 252 sq.).

Praeterea Acharnis vitium culturam exercitatam esse scimus ex Arist. Acharn. 183 sq. 230 sq. id quod confirmatur titulo sepulcrali Romanorum aetate exarato, quem in vico Menidi invenerunt (III 1454), ubi legimus: *Μακεδὼν ἀμπελουργὸς Μειλήσιος.* Imprimis in meridionali Parnethis clivo, sub quo Acharnae sitae sunt, vites colebantur; itaque Statius theb. XII 620 sq.. Parnethem benignum vitibus appellat. Cum vites tum alios fructus Appollodorus Acharnensis in fundo suo habebat, quem Acharnis situm esse e Demosthenis q. f. oratione LIII 4 concludere licet. Ibi arbores frugiferae vini pampinis cinctae commemorantur (l. l. § 15); praeterea seminaria olivarum comparaverat. Insequente paragrapho rosarium ab inimicis direptum esse Apollodorus queritur. Romanorum temporibus etiam ager iuglandibus consitus Acharnis exstabat.[3]) De eodem tem-

1) III 61 A II 19: *χωρίον ἀμπελουργῶν καὶ συκαμίνου Ἀθμ.*

2) Mirum est *Ἀθμονόθεν* pro *Ἀθμονοῖ* esse exaratum. Sed inde ortum est, quod Chaeredemus in animo habuit sese ex pago suo rem, quam dedicat, Athenas attulisse.

3) III 61 B II 47: *χωρ. βασιλικ[ῶν Ἀχ]αρνῆσι* cfr. Macrob. sat. II 14. Poll. VI 80. Plin. n. h. XV 22. Theophr. caus. plant. IV 2, 1.

pore Lucianum testem habemus, qui segetes Parnethis laudat (Icaromen. 18, bis accus. 8) et Acharnis mille plethra possidere magnum bonum nonnullis visum esse narrat (ibid.).

Prope Acharnas habitavisse Chollidas recte Milchhoefer contendit in actis acad. Berol. 1892 eandemque sententiam *Mitth.* XVIII 296 contra Loeperum defendit, qui ibid. XVII 295 Chollidas in numero pagorum urbanorum esse censuit. Argumento autem Arist. Acharn. v. 33 sq. utitur. Inde apparet etiam Chollidas ad culturam vitium et olivarum incubuisse; acetum quoque ipsi fabricabantur (v. 512. 995).

Magis autem Decelicum acetum notum fuisse videtur, cuius Alexis (Mein. III. p. 514) mentionem facit. Omnino in collibus qui a Parnethe ad Brauronem tendunt, h. e. in Diacria (Hesych. s. v. *Διακριεῖς*), homines vitibus colendis operam dare videmus. Testis est Aristophanes, qui in Vespis Philocleonem Diacrium (1223) narrantem facit se puerum palos clam dempsisse (1201).

Vitis exorta est ex veterum sententia in Icariae pago (Simon. frg. 221 B. Luc. dial. deor. XVIII 2 cum schol.), qui in septentrionali Pentelici parte prope 'Dionyso' vicum situs est. Itaque antiquum Dionysi templum ibi erat festumque agebatur, quo choregia a demotis suscipiebatur. De ea accurate egit multis lapidibus allatis Buck 'Papers of the Americ. school' V p. 77 sq.[1]) Fertilitatem loci testatur titulus ab illo viro Americano editus (IV 2 1141 b), in quo agri et horti nominantur loco quodam siti, cuius nomen *Ἀνθρεῖον* est.[2])

Semachidarum quoque pagus cum Dionyso coniunctus est. Ibi enim a Semacho eiusque filiabus deus hospitio est exceptus, qua de causa ex illarum gente sacerdotes eligebantur (Steph. Byz. 562, 12 sq.). Credibile est hunc pagum non longe ab Icaria, propria Dionysi sede, afuisse. Hoc quoque veri

---

1) cfr. Milchhoefer 'Philolog. Wochenschr.' VII (1887) p. 77 sq.

2) Nomen fortasse cohaeret cum *ἀνθρήνη ἀνθρηδών*, quod apium genus est. Huic rei convenit, quod Brilessium mel affertur ab Alciphr. ep. III 23.

simile est in meridionali parte Semachidas ponendos esse, quoniam Antiochidis tribus sunt, cuius trittys mediterranea illic est, velut Pentele Antiochidi erat tributa. Accuratiora vero constituere non licet.

Iam ceteros agri Atheniensis pagos absolvam. Cephisiae, cuius nomen ad nostra tempora mansit, olerum genus quoddam imprimis colebatur, rapas rotundas dico, quas Crates (Mein. II p. 243) commemorat. Timarchum ibi fundum possedisse Aeschines I 101 narrat.

In pago Iphistiadarum[1]) inquilinus agricola occurrit, qualem antea Phaleri tantum invenimus. Nomen eius Sosias est (II 772 B I 11). Praeterea ex Platonis testamento, quod Laert. Diog. III 41 exhibet, in eo pago alterum ex Platonis agris situm fuisse videmus. Alter in pago *Εἰρεσιδῶν* situs est. Quem cum ab occidentali parte Cephisus tangat, a vero non aberrabimus arbitrati inter Iphistiadas et Cephisum esse ponendum.

Restat, ut de Phlyae pago sub Lycabetto sito verba faciam. Qui quam fertilis fuerit, vel etymologia nominis demonstratur. Derivatum enim esse videtur a verbo *φλύειν,* quod idem valere atque *πολυκαρπεῖν* Aelianus var. hist. III 41 dicit. Itaque numinum, quae Phlyenses colunt, nomina pleraque ad agriculturam spectant ut Cereris et Proserpinae, quas pag. 19 attuli, Dionysi Anthii aliorum (Paus. I 31, 4; Theophr. ap. Athen. X 424 F). Qua de causa agri Phlyenses multo saepius afferuntur quam ceterorum pagorum. In titulo illo, qui est III 61, septies. Unius agri A col. II 13 nominati pars Athmonensium pagi est. Quanti solum aestimatum sit, ex rationibus centesimarum discimus, in quibus II 788 B 8 sq. exstat: *[ἀπέδο]το [— — Φλ]υῆσιν.* In lacuna aut *χωρίον* aut *κῆπος* aut *ἀγρὸς* exaratum fuisse apparet. Pretium fundi fuit duorum talentorum et trecentarum drachmarum, quod maximum esse Buechsenschuetzius docet ʻBes. u. Erwerbʼ p. 84.

1) De forma nominis cfr. Koehler ad titulum statim afferendum; Meisterhans p. 92.

Principalem igitur locum in hoc campo agricultura obtinuit; neque tamen prorsus pecuaria deest. Apparet autem eam in montibus maxime exercitatam esse sicut in agro Thriasio. Ut Euctemonis Cephisiensis caprae videntur in Pentelico monte pastae esse; quas cum pastore tredecim minis vendidit (Is. VI 33). Primum necatae esse dicebantur caprae in Icario monte prope Icariae pagum, quod vites depavissent (Porphyr. de abstin. II 10). Praeterea magnos ovium greges ut Deceleae, ita tota Diacria fuisse ex Thuc. VII 72,5 cognoscimus. Nam inter maxima detrimenta, quibus Decelea a Lacedaemoniis occupata Athenienses affecti sunt, iactura ovium nominatur. Itaque in his quoque montibus magnam Atticae lanae partem comparatam esse arbitrari licet; cfr. p. 13. Neque hoc Alciphron ignoravit, qui epist. III 41,1 lanam Decelicam affert.

Alicuius momenti pecuariam etiam Acharnis fuisse inde videmus, quod Theocritus id. VII 71 pastorem Acharnensem inducit. Sed ibi imprimis caprae erant; nam nonnullae plantae arboresque, quas Eupolis in Caprarum fabula in numero earum affert, quas illae amant, ut hedera,[1]) quercus, ilex Acharnensium propriae erant. cfr. infra p. 43.

Pauca addam de exiguo campo Marathonio multis paludibus referto. Reliqua autem pars satis fertilis olivis et vitibus consita erat; cf. Nonn. Dion. XIII 184; XVIII 18. Vel nomine vini culturam prae se fert alter Oenoes pagus, qui in campo Marathonio occurrit.[2]) Magna igitur cum probabilitate Milchhoefer in actis acad. Berol. 1892 p. 35 sq. contendit prope Marathonem Cycalae pagum situm esse, cuius mentio fit in poletarum titulo IV 1, n. 277[a] (p. 177) v. 14 sq. v. 18 *ὀργάς*, terra admodum pinguis, affertur, cuius altera pars inter Pythium et aquaeductum quendam, altera in pago Cycalae est. Terram autem pinguem aptam non esse ei regioni, quae via Eleusinia secatur — ibi enim aliud Pythium erat —

---

1) Mein. II 426. De hedera cfr. Paus. I 31, 4; Theophr. hist. plant. III 18, 6.

2) Nonn. Dion. XIII 182. Luc. Icarom. XVIII.

sed campo Marathonio tribuendam esse omnes Milchhoefero concessuros spero.

Pecuariam in illis agris exercitatam esse etsi expressis verbis traditum non est, tamen inde apparet, quod Diacriae montibus circumdantur. Ad Pausaniam solum testem provocare licet, qui rivum, quo planities dividitur, in superiore parte aquam pecudibus bonam praebere affirmat I 32, 7. Praeterea in agro Marathonio equi alebantur. Quod concludendum est ex Cratini verbis (Mein. V p. XLVIII n. CLXXIX), qui Marathonem *εὐιπποτάτην* vocat. Cuius testimonii locupletissimi vis non infringitur verbis scholiastae ad Plat. Menex. 240 C, qui Marathonem natura asperum et equis non expeditum appellat hoc ut videtur respiciens, quod prae aliis agris non aptus erat, ubi equi exercerentur. Itaque magni momenti hanc victus comparandi rationem fuisse vix est credibile.

Aliud vero vitae degendae genus eis offerebatur, qui prope montes habitabant, qui inde a Diacria ad Boeotiae fines patent: scilicet venatio. Illis enim temporibus montes magnis silvis consiti egregiam ferarum copiam alebant. Praecipue de Parnethe hoc valet[1]), qui feris apris insignis erat teste Pausania I 32,1. Quod addit etiam ursos ibi inveniri, ad ipsius tempora spectat[2]); nam Xenophon cyneg. 11 ursos in externis terris capi confirmat. Praeter apros lepores a comicis saepissime inter Atheniensium delicias commemorantur. Sed quarto saeculo in Attica rari erant, id quod discimus ex Nausicratis fragmento (Mein. IV 578; ap. Athen. IX 399 E sq.): *οὖ (ἐν τῇ Ἀττικῇ) δασύποδ᾽ εὑρεῖν ἔστιν οὐχὶ ῥᾴδιον.* Quibus verbis Athenaeus contraria esse putat ea, quae Alcaeus comicus dixit: *κορίαννον ἵνα τί λεπτόν; ἵνα τοὺς δασύποδας οὓς ἂν λάβωμεν ἁλσὶ διαπάττειν ἔχῃς.* Sed cur ex his verbis sequi credat multos lepores in Attica fuisse, non perspicio. Nausicratis sententia confirmatur potius Nicostrati verbis, qui dicit *δασύποδα ἐὰν περιτύχῃς ἀγόρασον.* (Mein. II 829).

1) Suid. s. v. *Παρνάσσιοι* cfr. Kruse 'Hellas' II 1 p. 21.

2) cfr. Keller 'Thiere des klass. Alterthums' p. 108.

Quibus absolutis iam eos pagos perlustraturus sum, quibus angustum inter mare et montes spatium expletur, quod ad meridiem ab agro Marathonio spectat. Primi Tithrasii nominandi, quorum caricae celebres erant (Mein. II 795). Dubitaverunt viri docti, utrum trittyi maritimae Aegeidis an mediterraneae eos tribuerent. Equidem Tithrasios in maritima trittye habitavisse arbitror, cfr. infra p. 34. Fundus eorum II 846 b 7 nominatur. Incertae sedis Cydantidae sunt, cfr. Loeper l. l. p. 350, 355, 360 adn. 2. Tres fundi ex eorum pago afferuntur, e quibus una ἐσχατιὰ est (II 785 v. 5, 7, 3).

Certiora de eis pagis scimus, qui in catalogo a Strabone IX p. 399 conscripto exstant. Ut igitur a septentrionibus incipiam, primo Myrrhinutte occurrit. Apud Strabonem sane Myrrhinuntis nomen legimus; sed mihi quidem Milchhoefer act. acad. Berol. 1892 p. 16 persuasit ab illo commutatos esse pagos. Eis, quae Loeper l. l. p. 327 sq. profert, Milchhoeferi sententia non refellitur; cfr. Milchh. *Mitth.* XVIII p. 281 sq. Semel in poletarum titulo ad Hermocopidas spectante I 274 v. 17 commemoratur *χωρίον ἐμ Μυ[ρρινούττῃ καὶ ἀγ]ρὸς [κ]αὶ [ο]ἰκία.* Ex Otrynes pago duo fundi innotuerunt ex III 61 A III 23, 24.

Maximus autem illius partis pagus Araphen putandus est, quem prope vicum, qui Belanideza vocatur, situm esse Loeper et Milchhoefer nunc consentiunt.[1]) Ibi agriculturam floruisse ex Isaeo IX 18 scimus: *Ἀραφηνίων οἱ πολλοὶ τῶν τότε συγγεωργούντων* (scil. *Εὐθυκράτει τῷ Ἀστυφίλου πατρί*) e. q. s. Olivas maxime cultas esse Demosthenes, qui fertur, XLIII 69 testatur, ubi dicit Hagniam Araphene multos agros possedisse, in quibus egregiae olivae essent; sed plus mille adversarios delevisse.

Jam ad t e r t i u m m a i o r e m A t t i c a e c a m p u m venimus, cuius nunc Mesogiae nomen est, quo a veteribus septentrionalem quandam partem significari vidimus. Qui campus etsi non minus varios fructus ferebat quam ceteri, tamen ubertate ab Atheniensi superatus est. Nunc Mesogiam fertilissimam

---

1) Milchhoefer *Mitth.* XVIII 292. Loeper l. l. 362 sq.

esse Heldreich 'Pflanzen d. attischen Ebene' (= Griech. Jahreszeiten ed. Aug. Mommsen fasc. V. (1877) p. 527) refert. Eidem fere fructus inveniuntur, qui in campo Atheniensi; etiam iuglandium ager, quem Acharnis inveneramus, nobis occurrit III 61 B II 47. — Quasi in limine campi Pallenes et Gargetti pagi siti sunt. Utriusque bini agri in titulis nominantur[1]). In Pallenensium finibus etiam hortum reperimus[2]).

Ceteros pagos, de quorum agricultura testimonia ad nostra tempora pervenerunt, ita enumerabo, ut primos eos ponam, qui in orientali campi parte sunt, deinde circulum absolvens eos, qui Hymetto adiacent.

Gargettum igitur Ionidarum agri excipiunt, quorum mentio fit III 61 A I 16, 26. II 14 III 45. Sequitur Erchiae pagus procul dubio ibi situs, ubi nunc Spata est.[3]) Trecenta fere plethra Alcibiades, Dinomaches filius, ibi possidebat.[4]) Adde agrum III 61 A III 8 commemoratum. In Oae, quae nunc Velanidesa est, pago vites cultas esse e paterarum argentearum catalogo scimus, ubi commemoratur inquilinus Ἐπικέρδης ἀμπελουργός. II 773 A II 6 sq. Agrum ex lapide III 61 A II 7 sq. cognoscimus.

Accuratissime de fertilitate huius regionis edocemur descriptione fundi in Cytherri pago siti, quae exstat apud Demosthenem q. f. orat. XLII. Circuitus praedii, quod Phaenippus possidet, plus quadraginta stadiorum est (5). Inde mille fere modii frumenti, maxime hordei, demetuntur, quos duodevicenis drachmis singulos Phaenippus vendit; quod pretium triplex usitati esse orator affirmat (20, 31). Duabus in areis frumentum exterebatur (6). Praeterea octingenos vini metretas quotannis parabat, qui duodenis drachmis singuli venibant (20). Permagnum reditum etiam ex ligno[5]) perci-

---

1) II 784 B 7. III 61 A II 31. — III 61 A I 15. B II 22.
2) II 784 B 2 [κῆ]πος Παλληνῆσι.
3) cfr. Milchhoefer *Mitth.* XII 90.
4) Plat. Alc. I p. 123 C; cfr. Ael. var. hist. III 28.
5) Quin ὕλη 'lignum' intellegendum sit cum Schaefero, qui contulit

piebat, quod per sex asinos[1]) e fundo in urbem portabatur, ut cotidie duodenas drachmas inde hauriret (7).

Pauca autem de situ pagi addenda mihi sunt. Neque enim Milchhoefer in orientali parte, ut Loeper l. l. p. 354, sed Hymetto propriorem eum esse putat. In extremo campo eum esse situm inde elucet, quod *ἐσχατιὰ* Phaenippi fundus appellatur. Minus autem idoneum esse Hymettum, prope quem pagum ponamus, propter ligni copiam arbitror, quae in fundo exstabat. Nam iam Platonis temporibus silvae in eo non fuerunt cfr. supra pag. 16. Itaque cum Loepero hac in re facio, etsi accuratius locum constituere non licet[2]).

Haud procul a Cytherro Crioae pagus mea quidem sententia ponendus est; quem ab agricolis incoli ex Aristophanis Avibus scimus. Nam Euelpides, qui *Κριῶθεν* sese esse v. 645 profitetur, duos boves possidet v. 585, quos servari multum eius interest. Plane eandem vitae rationem adamavit quam Trygaeus Athmonensis, qui instar agricolarum in Pacis fabula est cfr. Av. 1283 sq. Pac. 340 sq. 1130 sq. E Crioae pago Polyeuctus oriundus est, quocum Phaenippus ille, quem supra commemoravi, iudices adit (Dem. q. f. XLII 11). Apparet hunc amicitia cum reo esse coniunctum, unde veri simile est vicinas sedes eos habuisse. Itaque Pallenen versus videtur Crioa sita esse, quippe qui pagus eiusdem, Antiochidis, tribus sit; neque vero in septentrionalem a Pallene partem spectasse videtur, ut Loeper vult, sed in meridionalem, quo propius ad Cytherrum accedat. Certam sane hanc rationem esse minime opinor; sed cum cetera quadrent, aliquam probabilitatis speciem prae se fert.

In extremo campi angulo prope Stiriam Prasienses habitabant. Eorum fundus est qui vocatur Theodoreus, quem eos

---

§ 30 *τῆν ὕλην τὴν τετμημένην,* non dubito. cfr. Hesysch. s. v. *ὕλη.* De altera notione ab Hesychio notata vide infra p. 28.

1) Hesych, s. v. *Ἀχαρνικοί ὄνοι* memoriae tradidit Acharnicos asinos permagnos fuisse; cfr. Mein. II 502.

2) Certum est prope 'Spata' vicum Cytherrum non fuisse, quoniam ibi Erchia erat.

locavisse lapide prope 'Porto Raphti' reperto demonstratur (IV 2 1059[b]), quo loco Prasiae veteres erant. Fundus et domus II 846 a 14 nominantur.

Sequitur Myrrhinuntis pagus, a quo maritima Pandionidis trittys nomen accepit[1]). Myrtis eum floruisse ex nomine ipso intellegimus; cfr. schol. Arist. Plut. 586. Steph. Byz. s. v. *Ἀγνοῦς*. Ut multi alii, ita etiam Myrrhinusii fundum paganorum proprium locant (II 660), ubi omnia fere agriculturae genera invenimus; ut frumentum v. 22 commemoratur, vites v. 21, v. 25 ceterae arbores sativae. Vel legumina serere Diodorus iubetur, qui fundum conducit. Quae res indicatur verbo *ὀσπρεύσει* v. 20, quod in lexicis nostris nondum exstat. Aliud locationis exemplum habemus in una ex poletarum tabulis, in qua v. 26 sq. Koehler probabiliter sic scripsit: *[γῆς Μυρρ]ινοῦντι μίσθωσις [κατεβλή]θη*. (IV 1 n. 277[a] p. 177).

Agnusiorum propinquorum agriculturae testis est Satyrus inquilinus agricola II 768 c I 18 sq. commemoratus. Sequuntur Prospaltii frumenti cultores, quos Cererem et Proserpinam veneratos esse Pausanias I 31, 1 tradidit. Fundus trium milium drachmarum apud Isaeum XI 44 affertur. Sinum Saronicum magnus Lamptrarum pagus tangit, cuius duae partes sunt, *Λ. ὑπενέρθεν* et *καθύπερθεν*. Ex eis tres fundi noti sunt, quorum duo accuratius significantur. Exstat enim III 61 A II 24 *κυπρίων χωρίον*. De hac arbore olivae simili cfr. p. 15. Alterum est *χωρίον [ὕ]λ[η]ς*; sic enim Dittenbergerum B II 45 rectissime lacunas explevisse credo. Quod quid sibi velit, ex Hesychio comperimus, qui s. v. *ὕλη* haec dicit: *σύμφυτος τόπος* e. q. s. Est igitur ager fruticibus consitus. Conferas Xenophontem oec. XVII 14, ubi notio verbi ea re diversa est, quod frutices nocentes intellegendi sunt. Tertius fundus A II 25 invenitur.

Sub Hymetto ipso Sphetti[2]) pagus iacet. Huius vinum

---

1) IV 1 n. 517 a, p. 120.

2) Prope vicum Koropi. Falsa sunt, quae Kirchner 'Attica et Pelop.' p. 9 adn. 1 ex Aesch. I 97 conclusit.

et acetum proprium erat[1]). Monti admodum propinqua ἐσχατιά illa fuisse videtur, quam Timarchus ibi possedit. Aesch. I 97. Adde Lys. XVII 5 et 8, ubi is, qui orationem illam habet, se Sphetti agrum possidere narrat aeque atque Cicynnae, quem pagum Milchhoefer suo iure prope Sphettum constituit.[2]) Omnibus notus est Strepsiades Phidonis filius Cicynnensis, quem Aristophanes in Nubium v. 134 inducit. Laudat rusticam vitam, quae apibus, ovibus, vitibus olivisque abundat v. 43 sq. Videmus igitur eum praeter agriculturam etiam pecuariam exercere; cfr. v. 71 sq., ubi caprae nominantur et coriacea agricolarum vestis. Reliquus est Paeaniae pagus, ex quo duo fundi afferuntur II 846 a 14 III 61 A III 35.

Igitur in Mesogaea quoque, quam iam relicturi sumus, agriculturam non exiguam una cum pecuaria exerceri vidimus. Idem testatur Xenophon de vect. IV 45, ubi exponit fieri posse ut ne per belli quidem tempora metalla relinquerentur, dummodo satis firma castella exstruerentur, quo homines se recipere possent. Nam pulverem argenti plenum non plus hostibus prodesse quam lapides; frumentum vero et vinum et oves libentissime eos esse rapturos.

Ad extremum ea testimonia colligenda sunt, quae de agricultura in meridionali Atticae parte exercitata exstant, cuius nomen Laurium est. Multa non sunt, quod in montibus, quibus regio expletur, facultas agrorum colendorum exigua erat, praesertim cum ubique fere in Laurio metalla exercitata sint.

Initium facio a Cephales pago, qui prope vicum Keratea situs est. Ibi terminus in lucem prodiit, in quo legimus ὅρος [χ]ωρίο[υ] IV 2, 1142 f. Alium fundum, ἐσχατιάν, cognoscimus e titulo II 785 II 3. Quibus in agris praeter ceteras fruges sesamum cultum esse arbitror. Omnino in Attica idque imprimis in hortis hoc legumen esse satum Aristophanes disertis verbis

---

1) Arist. Plut. 720 c. schol.; Phot. lex. s. v. ὄξος Σφήττιον.

2) cfr. *Mitth.* XVIII 298 sq.

testatur Av. 159: *νεμόμεθα δ' ἐν κήποις τὰ λευκὰ σήσαμα,* ubi adduntur myrta, papaver, menta. cfr. Kock ad h. l. Notabile autem est, quod in catalogo paterarum, quae *ἐξελευθερικαὶ* dicuntur, Hipparchides Callippi Cephalensis patronus duorum inquilinorum affertur, qui in Melites pago sesamum vendunt (IV 2 769 II 7 sq. 11 sq. Quae cum ita sint, nonne est veri simile inquilinos illos, olim Hipparchidis servos, in urbe vendidisse, quae patronus ruri metebat?

Spatium quod est inter Cephalen et litus orientale, Diradiotarum et Potamiorum[1]) pagis expletur. Illius civis fuit Phrynichus (Thuc. VIII 25. 27. 48. 68), quem puerum ruri scilicet in suo pago pecudes pavisse terramque coluisse ex Lysia XX 11 comperimus. In Potamiorum finibus complures agri sunt, quos cognovimus ex Plut. Arist. 27 sub finem; III 61 B II 27. 29. Amphitropensium agri ab Aesch. I 101 et III 61 A III 43 nominantur. Paulo plura de Aegilia scimus, ubi egregiae caricae comparabantur; cfr. Athen. XIV 652 E; Theocr. id. I 147 cum schol. In hoc pago Phrastor agricola habitabat, cuius nomen ex Demosthene qui fertur LIX 50 notum est. Prope Aegiliam Milchhoefer Atenen posuit, Loeper vero l. l. p. 335, qui apud Strabonem IX 1, 21 (p. 398), ubi post verbum *Ἀναφλύστιοι Ἀζηνεῖς* (sic!) traditum est, *Ἀτηνεῖς* corrigit, inter Anaphlystum et Sunium. Fundi III 61 A III 44 B II 19 enumerantur. Si Loeperi coniectura vera est, — et magnopere eam mihi arridere confiteor — sequitur ut Azenia non in illa regione esse possit, ubi ceteri statuerunt, sed aut in maritima aut in mediterranea Hippothoontidis tribus parte; nam in urbana spatium relictum esse non credo; cfr. Loeper l. l. p. 418. Ex eo pago duo fundi innotuerunt: III 61 A III 40 B I 20, totidem Anaphlystii: III 61 A III 41; II 784 B 11, unus Thoricius III 61 A III 42.

Ut absolvam quae de agricultura Attica innotuerunt, pauca de S a l a m i n e dicenda mihi sunt. Magna incolarum pars agriculturam et pecuariam exercebat. Inter agricolas

---

1) cfr. de situ Milchhoefer *Mitth* XVIII 283 sq.

inquilinum IV 2 773[b] A 22 invenimus. II 784 A 14 fundus Salaminius ἐν Χυτρεαῖς situs affertur, quod loci alicuius nomen fuisse videtur. Praeterea ex consuetudine ab Aeliano hist. anim. V 45 citata de agricultura concludere licet. Dicit enim Aelianus Salaminios si aper frumentum et segetes vastavisset, dentes eius hebetare esse solitos. Aliud testimonium inde sumendum est, quod Euripides identidem mulieris olera vendentis filius irridetur. Scimus enim eum, qui paganus Phlyensis erat, Salamine natum esse cum, ut recte viri docti coniecerunt, ante Persarum impetum parentes eo confugissent. Aut eos aut filium Phlyam redisse nusquam memoriae traditum est; sed quaecunque de vita Euripidis scimus, eis adducimur, ut putemus eos Salamine mansisse, cfr. Wilamowitz 'Heracles' I[1] p. 5 sq.

Sed re vera, ut Aristophanes dicit, matrem olera vendidisse vel inde veri dissimile est, quod comoediarum poetae omnia ita augere vel convertere solent, ut risum audientium moveant. Obstat vero gravissimum Philochori testimonium apud Suidam s. v. *Εὐριπίδης* servatum, ubi legimus: *οὐκ ἀληθὲς δέ, ὡς λαχανόπωλις ἦν ἡ μήτηρ αὐτοῦ. καὶ γὰρ τῶν σφόδρα εὐγενῶν ἐτύγχανεν ὡς ἀποδείκνυσι Φιλόχορος.* Atqui fieri non potest, quin Aristophanes habuerit cur Euripidem ita irrideret. Res simpliciter inde explicatur, quod in fundo Mnesarchi, patris Euripidis, Salaminio olera colebantur, quae Athenas in forum mittebat. Itaque facile mater irrideri poterat, quasi ipsa in foro venderet. Ad olerum copiam in patris fundo procreatorum Thesmophoriazusarum versus 455 sq. spectant.

Ex avibus domesticis nominatim afferuntur anates a Matrone ap. Athen. IV 136 [E] v. 95[1]); praeterea columbae, si recte illud Aeschyleum: *νῆσος πελειοθρέμμων* Pers. 307 ad Salaminem referunt; cfr. Hermann ad h. l. Pecudum lacte Salaminii utebantur ad caseum comparandum; cfr. Strab. IX 1, 11 (p. 395). Etiam mel ibi exstitisse ex Eurip. Troad. v. 799 intellegitur, ubi Salamis *μελιττοτρόφος* vocatur.

---

1) cfr. Eustath. ad Il. B 557 p. 284, 40 sq

CAPUT II.

De opificiis.

Quoniam ad finem perduxi quae de agricultura pecuariaque dicturus eram, iam ad **opificia** tractanda progrediamur. Perlustrantibus nobis scriptores et titulos diversissima opificum genera occurrunt, ut cognoscamus, quantopere Athenis opificia divisa fuerint. Cuius rei aptissimum exemplum Xenophon Cyrop. VIII 2, 5 protulit, quo demonstrat a multis hominibus unum calceum perfici. In magnis Atheniensium officinis necessarium erat singulis operum partes tribui, quo meliores eas ac facilius fabricarentur. Consentaneum autem est eandem rationem apud ceteros quoque opifices valere, quorum plurimi inquilini erant, qui cum antea nonnunquam servi fuissent, libertini facti in eo, quod didicerant, opificio exercendo perseverabant; cfr. Buechsenschuetz 'Bes. u. Erw.' 341 sq.

Initium faciam ab eis opificiis describendis, quibus comparantur quae ad vitam cotidianam opus sunt. Ac primum quidem m o l i t o r e s nomino, a quibus frumentum teritur, ut a pistoribus ad panem faciendum adhiberi possit. Fruges aut eo statim loco molebant, ubi metebantur, aut in urbe, quarum consuetudinum utramque exemplis firmare possumus. Supra p. 13 Nausicydem Cholargensem commemoravi, qui farinam vendebat, quam e frumento in illa regione ni fallor demesso parabat. In urbe Melites pagus molitorum sedes fuisse videtur; nam ex Aristoph. Equ. 254 coll. schol. Eucrates notus nobis est, qui permagnam farinae officinam exercebat. Sed non tam Atticum frumentum molitores in urbe habitantes molebant quam peregrinum, quod ex Piraeo apportabatur; scimus enim nequaquam suffecisse frumentum in Attica procreatum. Dolendum est, quod ceterorum quos inveni molitorum pagos ignoramus; atque nominatur Menon ap. Din. I 23 Lycidas ap. Dem. qui fertur, LIII 14, Gerys II 3566. Feminas quoque, inquilinas scilicet, in pistrinis versatas esse inde

manifestum est, quod Alexis fabulam quandam *Μυλωθρὶς* inscripsit (Mein. III 236). E cibariis molitis panes Attici nive albiores (Matron ap. Athen. IV 134^{E} v. 25 sq.) et placentae Atticae comparabantur, quae optime apud veteres audiebant[1]. Itaque pistorum amplum opificium Athenis erat, cuius princeps Thearion habebatur, qui monstrasse dicitur, quomodo panes essent faciendi[2]. Sed quo in pago habitaverit, enucleare non possumus. Pistoria arte magnas divitias sibi pepererat Cyrebus quidam, cuius Xenophon mentionem facit mem. II 7, 6. Unius pistoris inquilini sedem fuisse scimus in Alopeces pago (II 772 B I 5). Etsi l. l. panis venditor appellatur, tamen procul dubio ipse panes fabricabatur. Aliorum pistorum nomina duobus aetatis Romanae titulis sepulcralibus servata sunt cum, quod raro in universum fit[3], saepius Romanorum temporibus, nomini opificium additum sit: Philodamus Philodami (III 1452) et Thrasippus Thrasippi filius (III 1453).

Non minoris momenti quam pistores Athenis piscatores erant quos hoc loco tractare liceat, etsi non proprie in opificum numero sunt. Nam cotidie Athenienses comedere solebant pisces, qui multi in maritimis Atticae pagis capiebantur. Eleusinii igitur optimos scombros et rhombos praebebant (Lynceus ap. Athen. VII 285^{F}. 330^{A}. Poll. VI 63); Phalerenses aphyas in urbem apportabant (Ar. Ach. 901. Av. 76 multis aliis locis) atque gobios eosque bonos, cum minoris pretii essent, qui ex Otrynes pago venibant (Antiph. ap. Mein. IV 119; cf. Loeper l. l. 363). Itaque magna piscium captura Phaleri facta esse ab Alciphrone fingitur ep. I 1; idem I 2, 3 Munychiae non solum pisces captos esse narrat, sed etiam spongias inventas. Utrumque piscium genus etiam in litore Salaminio exstabat (Arist. h. an. VI 15; Archipp. ap. Mein. II 719); aphyae praeterea

1) Plat. pol. III 404^{D}. Athen. IV 103^{D}. Archestr. ap. Athen. IV 101^{B} 15.

2) Antiph. ap. Mein. III 96. Aristoph. ap. Mein. II 946 frg. 7; 1009 frg. 1. Plat. Gorg. 518^{B}.

3) cfr. Koehler *Mitth.* X p. 77, cui nonnulla nunc addenda, quae suo quidque loco afferam.

Marathone (Arist. l. l.). Aexonenses mullis rubris celebres erant[1]); Halis autem thynnos esse captos inde elucet, quod thynneum, quod vocabatur, ibi erat, quae vox abibat in *κυνήιον* sive *κύνειον*[2]); cfr. Rhode ann. phil. Fleck. Suppl. XVIII p. 31. Hoc loco Halas Aexonidas intellegendas esse non est cur non putemus. Dubium autem, utrum Antiphanis loco quodam (Mein. III 123), ubi in universum de rhombis aliisque piscibus ab Halaeensibus captis dicit, Aexonides an Araphenides Halae in censum veniant. Kockius II 103 nescio qua de causa Araphenidas dictas esse arbitratur.

Anagyrasiorum proprii sunt coracini (Archipp. ap. Mein. II 719); neque vero ab omnibus videntur magni aestimati esse. Nam Amphis (Mein. III 310) mente captum dicit qui coracinum edat, cum glaucus praesto sit. A Platone comico (Mein. II 668) alius Anagyrasiorum piscis commemoratur, cuius nomen est *ὀρφώς*.

Ad pisces in Piraeo captos spectant Alciphron ep. I 6, 3 et Lucian. pisc. 47. Ab eo portu non longe absunt Rhiti (*Ῥειτοὶ*), ubi pisces capiebantur, quibus vesci solis Cereris et Proserpinae sacerdotibus fas erat, cum locus dearum sacer esset, teste Pausania I 38, 1. Praeterea Sunium ab Alciphrone I 14, 1 affertur, Marathon a Pausania I 32, 4.

Denique Tithrasios affero, qui piscibus capiendis operam dedisse videantur. Mulieres enim eorum Arist. Ran. 477 Gorgones Tithrasiae dicuntur. Quod Kockius, cum muraena antea commemorata sit, recte ita interpretatus est, ut de mulieribus pisces vendentibus cogitaret. Accedit, quod Antiphanes (Mein. III 91) diserte Gorgones cum talibus mulieribus coniungit. Quod si verum est, fieri non potest, quin Tithrasiorum pagus in maritima tribus Aegeidis parte ponatur.

Praeter pisces recentes pervulgatissima erant apud Athenienses salsamenta inter cibos viles saepe commemorata. Etsi

---

1) Cratin. ap. Mein. II 141. Poll. VI 63. Matron ap. Athen. IV 135B 27. Nausicrates ap. Mein. IV 575.

2) Crates ap. Phot. s. v. *Κύνειος*. Boeckh I² p. 296 adn. a.

multa in Atticam importata esse constat,[1]) tamen illic salsamenta non esse facta veri dissimile est. Vel verbi *ταριχεύειν* apud Atticos usu, quod per imaginem adhibent, demonstratur bene notam hanc artem fuisse. Certum sane locum, ubi exercitata sit, ignoramus; neque enim inde, quod Chaerephilus Paeaniensis salsamenta vendebat, quicquam concludere ausim, quod antea inquilinus honoris causa civis factus pagum, cui se adscribi volebat, ipse elegit; cfr. Rhangabé 'ant. hell.' II 882 = II 773, A II 33 sq. Nullo autem modo admittere licet temeritatem Clercii, qui l. l. p. 397 adn. 2 coniecit, quod in oratione Hyperidea pro Chaerephilo habita fuisset vox *Παλληνεύς*, hunc ipsum illum esse atque in lapide corrigendum censet *Παλλ.* Quam multos alios Hyperides in illa oratione nominare poterat.

Deinceps ad eos opifices venio, qui artem plectendi exercent. Huc ei pertinent qui iuncis, quorum magna copia in palustribus Atticae partibus nascebatur, ad varias res plectendas utuntur. Primum corbes ex iuncis fabricabantur, quod est opificium Diniae Cydathenaeensis, a quo corbes emuntur ad terram apportandam, qua in altius efferendum est (*ἀναχῶσαι*) Eleusinii urbani fundamentum (II 834^{b} II 32). Singulae corbes drachma constant. Alterum corbium fabricatorem in Alopeces pago invenimus, Agathonem inquilinum, qui corbem quinque obolis vendit (ibid. I 65). Veri simile est eum per servos corbes fecisse, quoniam alias quoque res faciendas conducit.

Praeterea iuncos adhibebant ad lagoenas involucro vimineo circumdandas, quas *πυτίνας* Graeci appellabant, ut Diitrephes, qui in bello Peloponnesiaco saepius dux creatus est.[2])

Accedunt qui funes ex iuncis torquebant, *σχοινοπλόκοι*, resticulares, inter quos pater Calliae comici Atheniensis fuit, ut Suid. s. v. *Καλλίας* memoriae prodidit. Etiam ex scirpo funes fiebant, cuius species ea est, quae *φλέως* ab Atticis vocatur. Quae planta palustris cum frequentissima esset in campo Marathonis, multi ibi resticularii habitabant *ἱμονιοστρόφοι* proprie nominati Arist. Ran. 1296 cum schol.; schol. Ran. 244.

1) Bluemner de opif. p. 37. Boeckh I² p. 145.
2) Arist. Av. 798 cum schol. Bluemner techn. I 291 adn. 9.

Lob. Phryn. 293. Idem opificium duo Piraei inquilini exercent, Theocles et Callianaxis (II 834c 18. 19.). Ab altero funes, ab altero funiculi emuntur; neque vero e iuncis vel scirpo, sed e stuppa videntur esse facti; nam in eodem titulo v. 15 [*στυππει-*] *οπλόκος* commemoratur. Atque consentaneum est in ipso Piraeo ab opificibus statim adhibita esse quae ut stuppa e peregrinis terris eo advehebantur. Itaque, ut occasione data haec interponam, Comonis Halaeensis officina eorum, qui reticula muliebria ex lino plectebant, in Piraeo sita est[1]) itemque altera officina, ubi *φαρμακοτρίβαι* sunt h. e. qui colores miscent; cf. Phot. lex. 640, 16. Eadem de causa laserpicium, quod e Cyrene maxime exportabatur, in Piraeo ita, ut necessarium erat, praeparabant[2]), ut ait Theophrastus hist. plant. VI, 3, 2. Videmus igitur permultas Piraeo esse sitas.

Cum plectendi arte textrinum opificium et lanificium cohaeret. Penes feminas inquilinas solas fere haec ars fuit, quam Graeci vocant *ταλασιουργίαν*, ut permagnum numerum textricum ex titulis cognoscamus, quarum in Piraeo tres mea quidem sententia invenimus.[3]) Una Thorici inquilina lanifica innotuit ex II 772 A II 9. Vel in media Attica nonnullae habitant, ut Cephisiae et in Iphistiadarum pago, ubi singulae exstant IV 2 772b B I 25; ibid. v. 18, quae nondum apud Clercium affertur; v. indicem. Hae igitur illic lanam tractant, ubi ab ovibus praebebatur, quoniam in Cephisiae regione pecuariam floruisse supra p. 23 exposui.

Principalis autem textricum sedes in urbe est, cuius in compluribus pagis inveniuntur. Primum e pagis suburbanis duae nominandae: altera Alopeces inquilina (IV 2 768c III 6 sq.) nomine Lyde; altera Ceriadarum, Artemis (IV 2 775b II 7 sq.). Ex Melites pago duae innotuerunt: IV 2 768c II 7 sq. 775b I 15;

---

1) Dem. XLVIII 12 coll. § 27. cfr. Bluemner de opif. p. 65 adn. 5. techn. I 291.

2) cfr. Jahn 'Ber. d. Sächs. G. d. W'. 1867 p. 96 sq.

3) II 773 A II 18. IV 2 775b II 19, ibid. III 4, ubi in lapide exstat *Ἀσία ταλασιου Περι*, qui lapicidae error esse videtur pro ⟨*ἐμ*⟩ *Πειρ.* scil. *οἰκοῦσα*; cf. II 16, ubi *ἐμ Περ.* pro *ἐμ Πειρ.* exaratum est.

ubi in lapide [ταλασ]ιου(ϱγὸς) tantum legitur. Plurimae in Cydathenaeo habitant, ubi Clercius quinque repperit, nunc vero sex notae sunt, quarum nomina, quae quidem sciamus, haec sunt: Hellas IV 2 775b I 19. Olympias II 773 A II 39 sq. Plangon IV 2 772b A II 12 sq. Ceterarum nomina ignoramus (IV 2 773b A 31; 768c I 6 sq.; 772b A I 12 sq.). Ultimo, quem citavi, loco in lapide haec tantum cognoscuntur: [ταλ]ασι(ουϱγός) ἐν Κ . . . Sed Κ[υδαϑηναίῳ] supplendum esse fere certum est. Quattuor alias hic affero, quarum pagi in lapide non iam leguntur: Glyceram IV 2 772b B II 28; Demetriam(?) IV 2 773b A 19, ubi exstat [Δημη]τϱία; Simalen IV 2 768c II 23 sq., quae nondum ap. Clerc. Quartae nomen in litteras — ϱα finitur (IV 2 775b III 33).

Quod opificium in Attica tanti momenti erat, ut ibi antiquorum more textrinum inventum esse dicatur; cfr. Iustin. II 6, 5. Animadvertendum autem est omnes a meridionali arcis parte habitare, si modo Alopece ibi iacet; neque enim adsentiri possum Wachsmuthio qui Cydathenaeum a septentrionali parte ponit; vide pag. 40 sq. Nec forte factum esse credo, ut patroni textricum plurimi ex eis pagis oriundi sint, in quibus pecuariam floruisse scimus. Velut inter patronos unus occurrit Perithoeda: II 772 A II 9, qui pagus prope Cholargum situs est, unus Halaeensis: II 773 A II 39, atque ab contraria Hymetti parte duo Lamptrenses: IV 2 768c II 7; 775b II 19, singuli Gargettii: IV 2 775b I 15, Pallenenses Erchiensesque: IV 2 772b B I 15 sq. Denique Acharnenses patroni II 773 A II 18, IV 2 768 c I 6 nominantur. Itaque cognoscimus cives, qui pecudum greges possidebant, plerumque per servas suas vel libertinas lanam tractandam curavisse, quarum longe plurimae in urbe habitabant atque in Cydathenaei quidem pago.

Postquam lana a textricibus contexta est, f u l l o n i b u s traditur, ut magis etiam compingatur. Qui opifices non procul a Cydathenaeo sedem habuisse videntur, unum certe in Melite habitavisse scimus ex Demosth. LIV 7. Inquilinos fullonicam exercuisse Lysias prodit XXIII 2, ubi refertur Pancleonem fullonem ab oratore ad polemarchum vocatum esse rato eum

inquilinum esse. Idem III 15 aliud fullonium commemorat. Etiam titulorum duo testimonia habemus satis antiqua, quae propter additum opificium memorabilia sunt: IV 1 373[f] p. 42; 373[w] p. 193.

Artissime cum fullonibus coniuncti sunt lavatores,[1]) quorum collegium quoddam ad Ilissum rivum nymphas coluit, id quod cognoscimus ex titulo votivo in stadio Panathenaico reperto, quo et viri et mulieres nymphis omnibusque deis aliquid dedicant (II 1327). Eos omnes cives non putandos esse recte Boeckhius ad CIG I 455 adnotat. Hoc quoque opificium in duobus titulis nominatur, quorum alter satis antiquus Smicythes titulus votivus (IV 1 373[84] p. 87), alter Onesimi sepulcralis est (II 4048); cfr. Koehler *Mitth.* X 70. Intellegimus igitur in meridionali urbis parte, maxime in Melite et Cydathenaeo, permultos habitavisse inquilinos, quorum opificium ad vestes fabricandas pertinet. Sed ipsorum vestimentorum officina, de qua Xenophon mem. II 7, 6 loquitur, in Collyto h. e. in septentrionali urbis parte fuisse videtur; nam Socratem illo loco inducit narrantem Demeam Collytensem victum sibi parare chlamydibus faciendis per servos scilicet. Praeter Demeam Menon a Socrate affertur, qui togas pretiosas (*χλανίδας*) faciebat; sed cuius pagi fuerit nescimus. Maxime autem vestimentorum fabricatio, ut Xenophon statim addit, Megaris florebat, ubi imprimis tunicae quaedam viliores (*ἐξωμίδες*) comparabantur. Quod testimonium ut satis locuples est, ita confirmatur titulis; qua de re pauca dicere liceat. Nam curatores operum publicorum in rationibus referunt se ab hominibus Megaricis vestimenta emisse; cf. IV 2 834[b] I 25 sq.; II 834[c] v. 45 sq. Hoc loco in lapide leguntur haec: — *δες τοῖς δημοσίοις* e. q. s. Neque vero *ἀναξυρίδες* nec *ἐμβάδες* nec *ἐνδρομίδες* supplendum est, quae verba Philios in eph. arch. per. III. 1883 col. 13 proposuit, sed [*ἐξωμί*]*δες*, quod Xenophon *ἐξωμιδοποιΐαν* Megaris exercitatam esse dicit. Confer schol. Arist. Vesp. 444, qui hanc explicationem profert: *ἱμάτια δουλικὰ καὶ ἑτερομάσχαλα*. Atque servis publicis curatores vestimenta emerunt.

1) cfr. Bluemner techn. p. 158 adn. 4.

Liceat hic inquilinam sartricem adiungere in Ceriadis habitantem (II 772 B I 2), quippe quae et ipsa vestimentis faciendis vel restituendis operam det; cfr. Wilamowitz l. l. p. 111 adn. 5.

Aliud lanificii genus Halimusii exercebant, qui infulas fabricabantur, quales Euxitheus Halimusius cum matre in foro Athenarum vendebat (Dem. LVII 31 et 34). Eas in ipso Halimusiorum pago factas esse est veri simillimum.

Quae adhuc exposui, ad texendi artem spectant; potest autem aliter lana ita compingi, ut oriantur quae coacta (Filz) vocant. Hanc artem in eadem regione exercitatam esse inde videmus, quod Alciades Anagyrasius calceos ex lana coacta factos vendit, quibus alius opifex soleas subpingit (II 834^c 48). Sed non solum calcei, verum etiam alia indumenta ex coactis fiebant, ut pilei proprie dicti; cfr. Plat. legg. XII 942 D. Ei II 834^b I 70 sq. intellegendi sunt, ubi legimus: *πῖλοι τοῖς δημοσίοις παρὰ Θεττάλης* ΔΓΙΙ.

Vestimentis laneis ei potissimum utebantur, qui in urbe habitabant, cum agricolae coriacea adhibere solerent. Ut autem e pellibus corium fiat, primum negotium est depsendi. Notum est Cleonem[1]) demagogum in Cydathenaeo officinam coriariorum possedisse, quam rem identidem Aristophanes acerbissime risit (Equ. 44 cum schol. Vesp. 895 etc.). Coriarius inquilinus nomine, ut videtur, Momus e paterarum argentearum catalogo innotuit (II 772 B I 8); cfr. Wilamowitz l. l. p. 111 adn. 6. Quod igitur viri docti vel ex Cleonis mentione recte concluserunt in Cydathenaei pago coriariorum sedem fuisse, titulo illo invento demonstratur[2]). Quae cum ita sint, aliqua cum verisimilitudine in titulo IV 2 776^c A 5 sq. lacunas sic supplere licet: *[βυ]ρσοδέ[ψ]ης [ἐν Κυδαθ(ηναίῳ) ο]ἰκῶ(ν) ἀπέφυγε— —ον ἐν Κυδαθ(ηναίῳ) οἰκ(οῦντα).* Memoratu dignus titulus IV 1 373^224 p. 103 est, in quo legimus: *[Σ]μῖκρος ἀνέθ[ηκεν— —] ὁ σκυλοδέψ[ης].* Extremum inter coriarios Anytum enumero,

1) cfr. Kirchner Herm. XXXI p. 254 sq.

2) Nihil tribuo schol. ad Ar. Ach. 724, cum verbis ipsis prodat scholiasta se meram coniecturam facere.

alterum ex Socratis accusatoribus; cf. Plat. apol. Socr. p. 18B cum schol. Quas officinas utrum ad Ilissum an ad alium rivum positas fuisse putemus, ab ea quaestione pendet, ubinam pagus Cydathenaei fuerit, quem ceteri viri docti in meridionali urbis parte ponunt, Wachsmuthius vero l. l. I 350 sq. II 265 in septentrionali, Collytum in meridionali fuisse arbitratus.

Equidem me Wachsmuthio adstipulari non posse supra p. 37 indicavi. Neque enim credo Cydathenaei nomen separari posse a Dionysi cultu, cuius templa in meridionali parte sunt[1]); cfr. Curtius *Mitth.* II 55 sq. Praeterea adsentior Loepero, qui l. l. p. 350 dicit ex Eratosthenis apud Strabonem loco, de quo Wachsmuthius l. l. agit, non necessario sequi, ut in meridie Collytus fuerit. Neque enim quicquam obstare, quin putemus ambos pagos in septentrionali Areopagi ora sese tetigisse, etsi parvus finis communis est, quod statim Ceramicus incipit.

Praeterea ex Aeschinis loco me argumentum elicuisse credo, quo veri similius est Cydathenaeum pagum meridionalem fuisse. Nam orator I 97 narrat Timarcho a patre relicta esse cum alia tum domum *ὄπισθεν τῆς πόλεως*, quae quin in meridionali urbis parte sita sit, dubium non est. Apparet enim Aeschinem anticam arcis partem eam dicere, quae ad forum spectat, ubi quasi centrum vitae cotidianae est. Hoc recte intellexit scholiasta, qui, ut vim verbi *ὄπισθεν* explicet, ad verbum *Σφηττοῖ* haec dicat: *Σφηττὸς δὲ δῆμος ὄπισθεν τῆς ἀκροπόλεως*. Complures etiam servos pater reliquerat, virum qui vestes pictas fabricabatur, mulierem quae vestimenta ex tenerrimo lino facere sciebat ac novem vel decem servos sutoriae artis peritos. Iam credo admodum veri simile esse servos in domo antea commemorata habitavisse, cum alia Timarchi domus non afferatur. Si igitur in Cydathenaeo eam fuisse putabimus, optime duo servi, quos priore loco commemoravi, ad magnum lanificarum inquilinarum numerum quadrant.

1) Nuper Doerpfeldius *Mitth.* XX 161. 368 templum *ἐν Λίμναις* situm sub occidentali arcis parte repperisse sibi videtur; cfr. Milchh. Philol. LV 170 sq.

Neque quisquam erit qui neget officinam sutoriam facillime cum coriariorum sede coniungi. In Collyti vero pago nullus sutor adhuc innotuit. Atque minime abhorret, quod § 114 Philotadem Cydathenaeensem Timarchus libertinum suum vindicasse narratur. Ille igitur in eodem pago habitabat consuetudinemque cum eo habebat Timarchus, ut credibile esse videretur re vera Philotadem Timarchi libertinum esse. His causis commoveor ut veri similius existimem Cydathenaeum in meridionali urbis parte esse situm.

Aeschinis igitur loco modo tractato mea quidem sententia testimonium habemus, quo demonstratur in Cydathenaeo sutores non defuisse. In titulis etsi Cydathenaei inquilinum non invenimus, tamen e Melites pago confini tres sutores inquilinos novimus: Mnasonem (II 773 B I 14), Aristomenem (IV 2 768[c] II 11 sq.); tertii nomen periit (ibid. 773[b] A 34).

Ab altera parte Agryle Cydathenaeum tangit, ubi Charias inquilinus habitat (II 834[c] 50), qui mercedem accepit quod *καττύει ταῦτα* h. e. ut videtur *τὰ πίλου ζεύγη*. Lanae igitur coactae paria Charias soleis exstruxit, quae est vis verbi *καττύειν*. Itaque *κάσσυμα* in glossis vertitur per solum, *κεκασσυμένα* per suppacta (Corp. gloss. lat. II p. 193 A 14). Ad suppingendum Charias clavos adhibet, unde videmus viles fuisse calceos et agrestes (cfr. Theophr. charact. IV sub finem), quippe qui in usum servorum publicorum compararentur; cfr. IV 2 834[b] II 18 *ὑποδημάτων κάττυσις τοῖς δημοσίοις*.

Deinceps in Scambonidarum pago inquilini duo sutores inveniuntur (II 773 II 43; IV 2 776[c] A 8 sq.). Cui pago mulierem adtribuendam censeo, quae *νευρορράφος* dicitur in titulo IV 2 772[b] A I 24 sq., ubi exstat: *νευ[ρ]ορά(φος) ἐν Σ[καμβ. οἰκοῦσ]α*. Lis autem est inter viros doctos, ubinam Scambonidarum pagus situs sit. Wilamowitzius l. l. p. 120 praefracte negat alio loco eum positum esse nisi ad viam sacram Eleusiniam nisus maxime Scambonidarum titulo I 2 prope Theseum quod vocatur reperto. Cui adstipulati sunt Wachsmuthius l. l. II 1 264 adn. 1 et Milchhoefer in commentatione, quae est in act. acad. Berol. 1892. Nuper vero Loeper l. l. p. 376 sq. Scambonidas, qui tribus

Leontidis sunt, in meridionali urbis parte posuit ita, ut cum Halimunte coniuncti trittyem urbanam componant, cui sententiae Milchhoefer *Mitth.* XVIII 294 dubitanter adsentitur. Sed equidem non credo hanc sententiam rectam esse. Verissime enim Wilamowitzius dixit credibile non esse lapidem Scambonidarum ex loco fere contrario esse apportatum. Accedit quod nullo modo licet disertum Harpocrationis testimonium, qui dicit *Οἶον Κεραμεικὸν* in Leontide tribu esse, cum Loepero violentissima coniectura tollere. Obstat praeterea, quod pars Colonensium finitimorum in eadem tribu erat; cfr. Wachsmuth II 234 sq. Itaque tenemus Scambonidas in via sacra habitare.

Neque licet inde argumentum sumere, quod complures sutores ibi habitavisse scimus. Nam etiam ruri inter Scambonidas et Corydallum opifices rebus coriaceis faciendis operam dedisse iam sum expositurus. Celebres enim erant vestes e pellibus in Thymaetadarum pago factae, *σισύραι Θυμαιτίδες*, quas Aristophanes commemorat Vesp. 1138, 738 cum schol. Ex his scholiastae locis elucet sisyras consutas esse ex pellibus ovium lana nondum desecta. Interdum caprarum pelles adhibitas esse ex schol. Plat. Eryx. 200[E] apparet, ubi Eratosthenes testis citatur. Hoc igitur opificium, cum pecudes multae praesto essent, summopere in ea regione floruit.

Certum est Thymaetadas in trittye urbana Hippothoontidis habitavisse, quam orientem versus Oeneidis urbana pars tangit, in qua Loeper l. l. p. 407 sq. Tyrmidas posuit nisus fragmento prytanum catalogi, ubi trittyum ordinem servatum esse arbitratur. Quae ratio minime certa est, quod saepe hunc ordinem in catalogis non esse servatum ipsi viri docti concedunt. Sed hunc pagum recte a Loepero constitutum esse prope Thymaetadas inde veri simile est, quod in eo quoque ars sutoria exercebatur eaque a civibus, id quod item de Thymaetadis valet. In rationibus curatorum Eleusinii bis affertur Apollophanes (II 834[b] II 54, IV 2 834[b] I 28), a quo septendecim servis publicis calcei emuntur, singuli ternis drachmis. Idem totidem servorum calceis soleas suppegit, cuius rei mercedem duodeseptuaginta drachmas accepit, quaternas igitur paris pretium. Omnino noti erant

apud veteres calcei Attici; cfr. anecd. Bachm. s. v. ἀσκέραι. Ex quibus Lucianus rhet. praec. 15 femineos calceos imprimis effert.

Praeter Thymaetadas et Tyrmidas sutoriam artem exercuisse videmus Hamaxantenses, e quibus Antheus oriundus est, qui plus decem vestes e pellibus factas vendit (II 834c v. 47). Eae διφθέραι a sisyris ita differunt, ut factae sint e pellibus plane depstis, ut lana sublata sit. Hoc inde patet, quod eadem vox etiam chartam significat, in qua scribunt. Inde igitur constituere possumus, ubi pagus Hamaxanteae fuerit. Scimus enim eum tribus Hippothoontidis esse, cuius pagus etiam Thymaetadae sunt. Cum autem in illa regione ars sutoria floruerit, admodum veri simile est Hamaxanteam non longe abesse. Itaque eum urbanae trittyi Hippothoontidis tribus adnumero.

Maximus huius trittyis pagus Piraeus est, ubi inquilina sutrix habitat, quae nominatur in titulo probabiliter suppleto II 776 I 5. Denique ex Rhamnunte, qui pagus in extrema Atticae ora sita est, Timotheus Iphicratis pater est oriundus, quem sutorem fuisse Eudocia memoriae prodidit.[1])

Venio iam ad eos, qui ligno, quod in plurimis Atticae montibus caedebatur, ad opificium exercendum utebantur. Maximam copiam Parnes mons silvis opertus praebebat. Primum affero carbonarios qui ex ligno imprimis iliceo carbones faciebant. Qua in re Acharnenses esse versatos Aristophanes tradidit in Acharnensium fabula 203 sq. 348. 668. Carbones ilicei, qui in universum non multum valebant,[2]) solis a fabris libenter adhibebantur teste Theophrasto hist. plant. III 8, 7; hos autem in Attica plurimos fuisse infra videbimus. Etiam inter Chollidas, quos vicinos Acharnensium esse pag. 21 dixi, multi carbonarii erant (Acharn. 34 sq.).

Cum autem iliceum lignum ad aedificandum aptum sit (Theophr. l. l. V 7, 5), utriusque pagi cives inveniuntur, qui ligna ad aedificandum necessaria praebent aut circumcidunt;

---

1) Viol. 509 (Flach. p. 412). Aesch. I 158. Iphicratis filius Menestheus erat, qui affertur II 804 A a 48. 809 A c 10 sq., unde evadit eum mortuum esse inter annos 333 et 325.

2) cfr. Bluemner techn. II 349.

sunt igitur lignarii. Atque in Erechtheo aedificando duo Acharnenses occupati sunt, Timomachus (IV 1 321 col. III v. 15 sq. p. 76) et Theodotus (ibid. v. 6 sq.), quorum ille tigilla[1]) (*ἱμάντας*) ad tectum adhibenda scalpsit, hic tabulas quadrangulas circumcidit, quibus ad lacunar faciendum opus est. Quae num ex iliceo ligno factae sint, non apparet; paulo ante sane buxeae nominantur (II 33).

Chollidarum tres lignarios inveni, qui omnes quarto saeculo fuerunt. Primum Aristonem nomino (II 834[c] v. 34), qui trabes ad lapides auferendos e Pentelico scilicet (cfr. v. 37) praebuit. Ipse quoque lapides Eleusinem vexisse videtur, quoniam v. 35 merces computatur eidem data. Quid Aristoteles ibid. v. 36 commemoratus fabricatus sit, in lapide non iam legitur; sed vix dubium est, quin e trabibus ad mesomnas[2]) ab Hermaeo emptis (v. 35) eas ipsas fecerit. Tertius Aristocritus est (ibid. v. 89), qui columnarum sphondylos e Pentelici lapicidinis Eleusinem vexit.

Admodum remotus ab urbe Otrynes pagus est, cuius cives Pamphilus portas Eleusinii faciendas conduxit (II 834[b] II 30). Unde apparet eum maiorem officinam lignariam possedisse. Idem Plutonis templo *τὰς θυροκιγκλίδας* fabricatur,[3]) quae vox lexicographis adhuc ignota quid valeat, ex conexu satis certo concludere licet. Videtur igitur valvas cancellatas significare, quae notio etiam simplicis verbi *κιγκλίς* esse potest. Cinclides tabulis ulmeis ab Hegia Corinthio emptis teguntur (v. 32); cfr. ibid. v. 21. Animadvertendum autem est hac quoque in re Theophrasti verba, qui l. l. V 7, 6 scribit ulmum aptam esse ad valvas construendas, titulo confirmari. Praeterea Pamphilus in vestiario aedificando quiddam suscepit et trochleas attulit (IV 2 834[b] II 17. 23). Neque vero officinam eius in ipso Otrynes pago fuisse contendere ausim, nam mirum esset, si portae templi e pago tam remoto essent apportatae.

Neque habeo, cur Theodori Isocratis patris officinam in

1) cfr. Boeckh ad CIG I 160 p. 281.

2) cfr. bull. de cor. hell. VI (1882) p. 549 adn. 1.

3) v. 36; ubi falso exaravit lapicida *θυροκλιγκλίδας*.

ipso Erchiae pago sitam esse negem, in qua per servos tibias faciebat (Plut. q. f. vit. dec. orat. 836E). Quod opificium in Attica floruisse ex Xen. oec. V 11 concludere licet. Similem officinam Cleophon habebat, qui lyrarum fabricator saepe a comicis irridetur. Quin etiam, si Aeschini II 76 fides, per fraudem pago suo, quem ignoramus, civis adscriptus erat.

Inter arbores Atticas praeter ilices fagi mentione dignae sunt, quas multas ibi nasci nomine Pheguntis pagi demonstratur. Ex quarum ligno suppellex compingi solebat, ut sellae mensae lecti; cfr. Theophr. l. l. III 10, 1. His rebus perficiendis Demosthenis patris servi in Paeaniae pago operam dabant, quos viginti eum filio reliquisse ex orat. XXVII 9 comperimus. Ligna igitur ad lectos compingendos empta, quae octoginta minis constitisse Demosthenes § 10 dicit, fagina putabimus.

Saepius attuli Cereris Eleusine templum, in quo qui occupati erant opifices, plurimi alio loco habitabant. Sed inter lignarios Eleusinii non desunt. Quibus adnumerandum esse arbitror Archiam civem (IV 2 834b I 16), qui quid fecerit, enucleari non potest. Cum autem antecedat verbum *στρογγύλους,* quod res quasdam rotundas significat, fortasse lignarius est, ut Pamphilus ille, qui insequente versu commemoratur. Addendus est Dionysius inquilinus, qui portas templi fecit (II 834b I 67).

Etiam Pamphilus Piraeensis, qui cardines duos foribus cedrinis aerarii Eleusinii aptandos vendit (II 834b II 10), lignarius videtur esse, h. e. ipse cardines fecit, ex ulmeo ligno opinor e medulla arboris sumpto; hanc enim partem, quae durissima sit, adhiberi ad cardines torquendos Theophrastus l. l. V 3. 5; 5, 4 sq. testatur. Bene autem Pamphilus lignarius distinguendus est a Pamphilo, cui nomen *σκηνίτης* in titulo datur (I 13 sq.), qui potius servus fuisse videtur.

Restat ut de eis lignariis agam, qui in urbe et in suburbio habitant, plurimi inquilini, nonnulli etiam cives, ut Tlesias Cettius qui IV 1 p. 76 col. III 21 commemoratur. Hunc pagum Loeper prope Phalerum situm esse contendit, quam sententiam Milchhoefer *Mitth.* XVIII 295 probavit novo ar-

gumento addito. In urbe lignarii in Melites pago habitabant, ubi saeculo quinto duos inquilinos Comonem et Micionem (IV 1 p. 76 col. III 19. 31 et infra), unum civem Euthydomum invenimus (ibid. v. 22 sq). Fortasse tertius inquilinus is adiungendus est, qui ibid. I 38 II 30 nominatur; nam cum tectonis opificio lignarii opificium coniunxisse videtur. Octoginta autem annis post in titulo ad armamentarium Philonis pertinente (II 1054) homo occurrit, cuius nomen est Euthydomus Demetrii filius Melitensis. Veri simillimam igitur coniecturam Wilamowitzius l. l. p. 119 protulit, qui putat hunc generis esse Euthydomi, quem supra commemoravi, atque ita cum Philone architecto armamentarium aedificandum suscepisse, ut compararet, quae res ligneae opus essent. Itaque lapidis testimonio comprobatur consuetudo, qua usos filios idem opificium atque patrem plerumque exercuisse scimus. Ut accuratius explicemus qua affinitate nexi fuerint, Euthydomus maior natu avus minoris, qui II 1177 v. 7 commemoratur, fuisse videtur. In Melites igitur pago fortasse fuit via *κιβωτοποιῶν*, quam Plutarchus de gen. Socr. p. 580^E^ memorat.

Cydathenaei pago finitimo certo unus inquilinus tribuitur, Artemon, qui Eleusinii cymatia et trabem, quem *τὴν κανονίδα* vocant, fecit (II 834^b^ II 51); ap. Clercium, qui errore hunc lapidarium dicit, n. 99. Eiusdem pagi inquilinum Calliam (II 834^b^ II 28) esse, qui portas Eleusinii faciendas conduxit, Tsountas arbitratur in lapide, ubi exstat *ἐν Πυ. οἰκ(οῦντι), ἐν [Κ]υ(δαθηναίῳ)* legens, quam correcturam veri non dissimilem esse existimo. Koehler rem in medio relinquere maluit.

Ex eis, quae disserui, cognoscimus lignarios primum in maioribus Atticae oppidis habitavisse, Athenis Piraeo Eleusine. Deinde eis locis invenimus, ubi facile ligna praesto sunt, Acharnis Cephisiae Paeaniae. Permulti lignariorum cives sunt; inquilini solis in oppidis inveniuntur. Inde apparet in civium, qui ruri habitabant, gentibus multo magis opificium penes eos mansisse, qui ab initio exercuerant; atque civium Chollidarum nomina Ariston Aristoteles Aristocritus tam similia sunt, ut

facile quis conicere possit eos affinitate esse coniunctos, praesertim cum eodem tempore idem opificium exerceant.

Saepissime praeterea in rationibus curatorum *τέκτονες* nominantur, quod verbum per tectones vertere liceat. Eo nomine Graeci omnes complectuntur, qui aliquid *τεκταίνονται* h. e. conglutinant. Itaque aut ad ligna aut ad lapides inter se coniungenda eorum labor spectare potest, ut aut sint, quos nos dicimus 'Zimmerleute', aut quos 'Maurer'. Cuius rei locupletissimum testimonium ea verba sunt, quae legimus II 834ᵇ I 26 sq.: *τέκτοσιν τοῖς πλινθοβολήσασιν — — καὶ τὰ ξύλινα ἐργασαμένοις.* Interdum etiam serrarii tectonibus adnumerantur. Nihil autem obstat, quominus tectones, si facultas datur, lignariorum vel lapidariorum munere fungantur, id quod saepe accidisse videbimus.

Iam enumerabo eos statim additis architectis.

	inquilini	cives
Ἀργυλή		(1) Archilochus architectus I 324 a I 56, c II 10.
Ἀλωπεκή	(2) Demetrius, alius ignoti nominis; caementarii Cl. 13. 31.	(1) Euaenetus IV 1 p. 76 II 21. 28. astragalum figit ad canonem lapideum.
Κολλυτός	(5) Manis I 324 a I 21,[1] Micio IV 1 p. 76 col. III v. 36. Cl. 72. 74. Aristo Cl. 67, Rhadius Cl. 79, Syrus Cl. 80 } serrarii	
Λακιάδαι		(1) Cteson IV 1 p. 76 III 25: *κεραμώσαντι ὑπὲρ τῆς ὀροφῆς ἐπὶ τοῦ νεώ.*[2]
Μελίτη	(2) Como, Micio IV 1 p. 76 II 30 sq. Cl. 135. 141.	

1) tecto nominatur, quod tabulatum encaustis fecit.

2) cfr. Michaelis *Mitth.* XIV p. 360 adn. 2.

Ξυπετή	(1) Metagenes architectus Plut. Per. 13.
Σκαμβωνίδαι (2) Agatho, Croesus Cl. 223. 230.	

Ex ceteris Atticae pagis:

Ἀχαρναί	(1) Philocles architectus I 322. 2.[1]
Ἐλευσίς	(1) Philo architectus II 1054.

Ex hoc catalogo manifestum est plurimos tectones in septentrionali urbis parte habitare; nam quinque sunt Collyti inquilini, qui ligna aut componunt aut dissecant; duo in Scambonidis; unus, sed is civis, in Laciadis. Pauciores in meridionali parte sunt, inter quos plures cives occurrunt: Metagenes Xypetaeo, Archilochus Agrylensis, Euaenetus Alopecensis, quo in pago duo inquilini inveniuntur, qui ut par est in hac lapidariorum sede, in lapidibus compingendis versantur. Contra Como et Micio Melitensium inquilini, quos lignarios esse iam dixi, ligneas res componunt; atque ille saepta, quibus singulae columnae inter se coniunguntur (*διαφάρξαντι τὰ μετακιόνια* IV 1 p. 76 III 31 sq.), hic murum ligneum in officina (ibid. v. 38).

Animadvertendum autem est e sex civibus quattuor esse architectos, cum inquilinorum hanc artem nemo profiteatur. Cuius rei quae causa sit, aperte indicat Plato amat. 135^B, ubi dicit civibus ea opificia digna esse quae ad *ξύνεσιν* pertineant, non ad *χειρουργίαν*, exemplo architectorum usus. Nam eorum ars, ut ait, *ξυνέσεως ἔχεται*, tectonum vero *χειρουργίας*; cfr. Aristot. metaph. p. 981 a 30 sq. Itaque architectos esse civibus ignominiae non vertebatur. Neque minus memoratu dignum est, quod de sede civium discimus. Nam in ipsa urbe nemo civium habitat, qui quidem opificia exerceant, sed omnes oriundi sunt ex pagis suburbanis. Quod forte factum non esse infra exponam; cfr. p. 57.

In architectorum numero etiam navium aedificatores po-

---

1) cfr. Michaelis l. l. p. 357.

nendi sunt. Iam supra p. 5 commemoravi me nomina eorum, qui post Boeckhium innotuerunt, in appendice collecturum esse; cfr. pag. 84 sq. Quamquam demotica non exstant, tamen certum est plurimos pagorum maritimorum fuisse, cum ibi tantum ars navium construendarum exerceri possit. Athenienses naves plerasque in Piraei portu fabricabantur; cfr. Milchhoefer *Text* I 57 sq. Inde omnes ei fructum trahebant, qui res ad naves ornandas necessarias faciebant, velut *σχοινοπλόκοι* et *στυππειοπλόκοι* (cf. p. 35) et *ἱστιορράφοι* (Arist. Thesm. 935). Phaleri naves aedificatas esse Alciphr. ep. I 1, 2 fingit. Salaminem quoque aptam ad naves fabricandas fuisse ex antiquo insulae nomine concluditur, quod erat *Πιτυοῦσα, ἀπὸ τοῦ φυτοῦ,* ut addit Strabo IX 1, 9 (p. 394). Huius autem lignum adhibitum esse a navium architectis Theophr. hist. plant. V 7, 1 tradidit.

Ex tempore satis antiquo naupegi titulum haberemus, si recte Kirchhoffius lapidem supplevisset, qui IV 1 n. 373[234] (p. 198) exstat: [*ὁ δεῖνα ἀν*]*έθ*[*η*]*κεν τἀθ*[*ηναίᾳ δ*]*εκάτην ναϝυ*[*πηγός*]. Sed Lollingio adstipulor, qui patris nomen in fine exaratum fuisse opinatur velut *Ναϝυ*[*γένους*.] Atque hac adducor causa: in titulis enim antiquioribus, ubi opificium alicuius significatur, articulus omitti solet, si nomini statim additur verbum, per quod opificium indicatur; ponitur autem, si uno verbo vel pluribus verba separata sunt; cfr. IV 1 n. 373[84] (p. 87) *Σμικύθη πλύντρια*; 373[215] (p. 101) *Μνησιάδης κεραμεύς*; I 467 *Σπουδίδου κεραμέως*; contra: I 399 *Μηχανίων ἀνέθηκε ὁ γραμματεύς*; IV 1 n. 373[262] (p. 203) [*ὁ δεῖνα ἀ*]*νέθηκεν ὁ τέκτων*; IV 1 n. 373 f. *Σίμων ἀ*[*νέθηκε*] *ὁ κναφεύς*; n. 373[224] (p. 103) *Σμῖκρος ἀνέθ*[*ηκεν*] *ὁ σκυλοδέψης*. Unum sane exemplum dissentit: IV 1 373[w] (p. 193) *Πολύξενος ὁ Μνήσωνος τοῦ* [*κνα*]*φέως*. Itaque credo veri esse similius illo loco exaratum fuisse *Ναϝυ*[*γένους*] quam *ναϝυ*[*πηγός*].

Tectones saepe adiuvantur ab o p e r a r i i s (*ὑπουργοί*), quorum munere interdum tectones ipsi funguntur. Primum enumerabo, quos in urbe inveni.

Ἀγρυλή (1) Prepo Cl. 7.

Ἀλωπεκή (1) Sosias Cl. 24.

Διόμεια (1) Soterides mulio Cl. 38.
Κεραμεικός (1) Simias Cl. 37.
Κοιλ:[(1) Manes *ἀμφο[ρ](εαφόρος)* IV 2 768[c] II 3.
Κολλυτός (1) Manis Cl. 72.
Κυδαθήναιον (2) — — IV 2 773[b] A 37; Teucrus Cl. 110; cfr. infra lapidarios.
Λακιάδαι (1) Pamphilus mulio IV 2 772[b] A II 16.
Μελίτη (3) Andreas, Apollodorus, Medus Cl. 122, 124, 137.

Ex aliis Atticae pagis:

Πειραιεύς (1) · *ρτιν ς* mulio Cl. 198.
Σαλαμίς (1) — — *φο]ρτηγός* Cl. 221.

In urbe operarii in Colono forensi cotidie versari solebant, qui prope forum in Ceramico situm extenditur. Eo eam ob causam conveniebant, ut quicumque conducere vellet, facile eos consequeretur; cfr. Harp. s. v. *Κολωνέτας*, Wachsmuth I 348 sq. II 233. 276. His locis Wachsmuthius, cui Curtius 'Stadtgeschichte' p. 21 assentitur, Colonum forensem in numero pagorum non esse contendit, sed nihil esse nisi collem in urbe ita nominatum. Quam sententiam equidem rectam esse arbitror. Nam testimoniis ab illo allatis (cfr. I 177 adn. 3) evincitur Eurysaceum et in Colono forensi et in Melite situm esse. Inde autem necessario efficitur Colonum forensem partem Melites pagi esse. Magni momenti adnotatio scholiastae ad Arist. Av. 997 est; sed adhuc non satis constat, ubi *στοὰ μακρὰ* sita fuerit, quae ibi commemoratur.

Quod in omnibus urbis pagis operarios habitantes invenimus, mirum non est, quia ubique eis opus erat. Ex plerisque pagis unus innotuit, ex Cydathenaeo duo, tres ex Melites pago, quod factum esse propter Colonum in ipsa Melite situm apparet. Cives ut aequum est inter humiles hos opifices non exstant. Quod tres operarii muliones sunt, cognoscimus non solum per asinos, sed etiam per mulas ex aliis Atticae locis res Athenas esse apportatas. Cum igitur inquilini Diomeensis patronus Cephisiensis sit, veri non dissimile videtur eum res a patrono Cephisiae procreatas in urbem agere solitum esse. Idem valet de Laciadarum inquilino, cuius patronus Prasiensis est. Huic addo

eum operarium, qui Laciadam quendam effugit (IV 2 769 II 4); sed num in Laciadis habitaverit, non constat. Haud procul ab his, in Scambonidis, duo inquilini habitant, qui aeque ac Laciada ille servos operarios possedisse videntur, quod res quasdam apportandas conducunt. Archiades quidem trochleas Eleusinem vehit atque rursus avehit (IV 2 834[b] II 29). Clercius l. l. p. 457 adn. 1 eum civem esse putat, sed in exemplo lapidis, quod corpori inscriptionum additum est, clare littera *ο* verbi *οἰκοῦντι* agnoscitur. Memorabilis est hoc loco vox *τροχίλος*, (cfr. Lob. Path. 138) pro trochlea adhibita, quo sensu plerumque *τροχιλεία*, *τροχιλέα* verbis utuntur, ut v. 23 eiusdem tituli.[1]) Alter inquilinus Sico conducit *τὰ ξύλα κομίσαι τὰ περιόντα ἐκ Πειραιέως εἰς τ[ὸ πομπεῖον]* (II 834[c] v. 11); ea igitur ligna, quibus ad aedificandum usi non sunt, in pompeum portat, quod erat in urbe, si modo recte initium lacunae supplevi; cfr. v. 20, ubi dicitur Cyprium mulionem tormenta (*ὑποζώματα*) e Piraeo in pompeum vexisse.

Iam de lapidariis dicturus primum agam de eis qui extra urbem occurrunt. Consentaneum est eis locis plurimos habitavisse, ubi lapicidinae prope aderant; principales autem lapicidinae, quas solas quinto saeculo Athenienses exercebant, in Pentelico monte erant in ipso Penteles pago. Saepius lapicidae ibi habitantes commemorantur, inter quos cives fuisse veri simile est (IV 1 297 a 8 b 5 p. 37; 311[a] p. 74). Etiam inquilinos ei pago adscriptos esse Manidis mentione demonstratur (II 834[c] 37), qui quid fecerit nescio.

Magnae officinae lapidariae exemplum in Cephisiae pago exstat, ubi Neoclides civis habitat, qui in Eleusinio lapides muro adaptandos conducit (II 834[b] I 51; *θέσις τῶν λίθων*; cfr.

---

1) *τροχίλοι* initio rotulas significant, quibus aut onera efferuntur aut vela (Hero ap. Papp. Alex. VIII, 55. — Boeckh ad. inscr. nav. p. 144. Eustath. ad Od. *ε* 260. p. 1834, 8) aut quibus machinae bellicae construuntur (II 811 b 199; cf. Boeckh l. l. p. 110). Hoc autem loco non tam rotulae intellegendae sunt quam machinae ipsae ad onera efferenda, quarum pars *τροχίλοι* sunt; eas ferratas fuisse ex v. 37 videmus. Hac igitur notione proprie ab Atticis adhibita est vox *τροχίλος*; cf. II 834[c] 69.

Schöne *Herm.* IV 38). Idem lapides Eleusiniacos circumcidit (v. 54 sq.). Haec opera anno trecentesimo undetricesimo conduxit; anno autem ducentesimo octogesimo sexto Antimachus Neoclidis filius e Cephisiae pago oriundus fossam Eleusine fodiendam et lapidibus cingendam conducit (IV 2 1054[d] 16). Quin nostro iure Antimachum putemus filium esse Neoclidis, quem supra attuli, nemo erit qui dubitet; quo exemplo denuo demonstratur opificia in eisdem gentibus saepissime mansisse, id quod iam monuimus de lignariis verba facientes.

Fine quinti saeculi Lysias Cephisiensis lapidarius in Erechtheo lapides circumcidit (IV 1 p. 149. 2 v. 22). Praeterea in fragmento, quod ibidem p. 178 n. 331 g v. 5 exstat, demoticum legitur [*Κ*]*ηφισιεῖ*, qui vir pecuniam nescio cuius rei accepit.

Ut e Cephisiae pago, ita e ceteris pagis mediterraneis cives tantum lapidarii noti sunt. Nomino: — odorum Sypalettium (II 831, 4), qui aliquid conduxit; Philonem Erchiensem (I 324 c I 67 II 50),[1]) qui Erechthei columnam striavit; Anticratem e Cephales pago oriundum (II 830, 4), qui cum a Conone muri reficerentur, lapides componendos (*λιθολόγημα*) suscepit. In eodem titulo (IV 2 830 e 5. 8) Suniensis quidam nominatur, qui aliquid conduxit, quod ad lateres spectat, ut recte Koehler ex plurali numero [χ]*ίλιαι* conclusit. Deinceps Diitrephes Potamius afferendus, quem neocorium Eleusinium destruxisse II 834[b] II 45[2]) legimus, cum ipse tabulatum egerat atque tollat.

Nolo silentio praetermittere Archedemi titulum, qui natione Theraeus, deinde civis Atheniensis pagi Chollidarum factus prope Anaphlystum nymphis specum aedificavit (I 424), ipse in opere versatus, quoniam imaginem adsculpsit instrumentis lapidariis exstructam; cfr. Curtius-Kaupert 'Atlas von Athen' tab. VIII 2. Sed hoc testimonium nihil valet, quod non natione Atheniensem se esse dicit.

---

1) Prope Erchiam lapicidinae Stirienses sunt, quae IV 1 n. 288[a] p. 145 commemorantur.

2) In eo versu delendum videtur *καὶ*, quod post *πάλιν* est.

Alter Atticae mons lapicidinis famosus Hymettus est, cuius marmor in rationibus, quae quarto saeculo redditae sunt, primum comparet, ut II 834, 13; 1054, 83, ubi optio datur inter lapides Pentelicos et Hymettios. Confer etiam cotes Hymettias, quae in traditionibus curatorum navalium saepius nominantur (II 807 b 151 (a. 330/29); 807 d 65 alias). Itaque complures cives in Paeaniae pago invenimus qui cum quinto saeculo vivant, lapides Pentelicos circumcidunt; quod apertis verbis dictum est de Phalacro (I 321 v. 28. 35. 41; 324 c I 70 II 53) et Philostrato (I 324 c I 71 II 54); cfr. 321 v. 31. Cum Phalacro complures servi laborant, ut magnam officinam possedisse videatur. Quid tertius Paeaniensis, Bio (IV 2 834[b] I 18), fecerit, ne conicere quidem licet. Non plura scimus de Thrasonide Cicynnensi, qui II 829, 9 commemoratur. His opificibus adiungo Pistiam Sphettium, cui in Eleusinio commissa est ἐξαγωγὴ λίθων (II 834[b] I 52). Quae vox intellegenda esse videtur: lapides efferre, id quod trochleis adhibitis efficiebant.

Minoris pretii lapides sunt, qui in Piraei paeninsula secabantur, Ἀκτῖται eam ob causam vocati; cfr. Wachsmuth II 1 p. 167. In illis lapicidinis tres cives versabantur Theugiton (I 324 c I 59 II 69 d 13), Theugenes (c I 54 II 65 d 8), Cephisogenes (c I 55 II 66 d 9). Quorum nominum Θευγείτων et Θευγένης forma per contractionem Ionicam formata in titulis publicis Atticis tam inusitata est, ut Meisterhansius in grammat. p. 48 dicat viros illos peregrinos fuisse, qui postea civitate Atheniensi donati essent, quae sententia satis probabilis est; nam illis temporibus multos homines indignos civitatem esse adeptos ex Andocide II 23 scimus. Sed ibidem inquilinus quoque exstat Artimas nomine, qui aliquid in templo Iovis Salvatoris faciendum conduxit (II 834, 18).

Opificibus destitutus esse videtur Phaleri pagus in quo duos tantum cives inveni qui aliquid conducunt, Euacidem (II 834[c] 25) et Myem (ibid. v. 6). Ex quibus hic lapides Eleusinem apportandos, quae res in versu antecedente nominata est, mea quidem sententia conduxit. Hoc cum aliqua probabilitate inde efficitur, quod lapidum et drachmarum numeri

in titulo servati inter se respondent. Nam sedecim drachmas quattuor obolos Mys accepit, singuli autem lapides apportandi, ut hoc verbo statim utar, quinis obolis constiterunt. Itaque de viginti lapidibus agitur, qui numerus in v. 5 exaratus est. Ut igitur sensum restituam, tale quid in titulo fuit: *κομιδὴ τούτων τῶν λίθ[ων Ἐλευσῖνάδε ἐξ Ἀκτῆς . . . ὁ λίθο]ς* IIIII e. q. s. Ceterum animadvertamus in hac potissimum porticu a Demetrio Phalereo exstructa duos Phalereos occurrere, cum in ceteris titulis nulli omnino exstent; sed dubito num inde quidquam concludi possit.

Denique Eleusine lapides caedebantur, qua de causa inquilinus ibi habitat, qui lapidarii opificium exercet; comperimus enim ex II 834[b] I 76 sq. coll. IV 2 p. 204 illum antiqua lapidum fundamenta destruxisse. Nomen hominis, quod in lapide non legimus, fortasse *Δᾶος* est; spatium certe bene expletur, si *[Δάῳ Ἐλε]υσῖνι οἰκ.* supplemus. Quod si rectum est, idem postea laterum fabricator invenietur.

Restant pauci pagi inter Piraeum et Corydallum montem siti, in quibus lapidarii habitabant. Periclis Cholargensis iussu in Eleusinio aedificando Xenocles versatus est ipse quoque Cholargensis, quod Plut. Pericl. 13 memoriae prodidit. Praeterea in Corydalli pago ipso duos invenimus lapidarios, quorum alter inquilinus est nomine Philocles, qui complurium aedificiorum ad templum Eleusinium pertinentium partes putres destruxit (II 834[b] I 25; cf. Wilamowitz l. l. p. 113 adn. 2). Alter, Chionis filius civis Corydallensis, fine saeculi quarti partem meridionalis inter Athenas et Piraeum muri exstruendam conducit (II 167 v. 120 sq. Wachsmuth II p. XIII; cfr. I p. 616 adn. 2).

His absolutis progrediamur ad lapidarios urbanos et suburbanos, quorum primum catalogum colligam eodem modo atque tectonum.

	inquilini	cives
Ἀγκυλή		(1) *[Κηφι]σόδοτος* II 831, 2; conducit nescio quid.
Ἀγρυλή	(2) Eudicus, Simo Cl. 5. 8.	

inquilini	cives
Ἀλωπεκή (6) Agatho, Eudoxus, Phrynus, Simias, Sosias, --*ίας* Cl. 10. 14. 19. 20 sq. 24. 29.	(1) Laossus I 324c I 66 II 49; cum servis columnas striat.
Κεραμεικός in exteriore	parte ibi officina IV 2 1123^{b}.
Κοιλή (2) Aminiades, Phanocles Cl. 59. 62.	
Κολλυτός (4) Agorandrus, Euthymides, Manis[1]), St-- Cl. 65. 68. 72. 81.	
Κολωνός (1) — rus Cl. 91.	— ctonides II 834^{b} I 52; lapides efferendos conducit.
Κυδαθήναιον (3) Daus[2]), Lysanias, Teucrus Cl. 101 sq. 106. 110.	
Λακιάδαι	(1) Polycles I 324^{c} I 62; orthostatem polit.
Μελίτη (2) Axiopithes, Neseus Cl. 128. 144.	
Ξυπετή	(3) — magathus IV 1, 321 p. 151 n. 2 v. 34; coryphaeum et antithema sculpsit.[3]) — philus II 831, 6; conducit nescio quid. — IV 1, 321 p. 151 n. 2 v. 39; nescio quid fecit.
Σκαμβωνίδαι (3) Eumelides, Cephisodorus, Philius Cl. 226, 229, 233.	

1) Idem est tecto et operarius.

2) Non recte Koehler IV 2 834^{b} I 56 *ἐ[ν Σκαμβωνιδῶν]* supplevit eodem litterarum numero deceptus.

3) cfr. Michaelis *Mitth.* XIV 351 sq.

Ut perfecta fiat imago, statim apponam statuarios, quos ex urbis pagis novimus.

inquilini	cives
Ἀγκυλή	(1) Praxias Lysimachi f. II 1208.[1])
Ἀγρυλή (1) Mynnio Cl. 6.	
Ἀλωπεκή (2) Agathanor, Soclos Cl. 9. 22.	(2) Sophroniscus[2]) Socratis pater, Demetrius ἀνθρωποποιός; Luc. philops. 18 et 20.
Διόμεια	(1) Sthennis Herodori filius; Loewy 'Inschr. g. Bildh.' 103[a]. CIA II 1544.
Κεραμεικός	(1) Antiphanes I 324[c] I 6 sq. in zophoro Erechthei currum, iuvenem, duos equos sculpsit.
Κολλυτός (1) — Cl. 83.	(1) Iasus I 324[c] I 30; feminam sculpsit.
Κυδαθήναιον	(1) — rus II 1404.
Μελίτη (1) Praxias Cl. 147.	(1?) Demodorus (?) Loew. 424.

Inspicientibus hunc catalogum statim manifestum est primariam lapidariorum sedem in Alopeces pago fuisse, ubi additis statuariis octo inquilini, duo cives noti sunt. Ad nostra tempora viri docti putabant hunc pagum ab orientali Athenarum parte prope vicum 'Ambelokipi' situm esse; Doerpfeldius vero (cfr. p. 16) aliam sententiam nuper pronuntiavit, a meridionali potius parte prope vicum 'Kotzopodi' in via ad lapicidinas Hymettias ducente Alopecen situm fuisse, cuius sententiae, quoniam argumenta nondum protulit, res in medio relinquenda est.

Etiam in septentrionali urbis parte lapidarii consederunt, imprimis in Collyti et Scambonidarum pagis. Nam Collyti quinque inquilini, unus civis, Scambonidarum tres inquilini innotuerunt, quibus fortasse adnumerari potest Enytus; ab eo

1) Loew. n. 127. Nomen suppletum est e titulo Oropi reperto, qui est ap. Loew. 127[a].

2) cfr. Jahn 'Ber. d. Sächs. G. d. W'. 1867 p. 110 sq.

enim lapides ad Eleusinium urbanum emuntur; sed ipse eos non circumcidit (IV 2 834[b] I 55). Permulti illorum lapidariorum conchulis sculpendis operam dant. In interioris urbis pagis non multi lapidarii inveniuntur, id quod minime mirum est. Sed non tam procul a foro via ἑρμογλυφέων fuit, quae a Plutarcho de gen. Socr. p. 580[E] commemoratur.

Ab omni autem vitae cotidianae strepitu Diomeae pagus remotus est, in quo praeter Sthennidem et mulionem, quem supra p. 50 commemoravi, nulli opifices occurrunt. Haec igitur nobilissima Athenarum pars fuisse videtur; cfr. Wachsmuth II 1 p. 264.

Iam contemplemur quibus locis inquilini, quibus cives praecipue habitaverint: idem animadvertimus, quod de lignariis videramus; inquilini enim in ipsa urbe imprimis inveniuntur, cives in pagis suburbanis habitant. E statuariis pauci tantum ex ipsius urbis pagis oriundi sunt. Sed in universum recte statuemus urbem inquilinis refertam esse, qui opificium aliquod exercent, eos autem opifices qui cives sunt, in suburbio plerosque habitavisse.

Reliquum est, ut eos enumerem, quos ex ceteris Atticae pagis cognovimus. Plurimi eorum recentioris aetatis sunt, qua cum re cohaerere videtur quod ex variis pagis sunt profecti. Ut a septentrionibus incipiam, Rhamnunte oriundus est Chaerestratus Chaeredemi filius (IV 2 1233[c]), qui Alexandri Magni temporibus floruit. Marathone gentem artificum invenimus, penes quam per longum temporis spatium ars statuaria fuisse videtur. Cognoscimus enim ex titulo III 420, quem temporum Macedonicorum esse ipse Dittenberger p. 495 concessit, Apollonium Archiae filium Marathonium. Eundem II 1628 esse intellegendum probabile est. Nominatur autem II 1637 Archias Apollonii filius. Quorum uter pater, uter filius sit, discerni nequit. Augusti temporibus artifices eisdem nominibus praediti occurrunt: Archias Apollonii filius Marathonius et Apollonius Archiae f. Atheniensis (III 419. 6137). Ne horum quidem uter pater sit, scimus; sed quin eidem genti tribuendi sint atque Archias et Apollonius maiores natu, dubium non est.

Alia artificum gens Eleutheris domicilium habebat, quod oppidum iam quinto saeculo Atticum erat.[1]) Inde Myro celeberrimus artifex oriundus est, quem etiam marmoreas statuas fecisse memoriae proditum est a Plinio n. h. XXXVI 5, 4. Filius eius Lycius est, de quo postea agam, quoniam aereas statuas fecisse videtur.

Sub finem quarti saeculi Aristopithes Phylasius fuit, qui bis in statuarum basibus sculptor commemoratur (II 1188. 1189).

Centum fere annis post Caicosthenes et Dies Apollonii filii artem exercuerunt, IV 2 1406^b, quo titulo discimus eos Thriasios esse, non Phylasios, cuius pagi nomen in titulorum ceterorum lacunis ab editoribus erat suppletum[2]) (II 1634. 1161. 1379). Saepe Caicosthenes solus affertur (II 1383, 1633, 1635—36), quorum titulorum nonnulli videntur recentioris aetatis esse, ut alteri Caicostheni tribuendi sint, qui fortasse ex gente prioris est; cfr. Loewy adn. 113. Alius Thriasii (II 1589), qui aequalis fere fratrum illorum erat, nomen ignotum est.

Ex Cropia, qui pagus Thriae vicinus est (cfr. p. 12), Eucheir et Eubulides nati sunt, qui priore saeculi secundi parte floruerunt. De ea gente accurate egit Hirschfeldius 'Arch. Zeitung' 1872 p. 25 sq.; cfr. Loewy p. 166. Magna cum verisimilitudinis specie viri docti hos enucleaverunt:

Eucheir
|
Eubulides } II 952; Loew. n. 543. 542. circa annum 190.
|
Eucheir II 1639 solus. 1386. 1640—43. IV 2 1642^b add. Eph. arch. 1892 p. 158 cum filio.
Eubulides in titulis allatis cum patre; solus: II 1644—46. 1646^b add.

Felici fortuna factum est, ut reliquiae statuae ab Eubulide sculptae ad nostra tempora pervenerint, quas edidit Julius *Mitth.* VII 81 sq.

Cum Cropidis arte coniuncti sunt Eupyridae, ex quibus statuarium novissemus, si recte titulus III 924 suppletus esset,

1) cf. Bursian 'Geogr. gr.' I 249 sq.

2) cfr. quae Lolling 'delt. arch.' 1891 p. 84 disseruit.

id quod ego persuadere mihi non possum; nam v. 7 Dittenberger scripsit: [ὁ δεῖνα Διο]νυσίου Εὐπυρ[ίδης ἐποίησε]. Sed quid litterarum vestigiis faciat, quae in inferiore lapidis parte exstant, non indicat. Equidem credo ita fere restituendum esse titulum: [ἐπὶ Διο]νυσίου Εὐπυρ[ίδου ἱερατεύοντος], atque nomen artificis infra insculptum esse: [—] πος Στ[ειριεὺς ἐποίησεν] (?). Certe testimonio lapidis uti non licet.

Ab eadem Aegalei parte fortasse Pteleasii habitant; cfr. infra p. 75. Inde Demetrius Philonis filius innotuit ex III 778, qui titulus Dittenbergero videtur Augusti temporibus vel paulo prius exaratus esse. Idem nomen in altero titulo III 952 sine patris nomine occurrit; cfr. Hirschfeld 'Arch. Zeitung' 1873 p. 23. Ubi num de eodem artifice agatur, pro certo affirmari nequit.

Cholargensis statuarius I 352 nominatur; cfr. IV 1 p. 40, quem titulum recte Roehlium sic legisse puto: [ὁ δεῖνα] ὁ Χολαργε[ὺς εὐξάμ]ενος ἔργων [ἀνέθηκ]εν ἀπαρχήν. Neque enim arbitror propter finem hexametro similem licere hexametrum versum restituere, quod fieri posse Studniczka 'Jahrbuch d. arch. Inst.' II p. 146 adn. 34 dicit. Nam verba ἀνέθηκεν ἀπαρχὴν hoc ordine coniuncta plerumque donantes adhibent; cfr. exempli gratia IV 1 n. 373[w] p. 193 sq.; 373[211] p. 199 sq. Gravissimum autem argumentum est, quod non puto spatium sufficere ut suppleamus [υἱὸς ⏑ — ⏑]μένους e. q. s. Apparet enim tituli, cuius imago in primo corporis volumine expressa est, versus ita dispositos fuisse, ut prima secundi versus littera primae litterae primi versus subscriberetur. Hoc autem fiet, si in versu tertio legemus: [ἀνέθηκ]εν, in secundo [εὐξάμ]ενος, primi versus initio nomen donantis excidisse putabimus.

In Piraeo primo post Christum saeculo statuarium invenimus nomine Eubulidem (III 456).

Sequuntur ei artifices, qui in pagis agri Atheniensis exstiterunt. Atque primum quidem Acharnensem quendam Diogneti f. affero, qui III 130 commemoratur.

Deinceps duo Cephisienses statuarii noti sunt, quorum alter, Agathocles, primo p. Chr. saeculo vixit (Eph. arch. 1891 p. 181). Alter nomine Phyromachus, fine quinti saeculi in

Erechthei rationibus allatus tres zophori figuras sculpsit (I 324 c I 1 sq. 9 sq. 17 sq.). Moneo complures cives inter lapidarios nos Cephisiae invenisse; cfr. pag. 51 sq.

Hecales pagi, qui in via Athenis Marathonem ferente situs est, se esse profitetur Alciphro in titulo satis vetusto I 332; cfr. IV 1 p. 153, ubi narrat sese Atheniensium populo ambulationem quam fecisset donare; mihi quidem veri videtur simile esse eum ipsum ambulationi illi exstruendae operam navavisse; cfr. Hoffmann ‘syll. epigr. Graec.’ n. 215.; Kaibel ‘epigr. Gr.’ n. 741, qui prorsus aliter titulum supplet. Quod autem Wilamowitzium secutus negat demoticum cognosci posse, quod ante Clisthenem lapis exaratus sit, hoc verum esse non credo; nam litterarum forma, quae in quarto corporis volumine accurate appicta est, summae antiquitatis speciem non prae se fert; atque si brevi post Clisthenem titulum incisum esse putabimus, ne id quidem mirum erit, quod versus *βουστροφηδὸν* sculpti sunt.

Celeberrima Praxitelis gens pago Iresidarum tributa erat, cfr. Loewy ad n. 537 sq. Duo illius filii Cephisodotus et Timarchus II 1370 (= Loew. 108) una nominantur. Eadem nomina in titulo non ante primum saeculum exarato exstant (II 1417), ut recte procul dubio Koehler hos viros eidem genti adnumeret. Praeterea belli Chremonidei aetate Praxiteles Timarchi filius sacerdotis munere fungitur (II 836 Bc-k 81; 1489 = Loew. 538 sq.), quem Loewy ad n. 537 etiam II 334 col. III v. 27 nominatum esse putat. Itaque hos eius generis viros constituere possumus:

Cephisodotus
|
Praxiteles statuarius (ol. 110)
Cephisodotus — Timarchus (Plin. n. h. XXXIV 51; ol. 121)
|
Praxiteles sacerdos.

Aliquot annis post Cephisodotus et Timarchus fuerunt, qui II 1407 commemorantur. Denique Phlyae tertio a Chr. n. saeculo Timostratum statuarium invenimus (II 1626).

Omnium autem recentissimi ei sunt, quorum patrius pagus

Paeania vel Sphettus est; nam Traiani fere aetate Eumnestus Sosicratidis f. Paenaniensis floruit, temporibus Septimii Severi Phaedrus Zoili filius ipse quoque Paeaniensis (III 588. 427). Ad idem tempus Atticus Eudoxi et Callisthenes Callisthenis filius Sphettii referendi sunt (III 702. 425).

Menandri Aegiliensis titulum dedicatorium falso Kaibelius 'epigr. Graec.' n. 753 v. 1 supplevit ita: *Μένανδρο[ς θῆκ' ἀπὸ τέχνης]*; quod si verum esset, artifex Menander esset statuendus. Sed quomodo graece dicere liceat: *θῆκ' ἀπὸ τέχνης*, non intellego; contra rectissime Kirchhoffius ad I 397 adnotavit in fine primi versus *ἀνέθηκε* aut *ἔθηκε* scribendum esse. Quaeritur autem, quomodo cetera suppleamus. Exspectamus, ni fallor, in lacuna substantivum exaratum fuisse, ad quod *τήνδε* referatur; nam cum verbo *ἀπαρχὴν* coniungere non licet, quoniam semper in talibus titulis vox *ἀπαρχή* praedicative adhibetur. *Τήνδε* verbum solum admitti posse non nego; cfr. Loewy n. 47. 50. Sed vide qua ratione lacunam expleas; ego igitur propono: *Μένανδρο[ς μ' εἰκόν' ἔθηκεν]*.

Civis Thoricius Polyclis filius Timarchides minor (IV 2 1647ᵇ add.) affertur fine secundi a. Chr. n. saeculi. Maiorem natu Timarchidem quendam ex eadem gente oriundum, qui statuarius erat, vixisse inde apparet, quod apertis verbis ille *νεώτερος* vocatus est. Alterum eius titulum fortasse servatum esse Muenzer *Mitth.* XX 217 sq. conicit, cum III 418 legat [*Τιμαρχίδης Πολυκλ*]*έους Θορίκιος*; sed res prorsus dubia est.

Reliqui sunt Sunienses duo statuarii, quorum alter Hermippus Diomenis filius (II 1628—29) ineunte saeculo secundo, alter Sophro (III 836) imperatorum Romanorum aetate floruit.

Statuariam igitur artem totam fere penes cives esse videmus; nam sola in urbe pauci inquilini eam exercent. Saepius autem quam in ullo opificio artem a patribus filiis traditam esse animadvertimus, ut nonnunquam multis annis intermissis artifices inveniamus, quos summa cum probabilitate eidem genti tribuere liceat. Ad extremum moneo quinti saeculi statuarios e meridionali Atticae parte oriundos non innotuisse, unde cognoscimus his temporibus plerosque aut in urbe aut prope principales

lapicidinas, Pentelicum et montes ad agrum Thriasium sitos dico, sedem habuisse. Nam Hymettios lapides quarto demum saeculo adhiberi paulatim coeptos esse supra commemoravi.

Transeamus ad alios opifices tractandos, quibus opus est, ut sculptores opera sua perficere possint aut ut res ab eis effectae apte ornentur. In illorum numero *κηροπλάσται* sunt, qui imagines rerum sculpendarum e cera fingunt. Qua in re duo lapidarii versantur, Agathanor Alopeces inquilinus, qui acanthi imaginem fecit (I 324 c II 4 sq.), et Neseus Melites inquilinus, qui conchularum imagines finxit (ibid. v. 1), quas ipse postea sculpsit (v. 71). Itaque hoc opificium saepe ab ipsis lapidariis exercitatum esse affirmare poterimus.

Sequuntur ei, qui res ab aliis perfectas coloribus ornant. Primum encaustas affero, qui cereis coloribus res pingunt. Quorum est Dionysodorus inquilinus, qui in Melites pago habitat (I 324 a I 42; c II 18) itemque Leuco Scambonidarum inquilinus (IV 2 834^b II 26). Hunc sane Clercius in priore pag. 457 adnotatione civem se putare confitetur, aliter atque Wilamowitzius l. l. p. 114 et Wachsmuthius l. l. II p. 264 adn. 4. In titulo haec leguntur: *Λεύκωνι*[1]) *ἐ Σκαμ* e. q. s., cum desit verbum *οἰκοῦντι*. Putat igitur Clercius *ἐ Σκαμ* exaratum esse pro *ἐκ Σκαμ(βωνιδῶν)*. Sed duae sunt causae, quibus adducimur ut hanc sententiam reiciamus. Primum enim littera *κ* verbi *ἐκ* ante *σ* cum consonante coniunctam non omittitur in titulis nisi uno loco: IV 2 834^b II 63 *ἐ Σκύρου*[2]). In verbo autem *Σκαμβωνίδαι* ut in aliis, quae per *σ* litteram addita consonante incipiunt, saepe accidit, ut *σ* ex assimilata littera *ν* orta non scribatur; cfr. huius tituli v. 29, ubi legimus: *Ἀρχιάδει ἐ Σκαμ(βωνιδῶν) ὀ[ικοῦντι]*; et II 834^b II 43; ex quinto saeculo: IV 1 p. 149. 2, 19. Altera causa est, quod nusquam reperitur demoticum *ἐκ Σκαμβωνιδῶν*, sed semper *Σκαμβωνίδης* dicitur uno loco excepto: IV 2 834^b I 19, ubi *ἐκ Σκαν[βωνιδῶν]* exaratum est. Sed quoniam in eodem titulo *ἐ Σκαμβωνιδῶν οἰκῶν* exstat,

---

1) Sic nomen legendum esse nunc constat.
2) cfr. Meisterhans adn. 765 p. 81.

hoc quoque loco ἐ(ν) Σκαμβωνιδῶν legemus rati scribae errore verbum *οἰκοῦντι* excidisse.

Cum encaustis coniungendi sunt pictores, qui coloribus, quibus plerumque uti solent, varias res pingunt; ut Dexitheus, qui e Melites pago notus est inquilinus, in Eleusinio cymatia pinxit (II 834[b] II 52).

Humilioris opificum generis ei sunt, qui vel calce vel pice aedificiorum partes oblinunt, quos nos 'Tüncher' vocamus. Quo in numero Leptines Melitensis inquilinus est, qui fastigia pice oblevit (II 834[b] II 44). Duo fortasse ex Alopeces pago cognoscimus, quorum alter Syrus Plutonis et dearum Eleusiniarum aras calce circumdedit albasque reddidit (II 834[b] II 5). Lacuna periit nomen eius Alopecensium inquilini, qui IV 2 834[b] I 7 commemoratur; sed quod opificium exercuerit, ex versu antecedente concludere licet, ubi haec sunt: [*τῶ*]*ι διαλείψαντι καὶ κ*[*ονιάσαντι*]; idem igitur fecit quod Syrus. In fine versus sexti 𐅃 exaratum est; reputantibus autem nobis Syrum tribus aris dealbatis viginti septem drachmas accepisse, ut singulae arae novenis constiterint, in mentem veniet hoc loco supplere 𐅃[ΗΗΗΗ]. Quin etiam fieri potest, ut ipse Syrus intellegendus sit, sed diiudicare de hac re propter lapidis lacunam non possumus.

Videmus igitur eos opifices in eisdem fere pagis habitavisse ubi lapidarios. Quamquam neglegendum non est Meliten solam, si addas ceroplastas, tres exhibere, quae res inde explicatur, quod ibi colores ceteraeque res ad pingendum necessariae venibant; cfr. p. 79 sq.

Hoc loco affero Moschionem Oensem (II 834[c] 63), a quo viscum (*ἰξός*) emitur, quod ad quam rem adhibitum sit, non facile quisquam dixerit.

Iam verba facturus sum de eis opificibus, qui metallis vel cudendis vel fundendis operam navant. Quam artem in Attica floruisse multis veterum testimoniis edocemur. Nam Eustath. ad Il. B 552 dicit ab Atheniensibus primis aes cusum esse, id quod inde efficeretur, quod Chalcea apud eos antiquum festum populare fuisset. Similiter Themist. XXVII p. 337 A memoriae prodidit arma primum in Attica facta esse.

Atque plurimi a veteribus aestimabantur loricae Atticae; cfr. Poll. I 149 qua de causa Xenophon eis solis usus esse narratur ab Aeliano var. hist. III 24. Non minus ocreae celebres erant teste Theophrasto hist. plant. V 2, 4. Vel nomine opificium prae se ferunt pagi Cropidarum, Pelecum, Eupyridarum, quos tricomia coniunctos esse scimus. Eis autem temporibus, quae accuratius novimus, fabrorum artem ab illis exercitatam esse nullo testimonio firmatur.

Plurima metalla aliunde in Atticam importabantur; solum argentum permultum in Laurii argentifodinis inveniebant, de quibus nunc pauca dicere liceat.[1]) Nonnulla metallorum nomina a deis pleraque sumpta ex titulis innotuerunt: ut in Amphitropes pago Athenaeicum erat (II 780, 14), quod omnium metallorum maxime ad septentriones vergere videtur. Plurima Anaphlysti et Thorici exstant atque in ea regione, quae inter hos pagos intercedit. In media fere via Besa[2]) est, nunc 'Kameresa', prope quem vicum metallum Prospaltiacum exstat, quod commemoratur titulo in 'Kamaresa' vico reperto (IV 2 1078[d]): *Προσπαλτιακὸν* scil. *μέταλλον*. Ibidem Ctesiacum fuit (II 782, 8).

Thorico certo tribuitur Demetriacum (II 780, 3 et 9). Etiam Artemisiacum ei adnumerandum puto (II 780, 17), quo in titulo Koehler recte post '*Θορικοῖ*' interpungit; cfr. 781, 7 et 11; 782, 4; itemque Hermaeicum, de quo statim dicendum erit. Accedit Philemoniacum, cuius mentio fit IV 2 1078[e] (p. 307), qui titulus in valle 'Botzaris' inventus est; ubi legimus: *Φιλημονιακὸν μέταλλον*.

Suniense metallum Posidoniacum est (II 781, 9). Huius a septentrionali parte Artemisiacum fuit (v. 11; cfr. 782, 4). Itaque recte hoc Koehlerum Thorico tribuisse dixerim. Hermaeicum quoque in Thorici pago fuisse videtur, cum a septentrionibus Artemisiaci situm sit (781, 4 coll. 7). Ad Suniense aliquod metallum is titulus referendus est, qui IV 2 1078[b] nunc legitur.

---

1) cfr. Binder 'Laurion' 1895.

2) Milchhoefer *Text* III 25, *Mitth.* XII 277. Xen. de vect. IV 43. De nomine Besae recte scribendo cfr. Eustath. p. 277, 34. Meisterhans 'gramm'. p. 75 adn. 699.

Nonnullorum autem metallorum locus ita indicatur, ut *ἐπὶ Θρασύλλῳ*[1]) ea esse dicant; exempli causa Dem. XXXVII 25 Pantaeneti argentifodinam ibi sitam esse narrat. Idem § 4 de metallis *ἐν Μαρωνείᾳ* sitis verba fecit, unde rectissime Boeckhius act. acad. Berol. 1815 p. 89 (= 'Kl. Schr.' V p. 5) conclusit Maroneam et locum, qui est *ἐπὶ Θρασύλλῳ*, non esse diversa. In titulis Aphrodisiacum *ἐπὶ Θρασύλλῳ* commemoratur (II 780, 5); nam procul dubio recte Koehler post verbum '*Θρασύλλῳ*' interpunxit. Meridiem versus, si recte fragmentorum tituli sensum conexumque assequor, finitimum erat Demetriacum Thoricium (v. 9). Poterit igitur ipsum Aphrodisiacum in Thorici pago situm esse, cui sententiae favet, quod II 782^b add. 2 in lapide exstat [*Ἀφρο*]*δισιακ*(*ὸν*) *Θ* . . . . ., ubi Koehler supplevit *Θ*[*ορικοῖ*]. Neque quisquam dixerit, quid aliud suppleri possit. Quae si recte exposui, et locus, qui *ἐπὶ Θρασύλλῳ* dicitur, et Maronea, quae locum illum complectitur, Thorici pagi sunt.

Alius locus argentifodinis insignis Aulonis vallis est, quam Aesch. I 101 affert. A Besa in meridiem spectare videtur, cum Aphrodisiaco Thoricio metallo a meridionali parte via quaedam ex Aulone finitima sit; cfr. II 780, 7. Praeterea haec metallorum nomina in titulis commemorantur, de quorum loco nihil concludere possumus: [*Ἀπο*]*λλωνιακόν* 782, 16. *Διονυσιακὸν* 782^b v. 11. [*Ἡφαισ*]*τιακὸν* ibid. v. 14.

Officinae quoque multae (*ἐργαστήρια*, 'Hütten') in illa Laurii regione erant, ut II 780, 7 coll. 11 nominatur *τὸ ἐργαστήριον τὸ Διφίλειον καλούμενον*; 783, 12 *Ἀντιδότου ἐργαστήριον*; 782^b 5 *ἐργαστήριον Νικίου*; 781, 16 fornax (*κάμινος*) Demophili a septentrionibus Hermaeici situs affertur. Cuius rei memoriam adhuc servavit regio prope Thorici oppidum, cuius nomen est 'Ergastiria'. Denique officina Besae sita ap. Isaeum III 22 exstat.

Argentum, praeter quod sil (Dioscor. V 108, Vitruv. VII 7, 1) et nonnulla alia (cfr. Binder p. 22) inveniebant, per servos fodiebatur, cum cives aut ii inquilini, qui *ἰσοτελεῖς* dicebantur, a republica metalla exercenda conducerent. Etiam in officinis

1) cfr. Harp. s. v.; schol. Aesch. I 101.

servi versabantur.[1]) Neque tamen incredibile est ex pauperioribus civibus multos in illis pagis Amphitropes Besae Thorici Sunii ita victum sibi paravisse, ut ipsi operam metallis darent aut in officinis essent; cfr. Dem. q. f. XLII 20.

Quibus absolutis de singulis opificibus aerariis agamus. Ex titulo IV 2 611[b] Stephanus Mylothri filius loricarum faber notus est, qui circa annum 300 a thiaso Aphrodites collaudatur. Quoniam titulus in Piraeo inventus est, etiam Stephanus ibi habitavisse videtur; sed utrum civis an inquilinus fuerit, nescimus. Omnino armorum officinas in Piraeo complures invenimus, ut Lysiae officina, in qua servi clipeos fabricabantur, in Piraeo erat; cfr. Lys. XII 8 coll. 16. Ibidem officina fuisse videtur, quam Pasio Acharnensis reliquit (Dem. XXXVI 4); nam cum in Piraeo vixerit, non est cur alio loco eam fuisse putemus. Ab eodem oratore XXV 38 *χαλκοτύπος* Piraeensis affertur. Itaque bene edoctus erat Lucianus, cum dial. meretr. VI 1 fabrum Piraeensem a meretrice commemorari faceret. E titulis unus inquilinus innotuit nomine Pittus (IV 2 768[c] I 10 sq.).

Etiam media in Attica officinae esse videntur, ut Paeaniae, ubi Demosthenis pater servos *μαχαιροποιούς* possederat, h. e. servos, qui gladios faciunt. Inde per triginta duos fere servos quotannis trigenae minae redibant, ut ipse Demosthenes XXVII 9 narrat. Fortasse haec officina in Paeaniae pago fuit, nam bene quadrat quod primis Macedonum temporibus Lamptrensis civis, Blepaeus Soclis filius, et ipse magnam officinam habuit. Nam in titulo IV 2 1054 f v. 31 legimus eum complures res ex aere Cyprico faciendas conduxisse. Itaque Soclis officina in Lamptrarum pago fortasse ponenda est: quamquam certum iudicium ferre non licet. Omnino in illa regione officinas fuisse inde apparet, quod in lapide prope vicum 'Markopulo' reperto II 1104 legimus: [*ὅρος ἐργαστηρίου*] *πεπραμένου ἐπὶ λύσει καὶ ἀνδραπόδων* e. q. s.; verbum *ἐργαστηρίου* hoc loco certo suppletum est. Cuius generis officina fuerit, incertum est.

---

1) cfr. II 1122, 1123 *ὅρος ἐργαστηρίου καὶ ἀνδραπόδων* e. q. s. Praeterea 'dans les mines de Laurium' titulus sepulcralis est inventus, qui nunc exstat II 3260[b]. Eo Atotas metallicus Paphlagonius propter artem laudatur.

Supra p. 58 commemoravi familiam Myronis Eleutherensis, quem cum marmoreas tum aëneas statuas fecisse constat. Idem de filio eius Lycio valet,[1]) cuius titulus exstat IV 1 p. 184 n. 418[h], in quo haec servata sunt: *Λύκ[ιος ἐ]ποίησεν Ἐλευθερεὺς Μύρωνος*. Lapidem non multo post medium saeculum quintum incisum esse Kirchhoffius exposuit. Quadrat igitur, quod Kroker ʻGleichnam. griechische Künstlerʼ p. 7 sq. Lycium circa annum quinti saeculi tricesimum floruisse statuit. Excavationibus, quae in summa illa basi sunt, apparet equi statuam dedicatam esse; quam aeneam fuisse satis veri simile est. Alius Myronis cuiusdam filius in ea basi nominatur, quae IV 1 p. 155 n. 411 exstat, quem titulum quin recte viri docti suppleverint, non dubito. Atque haec legimus: — *ης Ἐλευθερε[ὺς ἐποίησεν] Μύρωνος*. Ad Myronem statuarium nomen referendum esse equidem mihi persuasi, ut putem artificem, cuius nomen in litteras — *ης* finitur, fratrem Lycii esse. Ceterum hunc multas pateras esse fabricatum testis est Athenaeus XI p. 486[D], ubi sententia eorum refellitur, qui ʻ*φιάλας λυκιουργεῖς*ʼ ʻpateras a Lycio factasʼ esse credant. Quae sententia cum nasci potuerit, Lycium pateras re vera fabricatum esse consentaneum est. De ceteris, qui statuas aeneas fecerunt, ut Parrhasius (Plut. Thes. IV) et Silanio (ibid.; cfr. ʻInschr. v. Pergamonʼ ed. M. Fränkel n. 50. p. 41 sq.), nihil accuratius scimus.

Prope ipsas Athenas in Coloni pago officina erat Sophili, qui Sophoclis tragoediarum poetae celeberrimi pater est.[2]) Servi eius gladios imprimis excudebant.

Etiam per finitimum Collyti pagum fabri aerarii dispersi sunt, quorum nonnulli in operum publicorum rationibus com-

---

1) Paus. I 23, 7; locos collegerunt Jahn-Michaelis Paus. arc. descr. p. 7. adn. 38. p. 10. adn. 11.

2) Sophoclis nepos Iophontis filius II 672, 37 sq. nominatur (376/75). Idem 400/399 inter curatores pecuniarum sacrarum Athenas et ceterorum deorum occurrit. Huius filius procul dubio II 1177, 12 commemoratur. *Ἰοφῶν Σοφοκλέους ἐκ Κολωνοῦ ὑπογραμματεύς*. Titulum Demetrii fere Phalerei aetate exaratum esse inde apparet, quod v. 7 Euthydomus Demetrii Melitensis commemoratur, quem in armamentario Philonis quod dicitur aedificando versatum esse vidimus.

memorantur, inter quos cives non exstant. Agatharchus quidem (II 834[c] 30) vendit ἅρπας vel ἅρκας; de lectione enim viri docti dubitant simul confessi se nescire quid significatum sit. Equidem legendum esse censeo ἅρ[π]αι, quam vocem, quae proprie falcem significat, hoc loco intellegendam esse arbitror ʻpalasʼ, quibus ad ὁδοιποΐαν (v. 28) utuntur. Varias res, de quibus accuratiora statuere non possum, faciendas Mnesilochus conduxit (II 834[c] v. 32. 37. 43). Quae v. 32 afferuntur, ea ad currus construendos pertinent. Denique Apollodorus clavos vendit portis infigendos (II 834[b] II 27).

Praeterea in Colono forensi, qui non procul a foro situs est, fabrorum sedem fuisse eorum maxime, qui venditabant, iam pridem viri docti cognoverunt; cfr. Wachsmuth l. l. II p. 253. Ideo in vicinitate multae officinae sunt; ut Andocides ab officina aeraria quadam Euphemum statim in Hephaesteum ducere potest (I 40); cfr. Wachsmuth I 180 adn. 1. Hanc igitur urbis partem Ctesippus dicit ap. Plat. Euthyd. 306[B]: παρέρχομαι ἐν τοῖς χαλκείοις. In fabrorum numero ei quoque sunt, qui habenas fabricantur (cfr. Arist. eth. Eud. II 1 p. 1219[b] 4), e quibus unum officinam prope forum possedisse Xen. mem. IV 2, 1 testatur. A vero non aberrabimus arbitrati fabrorum plurimos in Melites pago habitavisse, cum ipse Colonus pars eius sit. Itaque credibile est Antiphontem, qui in Melite habitat (Plat. Parm. 126[C]), habenas tradidisse fabro non procul nimirum ab ipsius domo in eodem pago habitanti (ibid. 127[A]). Ibidem Phoci, Phocionis patris, cuius domicilium in Melite erat (Plut. Phoc. 18), officinam fuisse suspicor, in qua pistilli a servis efficiebantur. Eundem Phocum a scholiasta ad Luc. Iov. trag. 48 commemorari credo, qui dicit Cratinum Calliam Melitensem irrisisse, quod Phoci feminam corrupisset. Cum alter Phocus notus non sit atque Callias ille ipse quoque in Melite habitaverit, hanc coniecturam probabilem esse spero. Non multos servos Phocum habuisse inde apparet, quod filius eius identidem pauper appellatur; cfr. Bernays ʻPhocionʼ p. 128. Cives autem inter fabros non defuisse consentaneum est, quoniam antiquitus eorum opificium in Attica exercitatum esse ex eis

videmus, quae de vetere Chalceorum festo memoriae prodita sunt; cfr. Wachsmuth. l. l. p. 253.

Neque tamen in meridionali urbis parte fabri prorsus desunt; nam Cydathenaei Hedylus inquilinus habitat, qui valvis Eleusiniis circulos ferreos fecit (II 834[b] II 66). In suburbium illius regionis Philonis Alopeces inquilini mentione ducimur, quem clavos fecisse comperimus (ibid. v. 38). Dubitanter illum quoque, qui IV 2 772[b] A I 20 nominatur, fabrum Koehler esse existimat, cum in lapide nihil legatur nisi [χαλκ]εύ(ς). Itaque hunc potius omittamus. Duo denique afferendi sunt, qui quo in pago habitaverint ignoramus; alter in titulo II 2867 commemoratur: *Σωσίνους Γορτύνιος χαλκόπτης*, alter nomine Pistias ex Xen. mem. III 10, 9 innotuit.

Relinquitur, ut pauca verba de eis faciam qui pretiosissima metalla, argentum et aurum, fundunt vel cudunt. Multi eorum in eisdem pagis habitant, in quibus fabri. Primum e Colono Nicocrates civis oriundus est, qui permulta vasa et argentea et aurea fecit. In titulis II 720. 724. 729. 737. 741 add. ter decies aut addito demotico aut non addito nominatur, ut magnam officinam habuisse videatur. Deinde in Ceramici pago h. e. prope Colonum forensem ea officina argentaria videtur sita esse, cuius Antiphon in oratione adversus Nicoclem habita mentionem fecit; cfr. Sauppe orat. Att. II 141 frg. 1. Hoc inde concludo, quod Hermarum aula et leschae, quae frg. 3 et 6 afferuntur, in Ceramico prope forum sitae sunt, fragm. 5 autem Ceramicus ipse commemoratur. In foro Pammenis Erchiensis, si editores recte demoticum restituerunt, officina auraria erat, cui Demosthenes coronas aureas et vestem, cui aurum intertexendum est, faciendas mandavit (Dem. XXI 22), si fides est testimonio Midianae inserto. Quae cum ita sint, Archephontem Erchiensem, qui ipse quoque aurarius est, artem non in suo pago, sed in urbe exercuisse credo; bis in catalogis paterarum nominatur: II 720 A I 22; 721 A I 14.

Quinto saeculo Sisyphus, Melites inquilinus, in Erechtheo conchulas auro circumdedit (I 324 a I 50 sq.). Duo inquilini in

Cydathenaei pago inveniuntur, quorum alterius nomen ignoramus (II 741 add. B 13 p. 511); alterum Phidestratum aurificem esse credo, qui cuius pagi sit, Koehler in dubio reliquit, quod lapidarius egregie in pagi nomine incidendo erravit (IV 2 772^b B I 13 sq.); haec enim legimus: [ἐν ·]ΤΛΛΟ *οἰκ* (*οῦντα*). Nescio quid in his litteris latere possit nisi [*ἐν* Κ] ΥΔΑΘ, h. e. *ἐν Κυδαθηναίῳ*. Similes errores II 772 B I 7 et 8 invenimus, ubi bis Α exaratum est pro Λ et Δ, semel Υ pro Ψ.

Denique in Ancyles pago habitabat Ephialti cuiusdam filius, qui II 741 add. B v. 16 commemoratur. Cum autem in lapide haec tantum exstent: *Ἀγκυλη*[. .], in dubio relinquitur utrum civis fuerit an inquilinus. Omnino non addita sunt demotica trium aurificum, quos IV 2 841^b invenimus: [*Κί*]*ττος* v. 3, *Ἡρακλει*[*όδωρος*] v. 11, [*Πλά*]*των* v. 20. Accedit Gurgus, cuius titulum sepulcralem II 3582 habemus.

Iam ad eos opifices transeo, qui ex luto aliquid faciebant. Ac primum quidem nomino, qui lateres ducunt; ei multi ad Eleusinium Cereris templum aedificandum adhibiti sunt, ut a compluribus viris emerentur. Inter eos duo Eleusinis incolae sunt, Euthias civis (II 834^b I 56) et Daus inquilinus (ibid. v. 25). Ceteros homines urbani ducunt, inter quos unus civis est, Lycurgus Melitensis, alter inquilinus Collytensis Euthymides (II 834^b I 23. 56). Etiam in Alopeces pago officinam laterariam fuisse ex titulo III 61 B II 43 sq. scimus. Qua de causa et ad Ilissum et ad illum rivum, qui ab septentrionali parte urbem praetercurrit officinas laterarias exercitatas esse videmus. Quanti momenti ea ars fuerit, inde cognoscitur, quod Euryalus et Hyperbius fratres Attici primi laterarias ac domos construxisse feruntur (Plin. n. h. VII 56, 194). Cuius rei causa ea est, quod lutum ad fingendum aptissimum in Attica invenitur, ex quo non solum lateres, sed etiam omnia vasorum genera fiebant. Itaque per totum orbem terrarum vasa Attica dispersa sunt, quae saepe ab antiquis laudantur nomine *σκεύη Ἀττικὰ* Athen. XI 484^F) vel *Ἀττικὸς κέραμος* (Athen. I 28^C. Matron ap. Athen. IV 136^F v. 103. Eustath. ad Il. Σ 599). Pocula

Attica nominatim Leonidas Tarentinus Anth. Pal. VII 455 affert; cfr. Pind. frg. 124 ed. Bergk. Qua de causa ars figlina ab homine Atheniensi Coroebo inventa esse dicitur (Plin. n. h. VII 56, 198). Pretiosissimum autem id lutum erat, quod prope Coliadis promunturium reperiebant, praesertim cum rubrica bene misceretur; cfr. Suid. s. v. *Κωλιάδος κεραμῆες*; Eratosth. ap. Athen. XI 482[A].

Extra urbem duo pagi noti sunt, ubi figuli habitavisse videntur; primum in Perithoedis, qui pagus non multum a Corydallo abest, si quidem Hyperboli demagogi, qui ex peregrino civis factus est (Andoc. ap. schol. Ar. Vesp. 1007. Plut. Alc. 13), officina ubi imprimis lucernas fabricabatur, in illo pago fuit, qua de re certum iudicium ferre non possumus (Ar. Nubb. 1065). Veri simile est hunc intellegendum esse in titulo I 49 v. 6, ubi decreti alicuius auctor nominatur.

Deinde ab opificio, quod exercebant, Pithenses nomen traxerunt, quoniam cupas (*πίθους*) faciebant; cfr. Steph. Byz s. v. *Πίθος*. Itaque *Πίθος*, non *Πίτθος* gemina forma est, quae titulis comprobatur, id quod ex indicibus corpori inscriptionum additis facile cognoscimus. Plutarchus loco supra laudato Pithenses cupas invenisse refert, quod ad idem fere redit atque Stephani narratio. Cuius auctorem Philochorum esse, qui in tertio libro de pagis Atticis egit, summa cum probabilitate Kirchner, Attica et Peloponnes. p. 10 coniecit. Ab opificio suo heroem Pithum sibi finxerunt ut Ceramenses Ceramum. Recte igitur et Milchhoefer et Loeper hunc pagum inter Athmoniam et Pallenen ponunt, h. e. in ea regione, ubi vitium cultura florebat; nam vinum ibi procreatum Pithensium cupis servabatur.

Principalis autem figulorum sedes Ceramici pagus est, quem ex arte figlina nomen accepisse Philochorus in tertio libro (ap. Harp. s. v. *Κεραμεῖς*) testatur. Ab antiquissimis temporibus ibi opificium a civibus exercebatur, quorum primus Chalcosthenes putatur (Plin. n. h. XXXV 12, 155).

Cum igitur in hoc pago ab initio vasa et fierent et venirent, multorum hominum commercium paulatim ibi oriri necesse erat.

Qua in re gravissima causa posita esse mihi videtur, cur forum Atheniense in Ceramico fuerit.

Quattuor titulorum, in quibus *κεραμεῖς* nominantur, primum eum affero, cuius fragmenta diversis temporibus reperta IV 1 p. 154 coniuncta sunt, quae recte esse conexa nemo negabit. Kirchhoffius haec supplevit: [*Ε*]*ὐφρόνιος* [*μ' ἀνέθηκε*]*ν* [*Ἀθηναίᾳ Πολιούχῳ ὢν*] *κεραμεὺς* [*δεκάτην π*]*αιδὶ* [*Διὸς μεγάλου*]. Certa sunt *Εὐφρόνιος* — *κεραμεύς*. Priore saeculi quinti parte titulum esse exaratum ex littera ϟ tribus lineis scripta cognoscimus. Ceteri tituli, ubi vox *κεραμεύς* occurrit, hi sunt: I 467 *Ενιάλου θυγατρὸς Σπουδίδου κεραμ(έ)ως στήλη*; IV 1 n. 373[91] p. 88 *Νέαρχος ἀν*[*έθηκεν ὁ κεραμε*]*ὺς* e. q. s. (cfr. tamen Studniczka l. l. p. 146, qui supplevit [*Νεάρχου υἱ*]*ὺς*); ibid. n. 373[215] p. 101 [*Μν*]*ησιάδης κεραμεύς με καὶ Ἀνδοκίδης ἀνέθηκαν*[1]); II 3895 *Λεπτίνης κεραμεύς*. Iam statuendum nobis est, utrum '*κεραμεύς*' demoticum esse putemus an opificii indicium. Rossius quidem 'Demen v. Attika' p. 75 adn. 95 putavit *κεραμεὺς* esse demoticum, sed ipse addidit causam, propter quam hoc fieri posse equidem cum Koehlero nego. Neque enim unquam invenitur quantum scimus demoticum aliter expressum atque *ἐκ Κεραμέων*. Simplex substantivum plurali tantum numero pro demotico adhibetur, ut dubitatio de notione remanere non possit. Itaque falsa est Hartwigii sententia, qui in textu libri, qui inscribitur 'Griechische Meisterschalen' p. 2 in adnotatione *Κεραμεύς* demoticum intellegit. Cum ipse attulerit Koehleri commentationem *Mitth.* X p. 77 sq., qua docet medicos histriones lutrices solos fere nomini addere opificium, mire dicit: 'Was die Basen der Akropolis betrifft, so bleibt es doch einigermaassen auffällig, dass sich die Töpfer verhältnissmässig so sehr hervordrängen sollten, wenn auch ihr Gewerbe an der Wende des sechsten und fünften Jahrhunderts noch so blühend war.' Haec potius causa est, qua veri simile fit eos libenter opificium nomini adscripsisse. Atque si quidem aliorum opificum hic usus fuit, quidni idem esse poterat figulorum, quippe quorum opificium summi esset momenti?

---

1) cf. Studniczka 'Jahrb.' II 145; Kirchhoff IV 1 p. 183.

Alia sane quaestio est, num propter opificium quod exercent ei figuli pagani Ceramici fuerint, cum antiquitus figulos ibi consedisse constet. Sed mera suspicione nixis nihil temere affirmare licet. Fortasse de Euphronio certius aliquid constituere licet, qui summa cum probabilitate putatur esse Euphronius celeberrimus figulus. Is enim floruit priore saeculi quinti parte, quo tempore titulum illum exaratum esse statui; cfr. Hartwig l. l. p. 4. Iam vero in vasis Euphronii inveniuntur hae inscriptiones: *Λέαγρος καλὸς* et *Γλαύκων καλός*[1]), quorum hic filius illius est, id quod videmus lecytho quadam, in qua exstat: *Γλαύκων καλὸς Λεάγρου*; cfr. Studniczka l. l. p. 162; Mein. frg. com. I 174. Hunc Glauconem eundem esse atque eum, qui anno 432 contra Corcyraeos missus est, omnes suo iure arbitrantur; cfr. Thuc. I 51, ubi etiam Leagri nomen affertur[2]). Eorum virorum gens e Ceramici pago oriunda est; cfr. schol. ad Aristid. p. 485 ed. Dind. Itaque certum est in titulo I 179. (= Dittenb. Syll. I 25 v. 29sq.) cum Müller-Strübingio legendum esse *Γλαύκωνι* [*ἐκ Κεραμέων*]. Quod autem Euphronius solus (cfr. Hartwig p. 4) e figulis, qui nobis innotuerunt, duos viros e gente Ceramensi nobilissima ortos in vasis pictis praedicat, inde aliqua cum verisimilitudinis specie nos conicere arbitror eum ipsum eiusdem fuisse pagi. Sed licet haec coniectura audacior nonnullis videatur, hoc pro certo affirmabimus in Ceramico plurimos figulos habitavisse, etsi ex titulis certum testimonium non exstat. Itaque, quae ultima Hartwigius in pagina secunda ponit: 'es brauchen nicht alle *Κεραμεῖς* der Inschriften Töpfer zu sein', mihi ita potius sunt invertenda, ut dicam non omnes, qui *κεραμεῖς* in titulis dicuntur, necessario Ceramenses esse, quamquam plurimos ei pago esse tribuendos probabile est.

Multos figulorum cives esse iam commemoravi, etsi peregrinos non defuisse e nominibus colligere licet. Nam Brygi nomen, ut hoc utar exemplo, civi Atheniensi inditum non est. E comicis duos figulos cognovimus: Cephalum, qui ab Aristophane Eccl.

---

1) Hartwig l. l. p. 101 sq. 485. Klein 'Vasen mit Meistersignaturen p. 137 sq.

2) cfr. Studniczka l. l. 162 sq. Hartwig p. 3.

248 sq. commemoratur, et Chaerestratum, quem Phrynichus (Mein. II 586) illudit.

Monendum autem est figulos persaepe ipsos vasa pinxisse; quod si erat, inscribebant: *ὁ δεῖνα ἐποίησεν*; sed si quis vas ab alio factum pinxerat, utebatur his verbis: *ὁ δεῖνα ἔγραψεν*. Ut Euphronius interdum vasa ab aliis picta fecit; cfr. Klein 'Griech. Vasen mit Meistersignaturen'[2] (1887) p. 143.

CAPUT III.

De mercatura.

Restat, ut de **mercatura** pauca verba faciam. Quo in negotio inquilini magis etiam quam in opificiis versati sunt, quoniam e peregrinis oppidis orti Athenas apportabant, quae cuiusque patria ferebat, atque res Atticas exportabant. Itaque Aeschines I 40 de mercatoribus ceterisque peregrinis verba fecit. Cives autem a mercatura exercenda in universum magis abstinebant, praesertim si in foro sedere necessarium erat. Inter eos autem, qui ampliora negotia habebant, cives inveniuntur, velut complures, qui ruri habitant, ea vendunt, quae in fundis reperiebant. Quo in numero Charias Hermeus est, qui terram Lusiadem ad Eleusinium, quod est in urbe exstruendum praebuit (II 834^b II 5 sq.). Uterque pagus sub Aegaleo est, ubi multam bonamque terram inveniri viri docti affirmant; cfr. Loeper l. l. p. 406.

Haud procul ab Hermi pago Corydallum versus Loeper p. 405 pagum Pteleasiorum posuit, quoniam a Sopolide cive Pteleaso triginta modii calcis atrae triginta quinque drachmis emuntur (II 834^b II 62). Loeper igitur sic concludit: quod veri simile sit omnia calcis genera ex planitie Cephisi rivi sumpta esse, ut terram Lusiadem ab Hermeo cive venditam, etiam Pteleasios, e quibus Sopolis calcem vendat, in illa regione habitavisse. Sed videtur aliquantum interesse inter

γῆν et κονίαν. Haec calx est, quae ni fallor non tam in planitie invenitur quam locis editis, ubi colles lapide calcario formantur. Atque profecto in montibus, qui agrum Atheniensem circumdant, multae aut sunt aut fuerunt fornaces calcariae, ut ex tabulis a Curtio et Kauperto confectis facile cognoscimus. Itaque in montibus illis Pteleae pagum situm esse puto ita, ut propior sit Thriasio quam Atheniensi agro, propterea quod illic lapis Eleusinius caedebatur, quem caeruleum fuisse scimus, id quod optime quadrat, quoniam atram calcem Sopolis vendidit; cfr. Lepsius 'Marmorstudien' p. 123. Itaque Eleusinii lapides videntur eidem esse atque λίθοι μέλανες, qui afferuntur IV 1 n. 288 a 21 sq.; cfr. Eph. arch. a. 1890 p. 119 adn. Accedit, quod lapis sepulcralis IV 2 1620 k, ubi legimus [Πτ]ε[λεά]σιος, prope vicum 'Kalyvia' inventus est, quo loco olim Thria fuit.[1])

Tertia ad Eleusinium aedificandum Sciras terra ab Arrhenide Paeaniensi empta adhibetur, qui tribus oneribus apportatis duodecim drachmas et dimidiam accepit (II 834^{b} II 60). Sic enim legendum est.[2]) Ceterum etiam lapidis imago, quam Koehler corpori addidit, verum exhibet. Qualis terra Sciras sit, Suidas docet s. v. Σκίρος: ἡ σκίρρα δέ ἐστι γῆ λευκή τις ὥσπερ γύψος; confer schol. Arist. Vesp. 926: ὅτι λέγεται καὶ γῆ σκιρράς, λευκή τις ὥσπερ γύψος. Multo pretiosior fuisse videtur quam terra Lusias, nam huius triginta[3]) onera binis drachmis et dimidia singula, illius tria tantum emuntur singula quaternis drachmis singulisque obolis; cfr. Loeper l. l. Sed nescimus unde Sciras terra sumpta sit; Sciradis Minervae templum et in Sciro, loco ad viam sacram sito, et Phaleri erat. Itaque fortasse erunt, qui alterutro loco terram effossam esse putent. Sed possumus etiam arbitrari nomen terrae Sciradis abisse in generis nomen, ut e loco Paeaniae propinquo sumpta sit. Res igitur in medio relinquitur.

Praeterea ad aedificandum opus est arundinibus (καλαμί-

---

1) cfr. Milchhoefer *Mitth.* XII 325.

2) cf. Eph. arch. 1883 p. 167. Loeper l. l. 405 adn.

3) in lapide falso ΔΔΔΔ; cfr. Loeper l. l. adn. 5.

δες), quas ab Ergaso Icariensi emunt (II 834^b II 53. 58). Ad tecta construenda eas esse adhibitas ex titulo IV 2 834^b I 24 videmus, ubi coniuncti sunt *σχοῖνοι ἐπὶ τὰς ὀροφὰς καὶ καλαμίδες*. Adde Bekk. anecd. p. 269, 25 sq. s. v. *καλαμίδες· τοὺς ϑηλυκοὺς καλάμους* (quoniam *καλαμίς* femininum vocis *κάλαμος* esse grammaticus ille opinatur) *τοὺς πρὸς σύνδεσμον τῶν πλινϑίνιων καταστρωμάτων τῆς οἰκοδομίας*. Arundines Ergasum e propinquis Marathonis paludibus sibi comparavisse credo.

Tales arundines etiam femina civis Piraeensis vendit Artemis nomine (II 834^b I 64), quas in vicinis litoris stagnis multas fuisse apparet; conferas Schoenuntis agrum sacrum, quem supra p. 14 commemoravi. Satis memorabile hoc exemplum est, quo demonstratur feminas quoque cives interdum mercaturam exercuisse; aliud titulorum testimonium non inveni.

Omnino in Piraeo, ad quem omnes naves appellebant, quibus peregrinae res in Atticam importabantur, varios mercatores convenisse manifestum est. Inter ea, quae aliunde apportabant, magni momenti lignum erat, cum Attici montes minime satis multum praeberent ad naves aedificandas ceterasque res efficiendas. Qua in mercatura tres cives occupari scimus, unde concludemus in negotiis maioribus nonnunquam cives esse versatos. Omnes lignum, quod e peregrinis terris, Macedonia imprimis (cfr. II 834^b I 66), importaverant, non circumcisum vendebant ('Rohholz'), ut scalpendi labor lignariis relinqueretur. E lignis a Phormione et Xanthippo emptis limina forium et tigna fiebant, quibus fenestra neocorii Eleusinii tegeretur (*ὑπερτόναια* II 834^b II 14. 28.), et partes valvarum cancellatarum (v. 37). Tertius civis *K . . . . . ων* est, qui ligna ad Haloa celebranda vendit.[1]) Alia ligna a Syro, Simia, Conope emuntur, quorum nominibus nihil additum est nisi vox *ἔμπορος*.[2]) Inde primum apertum est haec quoque ligna e Piraeo in urbem apportata esse, deinde certum est eos civium numero non esse adscribendos nec magis inquilinis, cum causa

1) IV 2 834^b I 43. Quid supplendum sit, incertum.

2) II 834^b I 70 II 11; IV 2 834^b I 13.

prorsus desit, cur demoticum exaratum non sit. Itaque peregrini putandi sunt, qui ex aliqua urbe — de Corintho cogitare poterimus, unde multa ligna importata sunt; cfr. II 834^{b} II 21 34 — ligna in Piraeum vehebant eisque venditis paucis post diebus redibant; *παρεπίδημοι* a Graecis vocantur; cfr. Clerc l. l. p. 250 sq. Manifestum autem est, frequentissimos in Piraeo eos fuisse, qui commercium maritimum exercebant. Saepissime igitur in titulis et apud scriptores illi *ἔμποροι* cum naviculariis (*ναύκληροι*) coniunguntur, ut iam quinto saeculo societatem habuisse videantur: v. Wachsmuth II 1 p. 153. Quo in numero cives esse recte Wachsmuthius l. l. dixit, ut ap. Dem. q. f. LVIII 6 Micon Chollida affertur. Inter navicularios Cleonem civem cognoscimus ex titulo II 834^{b} II 23, ubi ligna ab Hegia Corinthio empta in Piraeum ut videtur vexisse traditur. Peregrinus autem Melanthius porthmeus est, qui sarmenta e Piraeo Eleusinem vexit (IV 2 834^{b} I 49).

Quantopere autem in mercatura transmarina peregrini atque inquilini praevaluerint, maxime ea re demonstratur, quod anno quarti saeculi tricesimo tertio Citiensibus populiscito permissum est, ut fundum ad templum Veneris aedificandum sibi compararent; cfr. Wachsmuth l. l. Quorum peregrinorum pessimae famae Phaselitae erant, quibus multa opprobrio dat Dem. q. f. XXXV initio. Unius inquilini nomen Epigonum ex II 773 A II 22 novimus.

Plurimum vero ab illis mercatoribus frumentum importabatur, cuius copia tanta erat, ut Dem. XVIII 87 dicat Athenienses omnium plurimo frumento importato vesci; cfr. Boeckh 'Staatshaush.' I^{2} 109 sq.

Duo in Piraeo erant loca, ubi frumentum deponebatur: aula, quae *ἀλφιτόπωλις* vocabatur, ubi frumentum publice emptum erat,[1] et *δεῖγμα* h. e. aula, in qua vendentes emptoribus merces exponebant.[2] Ibi igitur *οἱ σιτοπῶλαι* frumentum coemebant, ut in minores partes divisum rursus venderent. Non plus quinquaginta corbes coemere illis licuisse ex Lysiae

1) schol. Ar. Ach. 547. Dem. XXXIV 37, ubi ad eundem locum spectat.
2) schol. Ar. Equ. 979; cfr. Harp. s. v.

oratione contra sitopolas habita intellegimus (XXII 5). Quo ex loco concludendum est plerosque inquilinos fuisse; nam is, quem Lysias a iudicibus interrogari narrat, inquilinum se esse profitetur.

Praeterea rubrica importabatur, quam ad res rubro colore tingendas libenter Athenienses adhibebant.[1]) Medio saeculo quarto Cea rubrica in usu maxime fuit, qua de causa pactum cum Carthaeensibus Iulietis Coresiis factum est de rubrica Athenas exportanda, quod adhuc exstat II 546; cfr. Boeckh. l. l. I² 349 sq.

Eis, qui ἔμποροι vocantur, κάπηλοι, propolae, opponuntur, qui apud nos sunt 'Kleinhändler, Krämer'. Apparet autem res admodum varias eos vendidisse; omnia fere, quae ad usum hominum pertinent. Simpliciter propolae significantur in catalogis paterarum argentearum Callias (IV 2 768ᶜ I 22) et Nicander (II 774, 19) Piraeenses inquilini. Accuratius opificium duorum inquilinorum notum est, qui tus (IV 2 772ᵇ A II 25) et stuppam (IV 2 775ᵇ I 24) vendunt, quam cum ceteris rebus ad naves ornandas pertinentibus multam in Piraeo licere Demosthenes q. f. XLVII 20 testis est. Adnumeranda est Piraei propolis Melissa salis venditrix, cuius titulus sepulcralis (II 3932) in coemeterio Piraeensi inventus est. Quin inquilina sit, non dubito. Ceterum sal in ipsa Attica comparabatur; nam Plin. n. h. XXXI 87 sal Atticum memorat et Diogenes epist. 4 bis τοὺς Ἀθήνησιν ἅλας laudat. Credibile est a salis comparatione locum inter Piraeum et Phalerum situm (Ἁλαί) nomen accepisse.[2]) Importato quoque sale Athenienses utebantur, maxime Megarico; cfr. Boeckh. l. l.

Cum amplissimo in Piraeo commercio cohaeret, quod argentarii ibi imprimis habitant. Plerumque penes inquilinos hoc opificium fuisse crediderim; nam Pasioni Acharnensi a Dem. XLV 28 commemorato civitas Atheniensis populiscito data erat; cfr. LIX 2. Eum in Piraeo habitavisse ex Demosth. LII 11 videmus. Idem ab Isocrate XVII 2 sq. nominari videtur.

---

1) Saepe in titulis ad aedificia pertinentibus rubrica commemoratur.
2) cfr. Bursian I 267, Boeckh I² p. 141.

Ad extremum commemoro propter ingentem mercatorum nautarumque multitudinem non defuisse meretrices. Eas certa in oppidi parte sedes habuisse colligendum est ex Aristoph. verbis Pac. 165 ἐμ Πειραιεῖ παρὰ ταῖς πόρναις, cfr. schol. ad h. l.; Theop. ap. Demetrium de elocut. 240 (9, 102 Walz.). Praeter servas multae inquilinae hac re victum sibi parabant, maxime cum lustra instituerent, ut Isaeus VI 19 inquilinam commemorat, quae in Piraeo puellas alebat; Alciphr. ep. I 6, 2 Hermionitidem inquilinam Piraeensem inducit. Itaque Timarchus in Piraeo corpus aliis obtulisse dicitur (Aesch. I 40); cfr. Wachsmuth II 111 adn. 4.; p. 156.

Phaleri pagus ut in opificio, ita in commercio nullius fere momenti est, cum ex Themistoclis temporibus omnia ad Piraeum conversa sint. Nam quod Hesychius[1]) rhaphanos Phalericas commemorat, haud scio an rhaphanos Phaleri cultas dicat.

In ceteris quoque pagis maritimis commercium et navigationem exercitata esse consentaneum est; sed prae Piraeensi mercatura raro nominantur. Ut Arist. Lys. 59 sq. cum schol. et Ran. 204 cum schol. Salaminios optimos nautas laudat, cuius rei alterum testimonium est, quod Mnesigito Salaminius primus quinqueremes aedificavisse dicitur; cfr. Plin. n. h. VII 56, 208.

Eleusinii cives Megaclides et Thrasyllus mercatores a Demosth. LII 20 afferuntur, ubi eis pecuniam in quaestum maritimum datam esse comperimus. Inquilinus huius pagi Diodorus est, qui ligna olivaria vendit (IV 2 834[b] I 51); cfr. p. 45, ubi duos lignarios illic habitare vidimus. Denique Demosthenes Timosthenem Aegiliensem mercatorem nominat XLIX 31. Ceteri pagi non commemorantur.

In urbe Athenarum potissima propolarum sedes Melite pagus erat. Inde factum est, ut non tam multos opifices, qui proprie dicuntur, ibi inveniremus quam in aliis urbis pagis. Sex autem viri inquilini et tres feminae noti sunt, qui propolae commercium ibi profitentur; quorum Heraclides (II 773 A II 10 sq.) Pyrrhius (II 768 I 26) Thratta mulier (II 773 A II 14 sq.) propolae nominantur non addito quid vendant. Ex ceteris Midas et Soteris

---

1) Hesych. s. v. Φαληρικαὶ ῥάφανοι ⟨αἱ⟩ ἀπὸ τῆς Ἀττικῆς, ut coniecit Hase in thesauro VIII 611 a B C.

(IV 2 769 II 7. 11) sesamum vendunt; cfr. quae de eis pag. 30 dixi. Porcos Sotio vendit (IV 2 834[b] I 43), qui Rharium quoque campum porco lustrat. Praeterea ab inquilinis Melitensibus veneunt plumbum et aurum, quae in Erechtheo aedificando adhibentur, quorum illud Sostratus (II 324 c II 37), hoc Adonis praebet (ibid. 33 sq.). Hos in septentrionali Melites parte habitavisse propter Colonum forensem vicinum facile coniciemus. Num is, qui IV 2 772[b] A I 16 commemoratur, ibidem habitaverit, incertum est, quoniam demoticum in lapide non legitur. Tertia inquilina turis venditrix est nomine Melitta (IV 2 776[c] B 2). Eidem pago mellis et casei venditores tribuam, quos pellium depstarum venditoribus Cydathenaeensibus propinquos esse Arist. Equ. 853 narrat. Quod autem in Melites potissimum pago propolae consederunt, inde explicandum videtur, quod proximum adest forum, ubi eos merces spectandas proposuisse apparet.

Praeterea duae feminae in Alopeces pago innotuerunt, Onesime leguminum venditrix (IV 2 768[c] II 15) et Soteris, quae II 768 I 13 propola nominatur. Coeles pagi esse Attam leguminum venditorem quadam cum verisimilitudine Clercius arbitratur, quoniam quod in lapide IV 2 772[b] B II 24 exstat: *ἐγ Κ οἰκῶν*, facile potuit exarari pro *ἐγ Κοί(λη) οἰκῶν*.

In foro autem cotidie conveniebant homines, ut aut venderent quas res venales habebant aut emerent quaecunque opus erant. Unicuique mercium generi suus locus erat tributus, qui ab ipsis rebus nomen trahere solebat, ut *ὁ χλωρὸς τυρὸς* (Lys. XXIII 6), *τὸ ὄψον* (Aesch. I 65) alia. De singulis rebus Wachsmuthius II 1 p. 457 sq. ita egit, ut nihil novi addere possim. Hoc solum denuo moneo ab inquilinis servisque propolarum negotium in foro sedentium gestum esse atque rarissime cives occurrere; cfr. Dem. LVII 31. Servis saepe a dominis tabernas exercendas traditas esse constat, ut Athenogenes inquilinus Midae servo unguentariam officinam in foro sitam tradidit; cfr. Hyperid. orat. V. Quo in numero ei sunt, qui *σκηνῖται* appellantur, ut Pythodorus Phoenix, cuius Isocrates VII 4. 33 mentionem facit, et Pamphilus, qui II 834[b] I 12 sq. II 35 affertur, quod rubricam

picem alia ad res coloribus tingendas necessaria vendidit; cfr. Wachsmuth II 460. Idem de eis valet, qui in Theseo sedem habent; cfr. Wilamowitz *Herm.* XXII p. 119 adn. 1. Quod templum inter forum et arcem situm esse nunc constat[1]). Ibi Aminias corbes vendit (II 834^b I 65), Heraclides ligna (ibid. I 9), Philo res ferreas (ibid. II 30. 55 sq. IV 2 834^b I 46; cfr. II l. l. I 68), et Callicrates (IV 2 834^b II 24 sq.) aliquid, quod ad urnas aëneas spectat. Idem II 834^c v. 16 *σιδηροπώλης* appellari videtur, unde non audacius erit concludere ceteros quoque, qui eodem vel simili cognomine praediti sunt, in Theseo res suas vendidisse. Horum duo lignorum venditores sunt: Hermaeus et Calliphanes (II 834^c v. 35. 17); Curio *λιτροπώλης* (ibid. v. 22); Tibeas *κεραμοπώλης* (ibid. v. 21). Num is, qui picem vendit (II 834^b I 69), idem sit atque ille, diiudicare non audeo.

Haud procul a foro Philo Collyti inquilinus habitabat, qui salsamenta vendebat (II 773 A II 31), quae e Byzantio et Phoenicia potissimum importabantur.

Etiam in pagis suburbanis prope Ceramicum sitis nonnullos mercatores invenimus, qui res ad aedificandum necessarias vendunt; quae cum non in foro venirent, cives inter eos exstitisse mirum non est, qualem in Scambonidis invenimus Heraclidem, qui aliquid vendit, quod ad domus sacras pertinet (IV 2 834^b I 17). Ibidem Enytus inquilinus occurrit, quem lapides vendidisse, non ipsum circumcidisse legimus (ibid. I 55). Mercator, non opifex ut Clercius vult, Demetrius Laciadarum inquilinus putandus est, qui tegulas Corinthias vendit, h. e. quas e Corintho Athenas attulit (II 834^b I 71).

Prope Laciadarum pagum locus situs est, qui *Σκίρον* nominatur. Ubi sedem habuisse arbitror Cephisiadem mercatorem, quem Demosth. q. f. LII 3 commemorat. Eo loco ab omnibus codicibus traditum est: *οἰκήτωρ ὢν ἐν Σκύρῳ* aeque atque § 9: *ἐν Σκύρῳ κατοικοῦντα.* Sed haec verba recta non esse e conexu sententiarum colligere licet. Dicit enim orator coram iudicibus Atheniensibus Lyconem Heracleotam iussisse Pasionem argentarium argentum, quod reliquisset, cum ipse mortuus esset,

1) cfr. Wachsmuth *Rh. Mus.* XLVI 327 sq.

Cephisiadi persolvere *λέγων ὅτι κοινωνὸς εἴη αὐτοῦ ὁ Κηφισιάδης οὗτος οἰκήτωρ μὲν ὢν ἐν Σκύρῳ, ἐν δὲ τῷ παρόντι ἐφ' ἑτέρᾳ ἀποδημῶν ἐμπορίᾳ.* Sed qui Lycon dicere possit: Cephisiades in illa Scyri insula habitat, nunc vero non adest (Athenis scilicet), non facile quisquam explicaverit. Necesse potius est oratorem dicere Atticae quodam loco eum habitare, sed tum negotiorum causa esse profectum. Itaque in verbis traditis ea vis, quae sententia flagitatur, non inest. Deinceps § 9 haec legimus: *τὸν μέτοικον ἄνθρωπον* (scil. *Κηφισιάδην*) *καὶ ἐν Σκύρῳ κατοικοῦντα καὶ οὐδενὸς ἄξιον.* Apparet autem his verbis oratorem Cephisiadi maledicere; inde igitur, quod in Scyri insula habitat, eum non nauci esse concludit. Iam circumspicientibus, num aliquod de Scyro proverbium notum sit, duo occurrunt. Primum ap. Zenob. cent. I 32 invenimus: *ἀρχὴ Σκυρία· παροιμία ἐπὶ τῶν εὐτελῶν καὶ μηδὲν λυσιτελὲς ἐχόντων, παρ' ὅσον πετρώδης καὶ λυπρά ἐστιν ἡ Σκῦρος.* Igitur si quis quid possidebat, quod nullius esset pretii, dicere solebant: *ἄρχεις ἀρχὴν Σκυρίαν.* Quomodo ad hoc proverbium Demosthenes q. f. alludere possit, ut Leutschius et Schneidewinus in edit. paroem. l. l. in adnot. dicunt, equidem non intellego. Neque enim ad incolas spectat. Alterum proverbium est *δίκη Σκυρία,* quod affert Poll. VIII 81: *Σκυρίαν δὲ δίκην ὀνομάζουσιν οἱ κωμῳδοδιδάσκαλοι τὴν τραχεῖαν· οἱ γὰρ φυγοδικοῦντες ἐσκήπτοντο εἰς Σκῦρον ἢ εἰς Λῆμνον ἀποδημεῖν.* Aliter, sed rectius Hesychius proverbium explicat s. v.: *Ἀρτεμίδωρος ἰδίως, φησί, ἡ Θησέως καλεῖται τελευτή· φυγόντα γὰρ αὐτὸν εἰς Σκῦρον ἐκεῖ κατακρημνισθῆναί φασιν.* Cur autem de rupe deiectus esse dicatur, Eustath. ad Il. I 622 p. 782, 52 narrat, ubi aperte duo proverbia commutat. Itaque cum summa severitate Lycomedes Theseum ultus esse putaretur, proverbium *Σκυρία δίκη* ortum est. Pollucis explicatio magis ad proverbium '*Σκύριοι*' quadrat, quo sensu *Ἴμβριοι* et *Λήμνιοι* proverbia adhibita sunt.[1]) Sed ne illo quidem proverbio Demosthenis locus explicatur. Itaque nihil notum est, quod orator perstringere possit. Si vero *Σκίρῳ* utroque loco corrigemus,

1) Hesych. s. v.; cfr. Meier-Schömann-Lipsius *Att. Proz.* p. 908 adn. 407.

et sententiae satisfaciemus et sciemus, cur ibi habitare Cephisiadi opprobrio detur. Nam qui in Sciro habitabant, pessime audiebant apud Athenienses, qua de re vide locos a Wachsmuthio I 261 adn. 2, II 1 260 adn. 2, 275 adn. 6 collectos.[1]) Accedit quod, cum praecedant verba *μέτοικον ἄνθρωπον,* non quadrat, si per copulam *καὶ* mentio insulae longe ab Attica remotae adiungitur. Simul autem intellegimus, cur orator dixerit *οἰκήτωρ ὤν*, quod verbum minus usitatum est, et § 9 *κατοικοῦντα* pro simplici *οἰκοῦντα.* Nam *οἰκῶν ἐν* proprie adhibetur de pago, in quo singuli inquilini habitat; cum autem Scirum non in numero pagorum sit, orator simplici verbo uti noluit.

Iam absolvi, quae de opificiis Atticis exploravi. Ut autem facile cognoscatur, quam multi omnium generum opifices in singulis pagis exstent, quaeque genera inveniantur, quae non inveniantur, catalogum civium, qui quidem e titulis noti sint, Clercii exemplum secutus addam. Etiam eos inquilinos colligam, qui post eum innotuerunt eosque adiungam, de quibus nunc certiora scimus quam Clercius.

---

1) Scirum in mediis citharoedarum sedibus erat; cfr. II 773 A II 26, ubi Demetria *κιθαρῳδὸς* Epicephisiae inquilina affertur; cfr. Löper l. l. 402. Praeterea in illa regione sarcophagus inventus est, in quo ossa mulieris una cum lyra et plectro erant, unde concludendum est eam citharoedam fuisse; cfr. Milchhoefer *Text* I 16. Urbem versus in Ceramico exteriore meretrices sedebant; cfr. Wachsmuth II 1 p. 259 sq.

Appendices.

I.

Catalogus navium architectorum, qui in titulis post Boeckhium editis nominantur.

(Asterisco eorum nomina notata sunt, qui apud Boeckhium occurrunt).

Ἁγνόδημος

[Σ]υμμορία Ἁγνο[δήμου] ἐργ. II 804 A a 82
[Δ]ημοκρατία Ἁγνοδήμου ἐργ. IV 2 872[b] 34. 64

*Ἀλεξίμαχος (?)

[Πρ]όν[οιαν Ἀλεξ]ιμά[χου] ἐργ. II 806, 17

*Ἀμύντης

Εὔπλοία Ἀμύντου ἐργ. II 794 c 60. Ἀμύντης ἐπεσκεύαζεν v. 65
Στρατηγίς [Ἀμύν]του ἐργ. II 795 f 45
Ἥβη Ἀμύντου ἐργ. II 799 d 32

Ἀμφι — —

Φωσφόρος Ἀμφι[— —] ἐργ. II 794 b 60

Ἀμφίνομος

Εὔκλεια Ἀμφιν[όμου] ἐργ. II 794 c 9
[Πρ]όνο[ι]α [Ἀμ]φ[ινό]μου ἐργ. II 799 b 11

Ἀριστ —

Ἅμιλλα Ἀριστ — ἐργ. II 795, 11

Ἀριστοκλῆς

Εὐδία Ἀριστοκλέους ἐργ. II 794 b 92

* *Ἀριστοκράτης*

[— *Ἀρι]στοκράτους ἐργ.* II 795 d 56

Ἀριστόμαχος

τὴν Σάλπιγγα Ἀριστομάχου ἐργ. II 804 A a 63

* *Ἀρχένεως*

Εὐφραίνουσα Ἀρχένεω ἐργ. II 804 B a 43
Ἰοῦσα Ἀρχένεω ἐργ. II 804 B b 42.

* *Ἀρχενηΐδης*

[— *Ἀρχενη]ΐδου ἐργ.* II 806, 5

* *Ἀρχένικος*

Ὑγίειαν Ἀρχενίκου ἐργ. II 804 B a 65

* *Δημοτέλης*

Σ[άλπιγ]ξ Δημοτέλους ἐργ. II. 808 add. 7

Διονύσιος

Ἱπποθωντὶς	—	*Διονύσιος*	*ἀ[ρχι]τέκτ[ω]ν*	*ἐπεσκ.*	II 794 c 18
Θέμις	—	„	„	„	II 794 c 38
Εὐφημία	—	„	„	„	ibid. v. 57.

Διοπείθης

Καταπλ[—] Διοπείθ[ο]υς ἐργ. II 795 a 1

* *Ἐπιγένης*

Δελφὶς Ἐπιγένους ἐργ. II 804 B b 50
Εὐκαρπία Ἐπιγένους ἐργ. II 804 A b 16
Εὐτυ[χία Ἐπιγέν]ους ἐργ. II 795 f 41
Εὐφ[η]μία [Ἐπιγέν]ους ἐργ. II 799 d 25
τῆς Ὀρθείας [Ἐ]πιγένους ἐργ. II 804 A a 76

Ἐπιχαρίδης

[Βοή]θεια [Ἐπιχαρ]ίδου ἐργ. II 797 b 35
Θεωρὶς Ἐπιχαρίδου ἐργ. II 798 b 38
Θρασεῖα Ἐπιχα[ρί]δου ἐργ. II 795 f 16

Μεγίστη Ἐπιχαρίδου *ἐργ.* II 798 b 9

Εὐφράνωρ

Σόβη — Εὐφράνωρ ἀρχιτέκτων ἐπεσκεύασεν II 794 c 46
Εὐράπη — Ε[ὐφ]ράνωρ — — ibid. 54
Εὔπλοια — Εὐφράνωρ — — ibid. 69

Θεοφ —

Ἱπποθωντὶς Θεοφ — *ἐργ.* II 794 c 17

** Ἱεροκλῆς*

Εὐφημία Ἱεροκλέ[ους] *ἐργ.* II 794 c 56
[— *Ἱερ]οκλέους* *ἐργ.* II 799 b 35

Ἱεροφῶν

Τ[ρ]α[γωδί]α Ἱε[ροφ]ῶντος *ἐργ.* II 795 c 11

Κτήσιππος

Πανθήρα Κτησίππου *ἐργ.* II 797 b 17

** Λυσικλείδης*

τὴν Ἀμφιτρίτην Λυσικλείδου *ἐργ.* II 804 A a 43
τὴν Ἐρύθειαν Λυσικλείδου *ἐργ.* II 804 A a 56
Εὐτυχὴς [Λυ]σικλείδου *ἐργ.* II 795 f 24
Νεμεὰς Λυσικλείδου *ἐργ.* II 804 B b 1

** Λυσικλῆς*

Ἀποτομὰς Λυσικλέους *ἐργ.* II 794 b 71

** Λυσικράτης*

Ἡγεμόνη Λυσικράτους *ἐργ.* II 794 b 64
Ἰασὼ Λυσικράτους *ἐργ.* II 804 B b 31
Πετομένη Λυ[σικράτους] *ἐργ.* II 795 e fin.

** Λυσίστρατος*

Ἐπίδειξις [Λ]υσ[ιστ]ράτου *ἐργ.* II 804 A b 63
Ἱππαγωγὸς Λυσιστράτου⟨ς⟩ *ἐργ.* II 804 A a 14

Λυσι —

Πε[τ]ομένη Λυσι[—] *ἐργ.* II 799 d 39

Ναυσιτέλης

Φοίβη Ναυσιτέλους *ἐργ.* II 794 c 49

* *Ξενοκλῆς*

Ἀ[ρτ]εμισ[ία Ξε]νοκλ[έους] ἐργ. II 795 e 44

Ξενόφαντος

Συνωρὶς Ξενοφάν[του] ἐργ. II 798 c 14

Ξενόφιλος

Συνωρὶς Ξενοφί[λου] ἐργ. II 794 c 29

Πάμφιλος

Εὐδόκιμος — Πάμφιλος ἀρχιτέκτων ἐπεσκ. II 794 c 14
Εὐπρε[πὴ]ς — Πάμφιλος ἀρχ. ἐπεσκ. v. 22
Συνωρίς — Πάμφιλος ἀρχ. ἐπεσκ. v. 30
Ἔννα — Πάμφιλ[ος] ἀρχ. ἐπεσκ. v. 34
Δικαιοσύνη — Πάμφιλος ἀρχ. ἐπεσκ. v. 42

Πίστος

Κεκρο[πὶς] Πίστο[υ] ἐργ. II 802 d 5
cfr. Boeckh 'S. U'. p. 88. s. v. *Κεκροπίς.*

Τίμανδρος

Εὐλιμένη Τιμάνδρου ἐργ. II 794 b 78

* *Τιμοκλῆς*

Δηλιὰς Τιμοκλέους ἐργ. II 804 A b 43

Φίλων

Εὐδόκιμος Φίλω[νος] ἐργ. II 794 c 13
Θέμις Φίλωνος ἐργ. II 794 c 37
Νεμεὰς Φίλωνος ἐργ. II 794 c 25

Χαιρέδημος

Εὔκλεια — Χαιρέδημο[ς ἀρχι]τέκτων ἐπεσκ. II 794 c 10.
Νεμεάς — Χαιρέδημος ἀρχ. ἐπεσκ. v. 26
Φοίβη — Χαιρέδημ[ος] ἀρχ. ἐπεσκ. v. 50

* *Χαιρέστρατος*

Δημοκρατία Χαιρεστράτου ἐργ. II 804 B b 83
Δύναμις Χαιρεστράτου ἐργ. II 804 B b 16
Ἱπποδρομία Χαιρεστράτου ἐργ. II 804 B a 68

Κρατίστη Χ[α]ρ[εστρ]ά[τ]ου ἐργ. II 808 add. 16. 36. cfr. Boeckh. l. l. p. 99.

Χάρης

Σόβη Χάρητος ἐργ. II 794 c 45; 797 d 29

fragmenta:

Ἀταλάντη[—]ους ἐργ. II 794 b 56
Ἀ[χ]ιλλε[ί]α[—]έους II 799 d 46
[Δό]ξα[—]κράτ[ους ἐργ.] II 797 d 46
[—]τη[—κ]ράτους ἐργ. II 798 a 6.

II.

Additamenta ad Clercii catalogum.

(Uncis inclusi eum numerum, quem Clercius exhibet).

Pagi	Nomina	Opificium	C. I. A.	Pag. diss.
Ἀλωπεκή 1 (26)	—	—εύ (ς)	IV 2 772ᵇ A I 20	69
	Meso	lanifica Cl. 16	772ᵇ B I 10; cfr. *Rev. des ét. gr.* IX 414	99
Ἐλευσίς 2 (6)	—	aedificia destruenda conducit	II 834ᵇ I 76 sq.; cfr. IV 2 p. 204	54
	Diodorus	lignum olivarium praebet	IV 2 834ᵇ I 51	79
Ἰφιστιάδαι 1 (2)	Okimum	lanifica	772ᵇ B I 18	36
Κοιλή 2 (5)	Manes	amphorarum gerulus	768ᶜ II 3	50
	—	—	773ᵇ A 29	
Κολωνός (5)	Eucles	agricola Cl. 90	772ᵇ B I 21; cfr. *Rev. des ét. gr.* IX 414	99
Κυδαθήναιον 3 (22)	Artemo	lignarius, non lapidarius ut Clercius n. 99	II 834ᵇ II 51	46
	Callias	lignarius Cl. 250	834ᵇ II 28	46
	Phidestratus	aurifex Cl. 95	IV 2 772ᵇ B I 13	70
	—	lanifica Cl. 118	772ᵇ A I 12 sq.	37
	—	gerulus cuiusdam rei Cl. 115	773ᵇ A 37	50
	—	coriarius	776ᶜ A 5	39
Λακιάδαι 1 (1)	Pamphilus	mulio	772ᵇ A II 16	50
Μελίτη (50)	—	sutor Cl. 158	773ᵇ A 34	41

Pagi	Nomina	Opificium	C. I. A.	Pag. diss.
	—	lanifica Cl. 161	IV 2 775^{b} I 15	36
Πειραιεύς 1 (41)	Asia	lanifica Cl. 247	775^{b} III 4	36
Σκαμβωνίδαι 3 (18)	Archiades	trochleas affert et aufert	834^{b} II 29	51
	Leukon	encaustes	834^{b} II 26	62
	—	sutrix (*νευρορράφος*)	772^{b} A I 24	41
	—	sutor Cl. 239	776^{c} A 8	41
Σούνιον 1	—	metallicus	772^{b} B I 9; cfr. *Rev. des ét gr.* IX 414	99
Ex ignotis pagis sunt:	Simale	lanifica	768^{c} II 23	37
	Str	operarius	769 II 3	51
	—	ferri venditor	772^{b} A I 16	80

III.

Catalogus civium.

(Uncis inclusum addam inquilinorum numerum).

1. *Ἀγκυλή* 3	Cephisodotus	aliquid aedificat	II 831, 2	54
2.	Ephialtes	toreutes civis?	741add. p. 511 B 16	70
3.	Praxias	statuarius	1208, 29; Loew. 127a	56
4. *Ἀγρυλή* 1 (5)	Archilochus	architectus	I 324a I 56, c II 9	47
5. *Ἀλωπεκή* 2 (27)	Euaenetus	tecto; astragalum figit	IV 1 p. 76 II 21. 28	47
6.	Laossus	lapidarius	I 324 c I 66 II 49	55
7. *Ἀμαξάντεια* 1	Antheus	vestes coriaceas vendit	II 834^{c} 47	43
8. *Ἀναγυροῦς* 1	Alciades	socculos laneos vendit	834^{c} 48	39

9. *Ἀχαρναί* 4 (3)	Philocles	architectus	I	322 a 3	48
10.	Theodotus	lignarius	IV 1	p. 76 III 6	44
11.	Timomachus	lignarius		p. 76 III 20	44
12.	-us Diogneti f.	statuarius	III	130, 6	59
13. *Διόμεια* 1 (1)	Sthennis	statuarius	II	1544 coll. Loew. 103^a	56
14. *Εἰρεσίδαι* 2	Cephisodotus	statuarii (14–15)	II (14–15)	1370 coll. 1417	60 (14–15)
15.	Timarchus C. frater				
16. *Ἑκάλη* 1	Alciphron	lapidarius	I	332; IV 1 p. 153	60
17. *Ἐλευθεραί* 3	Myron	statuarii (17–19)	IV 1	p. 155 n. 411	58
18.	Lycius } Myr. filii		ibid. (18–19)	p. 184 n. 418^h	67 (18–19)
19.	— es } Myr. filii				
20. *Ἐλευσίς* 4 (8)	Archias	lignarius?	IV 2	834^b II 16	45
21.	Euthias	lateres ducit	II	834^b I 56	70
22.	Pataecus	sues vendit	IV 2	834^b I 50	12
23.	Philon	architectus	II	1054, 2	48
24. *Ἕρμος* 1	Charias	terram Lusiadem vendit		834^b II 60	74
25. *Ἐρχιά* 2	Archephon	aurifex		720 A I 22; 721 A I 14	69
26.	Philon	lapidarius	I	324 c I 67, II 50	52
27. *Θορικός* 2 (3)	Timarchides	statuarius	IV 2	1647^b add.	61 (27–28)
28.	—	statuarius	III	418	
29. *Θρία* 4	Artemon	farinam vendit	IV 2	834^b I 32	10
30.	Caicosthenes } Apollonidis filii	statuarii (30–31)	IV 2 (30–31)	1406^b 5; saepius	58 (30–32)
31.	Dies } Apollonidis filii				
32.	—	statuarius	II	1589	
33. *Ἰκαρία* 1	Ergasus	arundines vendit		834^b II 53, 58	76
34. *Κεραμεῖς* 2 (2)	Antiphanes	statuarius	I	324 c I 6	56

Pagi	Nomina	Opificium	C. I. A.	Pag. diss.
35.	Euphronius	figulus	IV 1 p. 154 n. 362	73
36. *Κεφαλή* 1	Anticrates	aliquid aedificat	II 830, 5	52
37. *Κηττός* 1	Tlesias	lignarius	IV 1 p. 76 III 21	45
38. *Κηφισιά* 6 (1)	Agathocles	statuarius	Eph. arch. 1894 p. 181	59
39.	Lysias	lapidarius	IV 1 p. 149 n. 2 II 22	52
40.	Neoclides	lapides aptandos conducit	II 834^b I 51	51
41.	Antimachus N. f.	fossam fodiendam et lapidibus cingendam conducit	IV 2 1054 d	52
42.	Phyromachus	statuarius	I 324 c I 1, 9, 17	69
43.	—	aliquid aedificat	IV 1 p. 178 n. 331 g v. 5	52
44. *Κικύννα* 1	Thrasonides	aliquid fabricatur	II 829, 9	53
45. *Κολλυτός* 1 (26)	Iasus	statuarius	I 324 c I 20	56
46. *Κολωνός* 2 (5)	Nicocrates	aurifex	II 720 A I 16 saepius	69
47.	—ctonides	lapides tollit	834^b I 52	55
48. *Κορυδαλλός* 1 (1)	—es Chionis f.	murum aedificandum conducit	167, 125	54
49. *Κρωπιά* 2	Eucheir	} statuarii	} II 1386 saepius	} 58
50.	Eubulides E. f.			
51. *Κυδαθήναιον* 2 (24)	Dinias	corbes vendit	834^b II 32	35
52.	—rus	statuarius	1404	56
53. *Λακιάδαι* 2 (2)	Cteson	tecto	IV 1 p. 76 III 27	47
54.	Polycles	lapidarius	I 324 c I 62	55
55. *Λάμπτρα* 1	Blepaeus	res ex aere faciendas conducit	IV 2 1054 f.	66

56. *Μαραθών* 4	Apollonius	statuarii	III	420 II 1638	57
57.	Archias		CIG III	6137	
58.	Apollonius	statuarii	III	419	
59.	Archias		II	1637	
60. *Μελίτη* 4 vel 3 (50)	Demodorus	statuarius (?)	Loew. 424		56
61.	Euthydomus	lignarius	IV 1	p. 76 III 22 I 36	46
62.	Euthydomus E. nep.	lignarius	II	1054, 2	46
63.	Lycurgus	lateres ducit		834^{b} I 23	70
64. *Ξυπετή* 3 (1)	—magathus	lapidarius	IV 1	p. 151 n. 2 II 34	55
65.	—philus	aliquid aedific. conducit	II	831, 6	55
66.	—	aliquid fabricatur	IV 1	p. 151 n. 2 III 39	55
67. *Ὀτρυνή* 1	Pamphilus	fores faciendas conducit	II	834^{b} II 30. 36 IV 2 ibid. II 17. 23	44
68. *Παιανιά* 7 (2)	Arrhenides	terram Sciradem vendit		834^{b} II 60	75
69.	Bion	aliquid aedificat	IV 2	834^{b} I 18	53
70.	Chaerephilus	salsamentarius	II	773 A II 33	35
71.	Eumnestus	statuarius	III	588	61
72.	Phaedrus	statuarius		427	
73.	Phalacrus	lapidarius	I	321, 28 sq.; 324 c I 70 II 53	53
74.	Philostratus	lapidarius		324c I 71 II 54	53
75. *Πειραιεύς* 11 (42)	Artemis	arundines vendit	II	834^{b} I 64	76
76.	Cephisogenes	lapidarius	I	324c I 55 II 65 d 9	53
77.	Cleon	navicularius	II	834^{b} II 23	77
78.	C . . . . . on	ligna vendit	IV 2	834^{b} I 48	76
79.	Eubulides	statuarius	III	456	59
80.	Nicomachus	pecudes alit	II	2453	18

Pagi	Nomina	Opificium	C. I. A.		Pag. diss.
81.	Pamphilus	cardines vendit	II	834^b II 10	45
82.	Phormion	ligna vendit		834^b II 14	76
83.	Theugiton	lapidarius	I	324 c I 59 II 68 d 13	53
84.	Theugenes	lapidarius		324 c I 54 II 65 d 8	53
85.	Xanthippus	ligna vendit	II	834^b II 37	76
86. *Ποταμός* 1	Diitrephes	neocorium destruit		834^b II 45	52
87. *Πτελεά* 2	Demetrius	statuarius	III	778. 952	59
88.	Sopolis	calcem atram vendit	II	834^b II 62	74
89. *Ῥαμνοῦς* 1 (1)	Chaerestratus	statuarius	IV 2	1233 c	57
90. *Σκαμβωνίδαι* 1 (21)	Heraclides	aliquid ad domum aedific. vendit		834^b I 17	81
91. *Σούνιον* 3	Hermippus	statuarius	II	1628. 1629	} 61
92.	Sophron	statuarius	III	836	
93.	—s	aliquid facit, quod ad lateres pertinet	IV 2	830 e 5. 8	52
94. *Συπαληττός* 1	—odorus	aliquid aedificat	II	831, 4	52
95. *Σφηττός* 3	Atticus	statuarius	III	702	} 61
96.	Callisthenes	statuarius		425	
97.	Pistias	lapides effert	II	834^b I 52	53
98. *Τυρμεῖδαι* 1	Apollophanes	sutor		834^b II 54; IV 2 ibid. I 28	42
99. *Φάληρον* 2 (1)	Euacides	aliquid conducit		834^c 25	53
100.	Mys	lapides efferendos conducit		834^c 6	53
101. *Φλύα* 1	Timostratus	statuarius		1626	60
102. *Φύλη* 1	Aristopithes	statuarius		1188. 1189	58

103. *Χολαργός* 1	Nausimenes	farinam vendit; cfr. Plat. Gorg. 487 C.	II	314, 2	13
104.	—	donarium a se factum dedicat	IV 1	p. 40 n. 352	59
105. *Χολλεῖδαι* 4	Archedemus	lapidarius	I	424	52
106.	Aristocritus	columnae partem in urbem vehit	II	834^{c} 89	44
107.	Ariston	trabes ad lapides auferendos praebet eosque aufert		834^{c} 34. 35	44
108.	Aristoteles	e trabibus (*δοκοὶ*) mesomnas fecisse videtur		834^{c} 36	44
109. *Ὦα* 1 (1)	Moschion	glutinum (*ἰξὸν*) vendit		834^{c} 63	63

IV.

Index geographicus.

IV.
Index rerum et locorum.

Addenda.

Foucartus *Rev. des ét. gr.* IX 414 tituli CIA IV 2 772[b] textum nonnullis locis correxit; itaque accedunt

ad pag. 17 Eucles agricola Coloni inquilinus; nam quin *Κολ* supplendum sit: *Κολ(ωνῷ)*, non dubito.

ad pag. 36 Meso lanifica Alopeces inquilina; ex hoc igitur pago duae lanificae nunc notae sunt.

ad pag. 66 Suniensis inquilinus 'ex officinis'; sed Foucarti supplemento reiecto sic lego: *[τὸν δεῖνα] ἐκ τῶν ἐργ(αστηρίων) ἐπὶ [Σο]υν(ίῳ) οἰκ(οῦντα).*

Praeterea p. 79 oblitus sum Hephaestionem inquilinum Eleusinium afferre (IV 2 834[b] I 44), qui *ὄξυντρα σιδήρου* vendit, h. e. instrumenta, quibus ferrum acuunt.

Tabula argumenti.

Appendices:

Corrigenda.

p. 71 pro *gemina* lege *genuina*; p. 74 v. 4 ἐποίησεν; p. 83 *habitant* pro *habitat*; denique p. 98 legendum V pro IV.

DE SCRIBIS REIPUBLICAE ATHENIENSIUM

SCRIPSIT

JULIUS PENNDORF

LIPSIENSIS.

Miraberis fortasse, quod denuo instituere ausus sum hanc de scribis Atheniensium publicis quaestionem repetitis iam multorum curis tractatam. Quamquam ut ad finem perducta sit, longe abest; immo haud pauca adhuc insunt obscura dubiaque, et acriter inter se pugnant contrariae virorum doctorum sententiae. Neque vero nullius esse pretii iudico accuratiorem scribarum senatus ac civitatis[1]) cognitionem quaerere, quippe quae haud paulum etiam pertineat ad constitutionem reipublicae Atheniensium melius perspiciendam. Primus autem in hanc quoque rem docte atque acute, ut solebat, inquisivit Augustus Boeckhius[2]) scribarumque diversorum munera provincias condiciones sollerter, quoad ei licuit, adumbravit; errores, quos commisit vir doctissimus, facile excusantur inopia, quae tum erat, titulorum. Et quae ille statuit, ita fuerunt comparata, ut per aliquantum tempus nemo eius auctoritati repugnaret. Tum vero anno huius saeculi LXXVIII. simul fere eiusdem argumenti plures prodierunt dissertationes: Carolus Schaefer scripsit 'de scribis senatus populique Atheniensium' (dissert. Gryphiswald.); Antonius Hille 'de scribis Atheniensium publicis' (in 'Leipziger Studien' vol. I p. 205 sq.);

1) Ab his nimirum secernendi sunt plurimi ei, quos ad scribendum singulis magistratibus — cfr. Hille 'Leipz. Stud.' I p. 205, Gilbert antiq. publ. Gr. ²I p. 254 not. 3, Hermann-Thumser antiq. publ. Gr. ⁶I 2 p. 600 — adiunctos fuisse scimus, quorum et provincia minuta et auctoritas fere nulla erat.

2) Cfr. 'oeconom. publ. Atheniens.' ¹p. 199 sq.; ²I p. 252 sq., ³I p. 226 sq., et 'studia epigraph.-chronolog.' = Jahni annal. suppl. II (anni 1856) p. 32 sq., 85.

Guilhelmus autem Hartel libellum emisit egregium 'Studien über attisches Staatsrecht und Urkundenwesen' (Vindobonae 1878), ubi item pluribus locis (p. 29 sq., 37 sq., 119 sq.) de scribis disputavit; pauloque post G. Gilbert[1]) quaestionem retractavit in commentatione Philologi volumini XXXIX (1880) p. 131 sq. inserta. Tot viri docti utinam rem absolvissent, sed ne inter se quidem consentiunt. Cum vero duo essent fontes, unde haurire liceret scribarum notitiam: tituli lapidibus insculpti ac testimonia veterum grammaticorum, Hille et Gilbert utrumque in disquisitione adhibebant, Schaefer contra et Hartel solis titulis nitebantur quasi solido fundamento. Despectam autem grammaticorum fidem tamquam ex Aristotele propagatam restituere conati sunt cum U. de Wilamowitz-Moellendorff in Hermae vol. XIV (1879) p. 148 sq., tum F. de Stojentin in 'Annal. phil.' vol. CXXI (1880) p. 189 sq. Postremo totam rem denuo excussam ad certum quendam finem adduxisse sibi visus est Aloisius Kornitzer in programmate Vindobonensi (Hernals) anno 1883 edito, quod inscripsit 'de scribis publicis Atheniensium'. Schaefero plerumque adstipulatus scite sic disseruit, ut eius sententias fere omnes probarent, qui nuper hanc quaestionem attigerunt: M. Fraenkel in tertia editione Boeckhii 'oeconom. publ. Athen.' II p. *53 sq.; C. Wachsmuth 'Stadt Athen im Altertum' II 1 p. 339 sq.; G. Busolt in 'antiquit. publ. Graec.' (Iv. Muelleri 'Handb. d. A. W.' vol. IV 1) p. 254 sq. ed. [2]; C. Fr. Hermann-Thumser in 'antiquit. Graec.' vol. I 2 p. 497 sq. ed. [6]. Licet alius vir doctus aliud de suo mutaverit, novi certe nihil attulerunt; ne E. Caillemer quidem, qui novissime verbosius egit de scribis Atheniensium in 'Daremberg et Saglio, dictionnaire des antiquités gr. et rom.' vol. II p. 2 (1895) p. 1646 sq. Attamen cum his annis et copia inscriptionum luculenta accesserit et fortuna nunquam sperata ad lucem redierit pretiosissimus Aristotelis libellus, *πολιτεία Ἀθηναίων*, quo ad cognoscenda instituta

---

1) Cfr. eiusdem 'antiq. Graec. publ.' [1] I p. 254; in editione altera (anni 1893) p. 298 sq. suam sententiam aliquantum immutavit ad Aristotelis auctoritatem.

Atheniensium publica gravius instrumentum exstat nullum, spes est rem aliquantum produci posse. Haec spes num me fefellerit, qui legent diiudicabunt.

Iam vero ipse significavi, quibus potissimum subsidiis usus hanc quaestionem redintegraturus sim, scil. titulis in corpore inscriptionum Atticarum (CIA) collectis et Aristotelis testimonio. Atque illos in re disceptanda omnes inde a Boeckhio adhibuerunt, huius vero ad hunc diem non ea, quae par est, ratio habita esse videtur, quamquam gravissimus auctor ipse explicare sibi proposuit, quales tum fuerint Atheniensium institutiones publicae. Quare ego quidem — licet Caillemer imprimis non tantam illi tribuat fidem — pro eo habeo, qui accuratissime nos doceat de scribarum quoque statu ac condicione. Sane quae Aristoteles tradit, plurima iam pridem cognita erant, sed dispersis quibusdam ac dilaceratis partimque depravatis posteriorum grammaticorum adnotationibus. Ut autem rectius aestimemus, quid olim eis solis nixi profecerint viri docti[1]), operae pretium videtur paucis disquirere, *quaenam ratio intercedat inter Aristotelem et grammaticorum testimonia.*

Ac praeclarissimi philosophi verba, quae exstant in *πολιτείας Ἀθηναίων* cap. LIV § 3, haec sunt[2]): *Κληροῦσι δὲ καὶ γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν καλούμενον, ὃς τῶν γραμμάτων ἐστὶ κύριος καὶ τὰ ψηφίσματα τὰ γιγνόμενα φυλάττει καὶ τἆλλα πάντα ἀντιγράφεται καὶ παρακάθηται τῇ βουλῇ. πρότερον μὲν οὖν οὗτος ἦν χειροτονητός, καὶ τοὺς ἐνδοξοτάτους καὶ πιστοτάτους ἐχειροτόνουν· καὶ γὰρ ἐν ταῖς στήλαις πρὸς ταῖς συμμαχίαις καὶ προξενίαις καὶ πολιτείαις οὗτος ἀναγράφεται· νῦν δὲ γέγονε κληρωτός. κληροῦσι δὲ καὶ ἐπὶ τοὺς νόμους ἕτερον, ὃς παρακάθηται τῇ βουλῇ καὶ ἀντιγράφεται καὶ οὗτος πάντας. χειροτονεῖ δὲ καὶ ὁ δῆμος γραμματέα τὸν ἀναγνωσό-*

1) Boeckh oecon. publ. Ath. ²I p. 253, ³I p. 228; Hille l. l. p. 218 sq.; Gilbert *Phil.* XXXIX p. 141; Wilamowitz *Herm.* XIV p. 148 sq.; Stojentin *Annal. phil.* CXXI p. 189; Kornitzer l. l. p. 22, 32.

2) Levia menda quae exhibet papyrus, non est quod singillatim afferamus, cum iam dudum ita correcta sint, ut de scriptura dubitari nequeat.

μενον αὐτῷ καὶ τῇ βουλῇ καὶ οὗτος οὐδενός ἐστι κύριος ἀλλ' ἢ τοῦ ἀναγνῶναι.

Plenissime hunc locum excerpsit Pollux onomast. VIII 98: *Γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν κληρωθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς ἐπὶ τῷ (τὰ) γράμματα φυλάττειν καὶ τὰ ψηφίσματα. καὶ ἕτερος ἐπὶ τοὺς νόμους ὑπὸ τῆς βουλῆς χειροτονούμενος. ὁ δὲ ὑπὸ τοῦ δήμου αἱρεθεὶς γραμματεὺς ἀναγινώσκει τῷ τε δήμῳ καὶ τῇ βουλῇ.* Iam cadunt eae dubitationes, quas olim de his verbis tamquam confusis moverunt Schaefer p. 5, Gilbert *Phil.* XXXIX p. 143, Kornitzer, alii; suo iure Stojentin p. 193 sq. defendit Pollucem, quamquam plures eius et graves deprehenduntur errores: falsum est, quod de primo dicit scriba, '*κληρωθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς*'; nempe illum sortiri non senatus est, sed populi.[1]) Dein idem valet de altero *ἐπὶ τοὺς νόμους* scriba: falsa sunt '*ὑπὸ τῆς βουλῆς χειροτονούμενος*'; ne hic quidem a senatu eligitur, neque manuum porrectarum suffragiis, sed sortitione. Quae menda unde orta sint, facile conicias: uterque enim teste Aristotele *παρακάθηται τῇ βουλῇ; χειροτονίᾳ* autem creatur tertius qui memoratur, itemque aliquando ille primus. Vel his plane conspicitur nota grammatici incuria.

Harpocration autem (s. v. *γραμματεύς*), qui se Aristotelem sequi diserte profitetur, ad verbum, sed priorem tantum partem illius loci exscripsit: *Δημοσθένης ὑπὲρ Κτησιφῶντος· ὁ γραμματεὺς πῶς καθίστατο καὶ τί ἔπραττεν, ὡς τῶν γραμμάτων τ' ἐστὶ κύριος καὶ τὰ ψηφίσματα τὰ γενόμενα φυλάττει καὶ τὰ ἄλλα πάντα ἀντιγράφεται καὶ παρακάθηται τῇ βουλῇ, δεδήλωκεν Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων πολιτείᾳ* — nisi quod ea, quae revera ad *γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν* pertinent, cum ad Demosthenis orationem XVIII 38 provocat[2]), perperam ad scribam senatus refert. Hoc recte senserunt

---

1) Recte hoc monuit Wilamowitzius 'Aristot. u. Ath.' I p. 228; Caillemer l. l. p. 1649ª Polluci potius quam Aristoteli confidere videtur.

2) Sunt verba decreti spurii: *περὶ δὲ τοῦ ἀδυνάτου ἐπικρινέτω ὁ ἐπὶ τῶν ὅπλων στρατηγὸς καὶ ὁ ἐπὶ τῆς διοικήσεως καὶ ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς.*

iam ante repertum Aristotelis libellum Boeckhius l. l. [2]I p. 254 not. [c] ([3]I p. 228 not. [e]), Hille, Wilamowitzius, Wachsmuthius l. l. p. 340 not. 1, quibus iniuria adversatur Kornitzer, errore grammatici deceptus.

Quod porro Pollux et Harpocration aliique ex verbis Aristotelis male intellectis aliquem *ἀντιγραφέα τῆς βουλῆς* sibi finxerunt, de eo infra § 2 fusius disseremus. Reliqui autem scriptores (Suidas et Hesychius s. v. *γραμματεύς*; anonymi in Bekkeri anecdot. I p. 185, 15; 226, 30) cum tertii fere solius scribae mentionem faciant verbis neglegentius etiam excerptis[1]), non digni sunt, qui singillatim recenseantur. Satis enim iam vidimus, qualia sint illa grammaticorum testimonia, etiamsi eos ex Aristotelis libello quasi extremo fonte suam doctrinam hausisse hodie vel sponte elucet, neque ita mirabimur homines doctos olim eis inductos hic illic a vero descivisse. Sed temere ea prorsus respuenda censuit Schaefer p. 6, cum diligenter expediri turbatam illam memoriam oporteret.

Nunc sane licet integra Aristotelis verba quasi fundamentum subicere disputationi, titulos autem utique arcessere ad res confirmandas, illustrandas, dilatandas.[2]) Bene autem accidit, quod avita Atheniensium reipublicae condicio, Euclidis temporibus renovata, etiamtum[3]) cum ille eam depingendam susciperet, paene salva vigebat ac florebat, cum brevi post libertate amissa graves pateretur immutationes. Quae cum ita sint, haud inepte disserendi materiam sic disponere mihi videor, *ut priore capite statum scribarum explicem, qualis fuerit usque ad Aristotelis aetatem, altero autem adumbrem, qualis postea evaserit.*

1) Cfr. Wilamowitzium in Hermae vol. XIV p. 151.

2) Per se id parum credibile est discrepantias exsistere nonnullas inter Aristotelis textum et ea, quae e titulis colliguntur, quamquam Caillemer hoc statuit p. 1647 not. 22 neque dubitat his prae illo palmam dare, si optio sit p. 1649[a]. Immo id maxime studendum est, ut omnia quam optime inter se concinant.

3) Scriptum esse pretiosissimum libellum intra annos 329 et 325 demonstravit J. H. Lipsius 'Ber. saechs. Ges. d. Wiss.' 1891 p. 45.

His praemissis iam ipsam quaestionem, quam nobis proposuimus, aggrediamur.

CAPUT I.

De scribis reipublicae Atheniensium, qui fuerunt saeculis quinto et quarto.

§ 1.

Omnium scribarum publicorum quasi principem primo collocat loco Aristoteles: γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν. Haec enim iusta ac propria eius est appellatio, quae in titulis quoque sexcenties occurrit; rarissime invenimus nominis formam: *τὸν κατὰ πρυτανείαν γραμματέα*, cfr. CIA II 167, IV 2 245[e], III 3, CIG Sept. 4252.[1])

Iam ut accuratius consideremus, *qualis illius fuerit condicio*, Aristoteles loco supra exscripto docet *γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν*, cum priore aetate fuisset *χειροτονητός*, tunc (i. e. philosophi aetate) sorte institutum esse, qui eligendi modus optime sane convenit populari reipublicae rationi (cfr. Aristot. politic. VI 2 p. 1317[b] 20). Sed quaeritur *quod in temporis spatium* ille fuerit sortitus. Statim respondeas: „nonne ex nomine ipso apparet per unam tantum prytaniam eum munere fungi? Quid aliud *κατὰ πρυτανείαν*? Pariter ipse Aristoteles paulo infra (c. 54, 7) *ἱεροποιούς* memorat *τοὺς κατ' ἐνιαυτὸν καλουμένους*, et *βουλεύειν κατ' ἐνιαυτόν* (ibid. c. 30, 2) ʻsenatorem esse in anni spatiumʼ est". Atque hoc fere omnes viri docti inde collegerunt. Tamen equidem nego hanc sententiam rectam esse. Quod enim apud Aristotelem legimus: *κληροῦσι γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν καλούμενον*, ille publicam aperte profert appellationem neque vero indicat per unam solam prytaniam magistratum eum gessisse. Eiusmodi autem vicem singulis prytaniis factam silentio prae-

1) Hoc contra Schaeferum moneo, qui p. 14 negavit unquam in hunc modum collocari verba.

terire non licuit, praesertim cum hac in parte libelli auctor id agat, ut ordinarios Atheniensium magistratus (cfr. c. 43, 1: *τὰς ἀρχὰς . . τὰς περὶ τὴν ἐγκύκλιον διοίκησιν*) percenseat. Omnes autem sunt annui, nisi diserte aliud quid adicitur (cfr. c. 60, 1: *οὗτοι . . . ἄρχουσι τέτταρα ἔτη*); inter quos cum scribae enumerentur neque ille *κατὰ πρυτανείαν* vocatus excipiatur, eos quoque in annum constitutos esse apparet.

Sed fortasse hoc argumentum quasi ex silentio petitum levius duxeris. Quare accurata argumentatione usus rem demonstrem oportet. Ansam autem nobis praebent ipsius Aristotelis verba: *καὶ γὰρ ἐν ταῖς στήλαις . . . οὗτος ἀναγράφεται.* Velim attendas formam *ἀναγράφεται*; spectant igitur haec verba non solum ad priorem scribae statum, ut ea quae antecedunt, sed etiam ad praesentem, qui tum erat. Quid vero sibi volunt? Minime referri licet ad formulam in titulis frequentissimam: *ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα τὸν γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν.* Ea enim ipse *ἀναγράψαι* iubetur, non *ἀναγράφεται.* Immo verba item intellegenda esse censeo atque ea, quae in eiusdem capitis § 8. leguntur: *κληροῦσι δὲ καὶ εἰς Σαλαμῖνα ἄρχοντα . . . ἐν Σαλαμῖνι δὲ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος ἀναγράφεται.* Ergo ut huius[1]) ita illius quoque nomen in decretis lapideis exarari testatur Aristoteles. Iam dubium esse nequit, quin respiciat ad formulas usitatissimas: *ἐπὶ τοῦ δεῖνος ἄρχοντος, ἐπὶ τῆς δεῖνος (πρώτης) πρυτανείας, ᾗ ὁ δεῖνα ἐγραμμάτευεν.* Manifestum igitur est *in praescriptis titulorum nominatim exhiberi γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν.*

Haec res summi est ponderis. Nam plerique[2]) adhuc viri docti illum duxerunt non pro scriba *κατὰ πρυτανείαν,* sed scriba *τῆς βουλῆς*; falso, ut insuper nunc ipsi tituli ostendunt. CIA II 114 C enim *ἐπὶ Πυθοδότου ἄρχοντος* (Ol. 109,2

1) Exemplum habes CIA II 594: *ἐπὶ Ἐπικλέους ἄρχοντος ἐν ἄστει, ἐν Σαλαμῖνι δ' Ἀνδρονίκου.* Cfr. II 469 v. 75; bull. c. h. VI p. 521.

2) Veram autem rectamque rationem olim inibant cum Boeckhius stud. ep.-chron. p. 38 sq. tum Hille p. 209 sq., neque vero assensum tulerunt.

= 343/2) diserte *Κλεόστρατος Τιμοσθένους*[1]) *Αἰγιλιεύς* appellatur *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν*, qui idem reperitur in praescriptis titulorum CIA IV 2 114$^{b, c}$: [*ἐπὶ Πυθοδότου ἄρχοντος ἐ*]*πὶ τῆς Αἰγηΐδος* [*δεκάτης πρυτανείας* ?] *Κλεόστρατος Τιμοσθένους Αἰγιλιεὺς ἐγραμμάτευε*.[2]) Neque vero soli Aegeïdi scriba erat Cleostratus; posteriore enim saeculi quarti parte eum scribam, qui in praescriptis exstat, non una prytania peracta commutari, sed per universas totius anni prytanias munere fungi et omnes viri docti consentiunt et ipse infra fusius comprobabo.[3]) Is autem cum *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* sit, *efficitur hunc annuum esse magistratum*, id quod erat demonstrandum.

Idemque valet etiam Romanorum imperatorum temporibus; nam pariter eum tum quoque in totum annum[4]) institui atque in decretorum praescriptis singulis tribubus adscribi ex titulis facile cognoscitur (cfr. quae infra disputabimus § 6).

Cum igitur intellexerimus rem sic comparatam esse vel medio saeculo quarto, iam corruit opinio de scriba *κατὰ πρυτανείαν* nunc fere omnibus probata. Schaefer enim p. 39, Kornitzer p. 18, Hermann - Thumser p. 500, Busolt p. 255, Caillemer, alii *eum contribulem fuisse existimant τῆς πρυτα-*

---

1) Eundem in dedicationis titulo CIA II 1282 (ineuntis saeculi quarti) memorari *συγχορηγόν* coniecit Dittenberger (cfr. Syll. inscr. n. 422).

— — — — — — — — — — — — — —

Κλεόστρατος Τιμοσθένους χορηγοῦντες
νικήσαντες ἀνέθεσαν
τῷ Διονύσῳ τἄγαλμα καὶ τὸμ βωμόν.

Demosth. XLIX 31: *ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον τοῦτον* (cc. a. Ol. 102, 1) *καὶ Τιμοσθένης ὁ Αἰγιλιεὺς ἀφικνεῖται κατ' ἐμπορίαν ἰδίαν ἀποδημῶν καὶ δίδωσιν ἀποθεῖναι τῷ Φορμίωνι μετ' ἄλλων χρημάτων καὶ φιάλας λυκιοεργεῖς δύο* (cfr. A. Riedenauer, act. soc. phil. Virceburg. 1862 p. 86). Eius igitur pater, socius et amicus Phormionis, dives negotiator fuisse videtur.

2) A. Wilhelm *Herm.* XXIV (1889) p. 132 iam intellexit hanc rem male quadrare ad vulgarem de scribis sententiam, expedire autem ipse noluit.

3) Vel ex indice scribarum, quem dissertationi subieci, hoc patet.

4) Non fugit hoc Stojentinum (*Ann. phil.* CXXI p. 198 not. 9), isque iure disquiri iubet, quo tempore muneris spatium in totum annum productum sit.

νενούσης φυλῆς et ex ipsis prytanibus Aristotelis quidem aetate sorte electum esse. Quod si verum esset, tales prytaniarum scribas decem deinceps ex senatoribus singularum tribuum sortiri per annum necesse erat. Huic autem opinioni nonne male conveniunt simplicia Aristotelis verba: *κληροῦσι δὲ καὶ γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν καλούμενον*? Sed prorsus eo refellitur, *quod scriba κατὰ πρυτανείαν vocatus cum annuus sit, non potest esse scriba prytanum.* Neque vero quisquam adversabitur ipsis titulis, quos modo attuli. Cleostratus ille appellatur *Αἰγιλιεύς,* quem pagum ad Antiochidem tribum pertinuisse constat, cfr. CIA II 869, 943, 944; adscribitur autem in CIA IV 2 114^{b} alii tribui, scil. Aegeïdi decimae prytaniae.[1])

At non solum prytanem fuisse *γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν* equidem nego, sed *omnino senatorem,* quamquam vel Wilamowitzius (Aristot. u. Ath. I p. 228) in universum affirmat illos Aristotelis scribas sine dubio e senatoribus fuisse. Argumenta non affert; Pollucem, cum VIII 98 dicat *κληρωθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς,* erravisse supra p. 106 vidimus; Aristoteles autem, certissimus auctor, omnino nihil tradit nisi: *παρακάθηται τῇ βουλῇ.* Neque vero inde efficitur, ut ipse senator sit — licet hoc concluserit Hille p. 219 — sed ut consessibus senatus publice intersit, delegatus ad usum, quem infra adumbraturus sum. Veram autem senatoris dignitatem eum obtinuisse nulla re significatur, ne appellatione quidem: enimvero senatus suum habebat scribam et apte quidem designatum: *γραμματέα τῆς βουλῆς.* Ille caret hoc additamento. Denique *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν* si quidem senator esset, eum ab Aristotele relatum esse inter ministros e senatorum numero electos aeque ac quaestorem senatus (c. 49, 4) licet suspicari. Quod non fecit auctor; et quamquam bene eos magistratus, qui propius ad senatum pertinent (*ταμίαι τῆς Ἀθηνᾶς, πωληταί, ἀποδέκται,* alii) c. 47. et c. 48. una enumerat, tamen inter eos

1) Confuderunt enim viri illi docti eos, qui prorsus discernendi sunt: scribam, qui *κατὰ πρυτανείαν* audit, et scribam ipsorum prytanum, de quo infra disseram. Inde facile etiam colligitur, quam lubrica sit argumentatio Thumseri p. 500 not. 7.

non inserit scribas, immo post alias *ἀρχὰς κληρωτάς* inter *ὁδοποιούς, λογιστάς, συνηγόρους, ἱεροποιούς*, archontem Salaminium, qui vix quidquam commune habeant cum senatu.

Neque tituli mihi praebuerunt ullam illius opinionis ansam. Certe nunquam epistatae vel proëdri munere fungitur, quod sorte senatoribus obveniebat, neque umquam, quod sciam, rogationem fert ullus scriba, gravissimo senatorum privilegio usus. Sed hoc premere nolo, cum dixeris iure his excludi scribam, quippe qui perpetuo praesit muneri. Quam ob rem gravius argumentum afferam, quo tota quaestio diiudicatur. Si enim ille verus erat senator, fieri non potuit, quin aliquo anni tempore inter prytanes versaretur, scilicet eo, quo tribus eius prytaniam gerebat. Iam constat anno Ol. 109, 4 *Ὀνήσιππον Ἀραφήνιον* (cfr. CIA II 116) fuisse scribam *κατὰ πρυτανείαν*, tribulem igitur Aegeïdis. Titulo autem CIA II 872 exhibetur prytanum huius anni Aegeïdis catalogus, in quo duo exstant Araphenii — *Ἐλπῖνος Σωσιγένους* et *Καλλίμαχος Μνησιθείου* — deest Onesippus. Quod nomen sive casu sive consilio omissum esse cum haud quisquam credat, *inde sequitur, ut γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν non fuerit senator.*[1])

Immo *publicus* habendus est isque *annuus* magistratus. Has igitur duas magni momenti res de condicione illius scribae enucleasse nobis videmur. Sed quamvis hoc fundamentum ex omni parte stabilitum videatur, vereor ne quis dubitationem

1) Cave contrarium colligas ex CIA II 114, quo in titulo plura explicatione adhuc egere ipse concedit Koehler. Est monumentum a senatu dedicatum, quo exhibentur cum nonnulla senatus decreta tum exarata in latere C quinque virorum nomina. Sunt autem *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν, ὁ ἐπὶ τὰ ψηφίσματα, ὁ ἐπὶ τὸ θεωρικόν*, duo *βουλῆς ταμίαι*. Hi posteriores aperte sunt senatores, sed noli inde statim idem concludere de illo scriba. Ut enim in prytanum dedicationibus (CIA II 864—874) saepius catalogis eorum subicitur nomen scribae senatus populique, qui certe non prytanis est, sic etiam in hoc senatus donarium facile potuit recipi *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν*, quem, licet publicus sit magistratus, apud senatum quoque scribendi munera tum exsequi infra demonstrabo. Ignoro quidem, quanam ratione commemorata sint illa nomina; fortasse in condendo monumento partes eorum erant. Sed utut res se habet, hoc titulo non everti puto existimationem meam aliunde satis firmatam.

moveat. Quaerat enim: „eosne tibi fingis Athenienses, qui annuum magistratum insigniverint attributo tam inepto κατὰ πρυτανείαν? Quid hoc perversius?“ Quae difficultas quomodo explicanda sit, videamus. Certe fieri non potest, nisi statuimus titulum olim muneris rationi accommodatum fuisse, usu autem firmatum etiam ea aetate permansisse, qua non iam bene ad rem quadraret. Coniciamus igitur necesse est aliquando γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν revera ‘secundum prytaniam’ muneri praefuisse administrando. Et aliquid novatum esse in scribae illius statu ipse testis est Aristoteles: πρότερον μέν, inquit, οὗτος ἦν χειροτονητός — νῦν δὲ γέγονε κληρωτός. Itaque opus est *priora* nos *tempora* diligenter perscrutari.

Antiquissimum, quod ad nostram pervenit aetatem, decretum publicum de cleruchis Salaminiis factum saeculo sexto post insulam ab Atheniensibus occupatam pacatamque, (CIA IV 1[b] 1[a], cfr. IV 1[c] p. 164)[1]) nihil habet praescriptum nisi sanctionis formulam: ἔδοξεν τῷ δήμῳ; est vetustae decretorum conceptionis exemplar (cfr. Swoboda ‘griech. Volksbeschl.’ p. 24 sq.). Tempore proxime accedit titulus, qui ex compluribus fragmentis compositus exstat CIA IV 1[c] p. 137 sq., quem probabiliter Kirchhoffius ad annum Philocratis archontis (Ol. 73, 4 = 485/4) videtur rettulisse. Legimus enim in extrema altera tabula subscriptionem his verbis conceptam: ταῦτ’ ἔδοξεν τῷ δήμῳ ἐπὶ Φ . . . . ἄρχοντ]ος τὰ ἐν τοῖν λίθοιν τούτοιν (cfr. frg. bcd v. 4: [ταῦτα δὲ ἔδοξεν τῷ δήμω]ι ἐπὶ Φ . . . . ἄρχοντ]ος). Iterum brevissimam illam formulam deprehendimus adhibitam, licet additus sit archon. Coniectare inde possumus *in vetustissimis exemplis simpliciter formatis nullam fieri scribae mentionem.*

Sed ubi frequentiora lapidibus insculpta exstant decreta publica eaque iustis praescriptis quae vocantur, firmisque formulis instructa, inde ab ea aetate exarari videmus imprimis scribarum nomina, nimirum eorum, qui illa litteris consignarunt.

---

1) Vide *Delt. arch.* IV (1888) p. 118; Koehler *Mitt. DAI Ath.* IX p. 117 sq.; Lipsius *Leipz. Stud.* XII p. 221; Beloch ‘Gr. G.’ I p. 327 n. 1; Busolt ‘Gr. G.’ II[2] p. 444 n. 2.

Saeculo autem quinto praescribuntur ordine stabilito fere haec[1]), ut exemplo utar CIA I 32: *ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ· Κεκροπὶς ἐπρυτάνευε· Μνησίθεος ἐγραμμάτευε· Εὐπείθης ἐπεστάτει· Καλλίας εἶπε.*[2]) At scribae nomen saepius etiam in fronte[3]) tituli exstat, maioribus litteris scriptum, demotico (et patronymico)[4]) ornatum, cum intra ipsa praescripta semper nuda ponantur nomina. Quam insignem eius notationem invenimus ex. gr. CIA IV 1^b 27^b: *Τιμοτέλης Ἀχαρνεὺς ἐγραμμάτευε*, I 45: *Προκλέης Ἀτάρβου Εὐωνυμεὺς ἐγραμμάτευε.*

Pervestigatis autem titulis saeculo quinto et prima saeculi quarti parte *per unius prytaniae spatium munere functum esse quemque scribam* statim inde elucet, quod alii aliis eiusdem anni prytaniis attribuuntur; velut anno Ol. 92, 3 quinque prytaniarum (I. III. VI. VIII. IX.) quinque scribas cognitos habemus. Plura si voles, indicem scribarum inspicias, quem confeci loco extremo. Hanc enim rem paucis significasse satis habeo, cum de ea non iam lis sit inter viros doctos.[5]) Et omnes consentiunt, quantum ex demoticis perspiciatur, *scribam semper nectribulem esse τῆς πρυτανευούσης φυλῆς.*[6])

---

1) Quas sollemnes formas etiam a cleruchis Atticis adhibitas esse exponit Swoboda 'griech. Volksbeschl.' p. 39sq. — Aristophanes comicus Thesm. v. 373 et Lucianus deor. concil. p. 536 per ludibrium eas imitati sunt.

2) Archontis memoratio non necessaria est, quamquam haud raro reperitur (Schaefer p. 9 not. 1); cfr. I 45: *Τιμίας ἐπεστάτει, Ἀριστίων ἦρχε*; IV 1^b 35^c: . . . *λεὺς ἐγραμμάτευε, Ἐπαμείνων ἦρχε.* — In IV 1^e 52, 53 (p. 143) v. 24 disertis verbis decernitur: *καὶ ἐπιγράψαι ἐν τῇ στήλῃ τοῦ ἄρχοντος τὸ ὄνομα, ἐφ' οὗ ἐγένοντο αἱ ξυνθῆκαι.*

3) Pariter subscribi infra decretum scribae nomen probatur titulo CIA IV 2 33^b, si quidem iure affirmat Foucartus *bull. c. h.* XII p. 172 post *ἐγραμμάτευε* v. 21 apparere spatium vacuum, sed nulla litterarum vestigia distingui. Nec minus singularis est collocatio in CIA IV 2 25.

4) Interdum etiam solo patronymico: CIA I 40, Mitt. DAI Ath. XIX p. 163, fort. apud Athenaeum VI p. 234^e.

5) Cfr. Hille p. 209sq.; Schaefer p. 16sq.; Kornitzer p. 8sq.; Caillemer p. 1647.

6) Obstare videtur CIA IV 2 73^b, qui titulus ad prima decennia saeculi quarti pertinet. Ut apud Koehlerum legitur, prytania est Erechtheidis tribus, eiusdem autem scriba est *Ἀγρυλῆθεν* oriundus. Omnis vero difficultas tollitur, si sollemnem formularum ordinem ita restituas, ut epistates

Kornitzer p. 9 omnia congessit exempla, quae ei innotuerunt, quibus pauca liceat addere ex nova materia suppeditata:

CIA IV 1^b 27^b: *Τιμοτέλης Ἀχαρνεύς* e tribu, q. e. *Οἰνηΐς*. Ol. 84—87; *φυλὴ πρυτανεύουσα: Κεκροπίς.*

IV 2 1^b: *Πολύμνις Εὐωνυμεύς* e tribu, q. e. *Ἐρεχθηΐς*. Ol. 93, 4; *φ. πρ. Κεκροπίς.*

IV 2 5^d: *Λυσίμαχος Κολωνῆθεν* e tribu, q. e. *Αἰγηΐς*. Ol. 95, 2; *φ. πρ. Πανδιονίς.*

IV 2 11^d: *Χαρίδημος Θεοτέλους Λαμπτρεύς* e tribu, q. e. [*Ἐρεχθηΐς*] Ol. 96—98; *φ. πρ. Ἱπποθωντίς.*

IV 2 50^b: *Θουδαίτης Διομειεύς* e tribu, q. e. *Αἰγηΐς*. Ol. 101, 4; *φ. πρ. Ἀκαμαντίς.*

Dittenb. syll. I 71: *Ἀριστείδης Στρεφένεω Κυδαθηναι*[*εύς*] e tribu, q. e. *Πανδιονίς*. Ol. 102, 4; *φ. πρ. Λεωντίς.*

His aliisque locis magis etiam firmatur sententia, non casu fortuito rem gestam esse. Ex prytanibus igitur non erat scriba, eundem autem *senatorem fuisse* et per se veri est simile et demonstrari potest. Namque Euclidis archontis anno Ol. 94, 2 Cephisophon Paeaniensis scriba erat Erechtheïdi prytaniae (CIA II 1^b v. 20) idemque, cum Pandionis eo anno prytaniam gereret, rogationem tulit ad senatum (CIA II 1^b v. 5). Hoc soli licuisse senatori primus demonstravit Hartelius 'stud. Demosth.' II, p. 6. Et si quidem titulum CIA IV 1^a 553 (p. 54) recte Ioh. Droysenius restituit, Clearchus scriba idem est atque ille *Ἀγρυλῆθεν,* qui inter prytanes Erechtheïdis recensetur anno Euctemonis prioris Ol. 93, 1 (cfr. CIA I 338).

His igitur temporibus — ut quasi summam faciamus — *scriba in unam tantum prytaniam constitutus est, sumptus autem non ex prytanibus, sed ex senatoribus reliquarum tribuum.* Quae universa condicio non quadrat nisi ad rempublicam a Clisthene conformatam (cfr. Schaefer p. 16). Accurate autem aetas, qua ille institutus sit, definiri nequit; vel Cimonis temporibus exstitisse videtur. (CIA I 8, 9, 13).

Iam si appellationem quaeras, non dubium, quin ei accom-

---

sequatur scribam (*ὁ δεῖνα Παιονίδης ἐγραμμάτευε, ὁ δεῖνα Ἀγρυλῆθεν ἐπεστάτει*). Ille enim tum ex tribu praesidente, hic ex alia sumi solebat.

modatissima fuerit: *ὁ κατὰ πρυτανείαν γραμματεὺς τῆς βουλῆς*, quae tamen in titulis non occurrit nisi quod Koehler eam supplendo effecit in CIA I 61: iure puto [1]).

---

1) Quamquam hoc Koehleri supplementum (*Herm.* II p. 27) hodie fere ab omnibus improbatur, postquam primus Schaefer p. 13 acerrime impugnavit. Ex causis autem quas affert, illam quidem ex verborum collocatione petitam futtilem esse ipse Kornitzer p. 7 cognovit. Quod vero gravissimum habet offensionis argumentum, id nullum est. Censet enim ex ipso titulo *τὸν κατὰ πρυτανείαν γραμματέα τῆς βουλῆς* a scriba senatus distinguendum esse. Tamen suo iure monet Gilbert *Phil.* XXXIX p. 134 hoc minime necesse esse, immo cum scriba senatus revera per unam tantum prytaniam munere fungatur, apte *κατὰ πρυτανείαν* vocari. Quoniam igitur non ita absurdus videtur plenior ille titulus, quem Koehler constituit, nescio cur eo recepto 'omne fundamentum tollatur' (Kornitzer p. 7). Iam ipsa verba de quibus agitur, inspiciamus; Kirchhoffius in CIA I 61 praebet haec: *Ξενοφάνης εἶπε· τὸν Δράκοντος νόμον τὸμ περὶ τοῦ φόνου ἀναγραψάντων οἱ ἀναγραφῆς τῶν νόμων παραλαβόντες παρὰ τοῦ [κατὰ πρυτανείαν γραμμ]ατέως τῆς βουλῆς ἐστήλῃ λιθίνῃ καὶ καταθέντων πρόσθεν τῆς στοᾶς τῆς βασιλείας.* Schaefer autem illa offensione motus e sua coniectura locum sic restituit: *παραλαβόντες παρὰ τοῦ [βασιλέως μετὰ τοῦ γραμμ]ατέως τ. β.* et plerosque viros doctos habuit assentientes: Stojentinum *Annal. phil.* CXXI p. 191, Kornitzerum p. 7 sq., Schoellium *Sitz.ber. d. münch. Ak.* 1886 p. 92 not. 1, Thumserum p. 498 not. 1; Dittenberger eius coniecturam in textum recepit: syll. inscr. I 45. Attamen ista lectio maiori obnoxia est dubitationi; iam Hille p. 247 sq. plura ei recte obiecit. Vel collocatio verborum insolita est ac mira; exspectas potius: *ἀναγραψάντων μετὰ τοῦ γραμματέως τ. β. οἱ ἀναγραφῆς τ. ν., παραλαβόντες π. τ. β. ἐστήλῃ λ.* Et rei ipsi offensio inest. Legum perscriptores anno Ol. 90, 2 iussi Dracontis de homicidiis legem in lapide insculpere et ante porticum regiam locare, praecipue iustum accuratumque eius textum accipere debebant. Quem petivisse eos existimat Schaefer a rege, cuius in tutela legum tabulae fuerint (cfr. Aristot. *πολ. Ἀθην.* c. 7, 1). Quod si fiebat, tum regis erat fidem praestare exemplaris perscriptoribus traditi, horum autem id diligenter transcribendum et publicandum curare. Iam quid sibi vult '*μετὰ τοῦ γραμματέως τῆς βουλῆς*'? Schaefer nos relegat ad CIA IV 1ª 61ª, ubi eadem verba leguntur, sed res aliter comparata est. Ibi Selymbriani pactionem cum Atheniensibus factam in pila incidere iubentur suis sumptibus adhibito scriba senatus, utpote qui formularum sollemnium peritus una cum eis verba componat. Contra nostro loco perscriptoribus nil mandatur, nisi ut legem in lapidem transcribant; et hoc proprium eorum negotium erat. Ad quid uterentur opera scribae senatus? Neque vero alibi hunc eis succurrisse

Contra sub finem titulorum semper ὁ γραμματεὺς (ὁ) τῆς βουλῆς[1]) iubetur decreti verba incidere lapidemque in publicum proponere. Utrumque tamen nomen ad eundem spectat ita, ut fere in brevius contrahatur in sollemnibus formulis. Neque enim additamento κατὰ πρυτανείαν opus fuit, cum unus tantum exstaret saeculo quinto scriba senatus. Quod suo iure contendit Schaefer p. 13; plerique ei assentiuntur. Hille vero p. 238 sq. duos diversos distinguit scribas senatus: alterum, qui κατὰ πρυτανείαν audit, scil. quia per singulas prytanias mutatur, alterum simpliciter γραμματέα τῆς βουλῆς dictum eumque annuum. Quam opinionem perversam esse iam pridem cognitum est.[2]) Namque duplicis senatus scribae nullum in titulis indagamus vestigium, immo contrariae favet sententiae frequentissima illa anni significandi formula: ἐπὶ τῆς βουλῆς, ᾗ ὁ δεῖνα πρῶτος ἐγραμμάτευεν. Is enim certe intellegendus est, qui primae cuique prytaniae adscribitur: cfr. CIA I 40 v. 33—176, 273; I 188 v. 1 — Andoc. I 96. Iam si annuus fuisset scriba senatus, nonne hunc potius in usum vocatum esse probabile est?

Inde vero discimus rem haud levem: etenim γραμματεὺς τῆς βουλῆς saeculo quinto senatui quasi eponymus est, qui tempus indicet. Ipsam autem formulam: ἐπὶ τῆς βουλῆς, ᾗ ὁ δεῖνα πρῶτος ἐγραμμάτευε insolentem esse ac quasi extremi

accepimus (cfr. Lys. XXX 2). Certe minutae erant eius partes, cum adiuvaret tantummodo τοὺς ἀναγραφέας, quibus ipsa inscribendi cura obtigit. Attamen illius nomen maioribus litteris in fronte exaratur. Cuius rei vim infra explicabo; eo spectat, ut scriba toti inscriptioni quasi auctor praepositus fidem testandam in se recipiat, non solius populisciti, sed etiam legis, quae id sequitur. Inde facile apparet eundem perscriptoribus tradidisse legem describendam. Scribam autem senatus etiam legibus operam suam navasse conicere licet ex Demosthene XXIV 42, si quidem genuinum est illud additamentum: ἐπιγράψαι δὲ τοῖς μὲν νῦν κειμένοις νόμοις τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς τριάκοντα ἡμερῶν. τὸ δὲ λοιπόν, ὃς ἂν τυγχάνῃ γραμματεύων, προσγραφέτω παραχρῆμα τὸν νόμον κύριον εἶναι ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἧς ἐτέθη. Quare equidem Koehleri supplementum verum esse iudico.

1) De nominis forma vide Meisterhans 'Gram. att. Inschr.' p. 189p).

2) Cfr. Gilbert *Phil.* XXXIX p. 133.

subsidii speciem praebere monuit Br. Keilius *Herm.* XXIX p. 71 not. 1. Qui idem l. l. p. 67 sq. hac de re perspicienda optime meritus est, cum sagacissime demonstraverit saeculo quinto inde ab Clisthenis institutione duplicem Athenis fuisse temporum rationem inter se discrepantem: magistratus civilem annum gessisse a primo die Hecatombaeonis mensis usque ad ultimum Scirophorionis; apud senatum autem decem prytanias spatio fuisse inter se pares (36 dierum), ut anno civili non prorsus congruerent. Quae cum ita essent, ne archontem quidem senatus probare poterat eponymum sui proprium; neque vero ullus senator muneri per totum temporis spatium continuo praeerat, qui tali vice fungeretur. Singulis autem prytaniis scriba quasi caput erat perpetuum; eo igitur nominato quaevis prytania certo definita est.[1]) Qui fiebat, ut senatus non tam annos, quam prytanias numeraret. Si vero totius anni spatium designandum fuit, eo decursum est, ut is, qui primae senatus prytaniae apparebat, scriba eo ipso attributo insignitus tamquam eponymi vice adhiberetur.

Senatum autem cum summis rebus administrandis praefuisse constet, illa temporis definitio eius propria multum sane valebat in republica. Praecipue usurpata est in rationibus, quas reddunt quaestores Minervae, redemptores operum publicorum, alii, archontis nomine modo addito modo omisso[2]); sed interdum in psephismatis quoque obvia est: CIA I 33, IV 1^a 33^a, I 37; conferas etiam Andocidis locum I 96: *ἄρχει χρόνος τοῦδε τοῦ ψηφίσματος ἡ βουλὴ οἱ πεντακόσιοι ⟨οἱ⟩ λαχόντες τῷ κυάμῳ, ὅτε (οἷς?) Κλειγένης πρῶτος ἐγραμμάτευε.* Quid mirum eandem rationem in decretis publicis regnare, cum ea composuerit scriba senatus? Nonne adiungitur prytaniae cuique suus scriba,

---

1) Pariter saeculo quinto pleraque magistratuum collegia scribis suis utuntur formula '*οἷς ὁ δεῖνα ἐγραμμάτευε*': *ταμίαι τῆς Ἀθηναίας* (CIA I 117 sq.), *ταμίαι τῶν ἄλλων θεῶν* (CIA I 318, IV 1^c 225^c p. 169), *οἱ τριάκοντα* ('*ἐπὶ τῆς [πρώτης] ἀρχῆς, ᾗ ὁ δεῖνα ἐγρ.*' CIA I 227 sq.), *ἐπιστάται* varii generis (CIA I 285 sq.), *ἐπιστάται Ἐλευσινόθεν* (CIA IV 1^c 225^k), *Ἑλληνοταμίαι* (CIA I 226, 308/9, 315/6), *εἰσαγωγῆς* (CIA I 37 v. 49), alii.

2) Cfr. Hartel p. 6, Schaefer p. 8, Kornitzer p. 4.

per quem ea quasi repraesentatur? Aeque prytanum epistates diem significat, in quem electus est; at archon tum fere, mensis semper desideratur.

Jure igitur Keilius *hanc temporis definiendi vim tribuit scribae in praescriptis mentioni*, quam plerique viri docti, imprimis Hartel p. 5, 29, 51, negarunt rati per primae prytaniae scribam potuisse annum designari, sed non cuiusvis prytaniae; singularum autem prytaniarum tempus multo facilius aptiusque indicari potuisse numero prytaniae addito (Kornitzer p. 5). Schaefer autem p. 11 et Hartel p. 9, 18 id monent hanc rationem vel saeculo quinto in actis publicis usu venire. Quod sane verum est; saepius enim in rationibus redditis: CIA I 179 (cfr. IV 1^c p. 159), 180/3, 184, 188, 273, 318, (324) invenimus hanc formulam, ut exemplo utar I 273: *ἐπὶ τῆς Κεκροπίδος (πρυτανείας) δευτέρας πρυτανευούσης* (sic!), at semper ita usurpatam, ut antecedat non solum archon, sed etiam formula illa sollemnis: *ἐπὶ τῆς βουλῆς, ᾗ ὁ δεῖνα πρῶτος ἐγραμμάτευε.* Qua cum significatum esset totum id spatium, per quod muneribus praeerat senatus, facile quaedam eius partes sic denominari potuerunt, ut tribus, quae deinceps prytaniam gerebant, numeris instruerentur, quibus indicaretur, quota quaeque sorte evenisset. Res et simplex erat et apta ad tempus satis accurate definiendum. Neque vero statim licuit hanc rationem ad annum civilem transferre, cum eius spatio decem senatus prytaniae non plane includerentur. Ergo quoniam eae putari non poterant certae archontis anni partes, saeculo quinto inauditum erat tale quid: *ἐπὶ τοῦ δεῖνος ἄρχοντος ἐπὶ τῆς (Ἐρεχθηΐδος) (πρώτης) πρυτανείας.* Quam rationem in decretis concipiendis si sequi voluissent scribae, non potuerunt non asciscere similes formulas ac legimus CIA I 322: *ἐπὶ Διοκλέους ἄρχοντος, Κεκροπίδος πρυτανευούσης πρώτης ἐπὶ τῆς βουλῆς, ᾗ Νικοφάνης Μαραθώνιος πρῶτος ἐγραμμάτευσεν.* Quod sane verbosum erat. Fine demum saeculi quinti (post democratiam anno 410 restitutam, cfr. Keil l. l. p. 68 sq.) discrepantes anni sic inter se exaequabantur, ut prorsus iam caderent decem prytaniae in annum civi-

lem.[1]) Quo facto eam licebat formulam adhibere, quam semel (CIA II 8) reperimus anno Ol. 96, 3: *ἐπ' Εὐβουλίδου ἄρχοντος ἐπὶ τῆς Πανδιονίδος ἕκτης πρυτανευούσης* (sic!), *ᾗ Πλ. Ν. Φλ. ἐγραμμάτευε.* Etiamtum autem scribae fere retinuerunt vetustum usum usque ad annum Ol. 100, 3 (cfr. Hartel p. 11), nisi quod paulatim attributis exstrui solent nomina. Vel his temporibus, quamqam archon frequentius ita arcessitur, ut aut in fronte superscribatur aut intra praescripta ante praesidem vel rogatorem inseratur (Hartel p. 11, 21) quasi subsidii instar, tamen aetas potissimum significari videtur per singulas prytanias, scribarum nominibus insignitas ac definitas. Quare scribae nomen utique memorandum fuisse apparet neque facile omitti posse[2]); nam sine scriba prytaniae mentio nihil

1) Tum senatus quoque archontem agnovit suum tamquam eponymum; iam dici licuit: *ἡ βουλὴ ἡ ἐπ' Ἀντιγένους ἄρχοντος* (Ol. 93, 2) CIA II 660 v. 22; cfr. II 699 v. 24, 114, 403 v. 34, 808 b v. 154, IV 2 64 v. 19, 767^{b}, 1161^{b}. Contra formula *ἐπὶ τῆς βουλῆς, ᾗ ὁ δεῖνα πρῶτος ἐγραμμάτευε* evanuit sub finem saeculi quinti.

2) Desideratur in CIA IV 1^{a} 27^{a}, se dinde explicatur, quod hoc Diogneti decretum alteri inditum est (cfr. Hartel p. 47 sq.). — Accedit CIA IV 2 85^{b} II, quem titulum intra annos 368 et 350 non ita recte posuisse mihi videtur Koehler *Mitt. DAI. Ath.* VIII (1883) p. 223 sq. Immo eum ob totam indolem scribendique rationem ad prima saeculi quarti decennia referendum esse censeo: integrae sunt vetustiores praescriptorum formulae; nomina magistratuum attributis plane carent; archon deest, qui fere non omittitur post annum 375; scribae autem nomen supra scribitur attributis ornatum. Koehler vero inde tempus definit, quod duo huius tabulae decreta unius anni sed diversarum prytaniarum eundem scribam exhibeant. Sed hoc fundamentum minime certum est. Alterius enim decreti praescripta sat manca sunt: desideratur et scriba et praeses contionis. Neque vero inde sequitur Smicythum ut Hippothontidi, sic etiam Aeantidi apparuisse; id quod Koehler voluit. Tamen Dittmarus *Leipz. Stud.* XIII p. 97 sq. id mihi non persuasit duo illa senatus probuleumata spectare ad duplicem Comaeum Theodori filium, quorum alter alterius fuerit nepos. Sed mea quidem sententia decernit senatus, ut proxenus Atheniensium inscribatur Comaeus, cum antea eum hac dignitate frui approbaverit (v. 7: *κατὰ τὸ ψήφισμα, ὃ ἐνίκησε περὶ αὐτοῦ πρότερον*). Nimirum posterius decretum priori quasi appendicis loco adiungitur, quare ne omissum quidem scribae nomen offensioni est. Insolenter autem fit utrumque senatus consultum 'secundum populiscitum.' Videtur enim hic honos olim Comaeo a

valet, cum unoquoque anno suam quaeque tribus habeat prytaniam. Sane tota illa ratio temporis indicandi, ex usu ac more senatus petita, parum accommodata erat populari intellegentiae (Hartel p. 5), sed propria senatus scribae. Apud senatum certe exstabant indices prytaniarum, scribarum, praesidum, quibus adhibitis facile erui potuit, quo anno cuidam tribui quidam fuisset scriba. Decreta autem publica etiam in tabulario per prytanias fuisse digesta adpictis scribarum nominibus, haud male existimat Hartel p. 52, ut olim Boeckhius 'kleine Schriften' IV p. 293 sq.

Quae cum ita sint, persuasum mihi est *subesse rationem indicandi temporis*, quo sancitum sit decretum, *coniunctis prytaniae scribaeque indiciis*. Etenim res si aliter esset, plurima saeculi quinti populiscita nobis servata omni aetatis descriptione essent destituta. Quod sane mirum. An cum Hartelio p. 7 putaveris Athenienses sero admodum decreta temporibus accurate definita desiderasse ac pedetemptim huic rei mederi studuisse?

Confirmatur autem nostra sententia aliis quoque rebus. Velut CIA I 31 v. 15 legimus: *κατὰ τὰς ξυγγραφὰς, α[ἳ ἐπὶ . . . .]του γραμματεύοντος ἐγένον[το περὶ τῶν πόλε]ων τῶν ἐπὶ Θρᾴκης.* Notum est (cfr. Foucart *bull. c. h.* IV p. 248 sq.) saeculo quinto populum saepius modo collegio *συγγραφέων* modo uni cuidam mandasse, ut quid de re aliqua sive sacra sive publica decernendum esset, lege scripta proponerent, quae deinde senatus populique suffragiis rata fieret. Quae *συγγραφαί* publice in lapidibus incisae (cfr. CIA IV 1[a] 22[a]: Ol. 82, 3; IV 1[b] 27[b]: Ol. 84—87; I 58: Ol. 92,3; Andoc. I 96: Ol. 92, 3) prorsus aequant sollemnem decretorum speciem, praeterquam quod pro solito '*ὁ δεῖνα εἶπε*' legitur aut '*τάδε ξυνέγραψαν οἱ ξυγγραφῆς*' aut '*γνώμη τῶν συγγραφέων*'. Iam dubium non est, quin loco supra dicto aetas, qua factae sint

populo attributus, tum quasi renovatus esse senatus auctoritate. Res igitur similiter se habet atque in titulis CIA II 3, 25, 29 (cfr. Hartel p. 161 sq.; Heydemann *diss. Arg.* IV p. 17), ubi homines sub triginta tyrannorum dominatione privilegiis orbati item restituuntur a senatu.

illae *συγγραφαί*, definiatur: *ἐπὶ τοῦ δεῖνος γραμματεύοντος.* Neminem autem intellegi posse nisi scribam senatus[1]) — ut recte cognovit etiam Foucartus l. l. — qui tribui adscribitur praesidenti, ex collatis locis quos modo attuli efficitur, in quibus scriba ubique memoratur, archon semel (I 58) exstat. Hinc igitur clare elucet *scribae in praescriptis mentionem esse tempori designando.*

Iam facile etiam perspiciemus, *cuiusnam rei gratia scribae nomen in fronte titulorum seorsum exarari soleat*, id quod haud raro illa aetate fieri supra p. 114 monui. Ad. Schmidt ('Handbuch der griech. Chronol.' ed. Ruehl p. 407 sq.) hoc arrogantiae tribuit et ostentationi scribarum nimiam in republica auctoritatem sibi asciscentium. Rectius autem Hartel p. 9 insignem scribae notationem certe non per ludibrium esse factam existimat, sed eum in usum, cui nomen in praescriptis exaratum non prorsus sufficeret. Idemque quandam testificationis vim subesse arbitratur, et id iure, neque dissentiunt reliqui viri docti (Schaefer p. 11, Hille p. 216, Kornitzer p. 5, Gilbert *Phil.* XXXIX p. 132, Stojentin *Ann. phil.* CXXI p. 194). Si enim scriba senatus iussus erat cuiusdam decreti exemplar publice incisum proponere, eius erat confirmare textum apographi penitus congruere cum eis, quae in ipsa contione scita erant. Cuius rei causa, cum scribae nomen in praescriptis memoratum etiam tempori definiendo esset, hoc facile quis non satis habebat, sed ut fidem suam aperte interponeret, supra decretum maioribus litteris nomen iterari malebat. Signando igitur tituli se quasi auctorem profitetur; sane semper, si quidem lapides satis integri sunt, decreta, quae nomen eius in fronte gerunt, incidere senatus scribam diserte iuberi vi-

---

1) Num *primae* prytaniae putandus sit scriba (Kornitzer p. 4 sq.), valde dubium; immo is, qui tum scribendo aderat, cum illa lex rata exsisteret. Alioquin adhibenda erat vulgaris ac perspicua formula: *ἐπὶ τῆς βουλῆς, ᾗ ὁ δεῖνα πρῶτος ἐγραμμάτευεν.* Illud perversius etiam de CIA I 266 contendit Kornitzer; rectius Schaefer p. 22 iudicavit. Qui enim scriba senatus pertineat ad *τοὺς τάκτας,* qui memorantur in hoc frustulo tributorum tabulae?

demus (cfr. CIA I 20, 45, 59, 61, IV 1[a] 71, 96, IV 1[b] 27[b]). Et auctoritas gravitasque nomini superscripto vel eo accedit, quod attributis exstrui solet iam antiquissimis temporibus. Neque vero statuere licet hanc rationem necessario adhibitam esse, ut rata fierent decreta publica. Exstant enim haud pauca exempla, quae carent praemissa scribae notatione, neque ea omnia privatim confecta esse potest probari, immo item publice insculpendi cura mandatur scribae senatus (cfr. ex. gr. CIA I 21, IV 1[a] 51, 1[b] 22[k], 53[a]). Neque inde discrimen petendum est, quod certa quaedam maioris momenti genera decretorum illo modo praecipue insignita sint. Immo res aliquantum ex arbitrio hominum pependisse videtur.[1]) Nimirum nonnunquam scribam duplicem sui nominis mentionem duxisse supervacaneam putaveris, quia idem in praescriptis exstaret. Quod si fiebat, haec scribae commemoratio quodammodo continebat vim et temporis indicandi et fidei testandae. Sin autem omnino id solum spectaret scriba, ut decretum ratum recteque inscriptum esse confirmaret, sane mirum esset tam saepe idem nomen bis poni. An sic fides augetur? Sed uni rei unam eius significationem sufficere posteriore quidem aetate mox videbimus.

Merito autem ac iure scribae nomen insigni illo loco exaratur, si quis plura decreta, iam pridem sancita sed non publicata, una cum novissimo in lapide incidenda curare iubetur; tum in fronte supra scriptus omnium quasi auctor exsistit, qui fidem eorum praestet. Testimonio est tit. CIA I 40, cfr. Hartel p. 8, 149 sq., Schaefer p. 12, Hille p. 217, Kornitzer p. 6. Similiter res se habet CIA IV 2 1[b] (+ II 1[b] p. 393 cfr. Lolling *Delt. arch.* V p. 24): in eodem lapide exstant tria de Samiis populi scita, unde summarium est: *Σαμίοις ὅσοι μετὰ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων ἐγένοντο.* Antecedit item grandioribus litteris exaratum nomen: *Κηφισοφῶν Παιανιεὺς ἐγραμμάτευε.* Primum autem decretum factum est Ol. 93, 4 = 405/4

1) Nempe idem scriba fere non diversam sequitur rationem; conferas ex. c. CIA I 45 et 46; IV 1[a] 33 et 33[a]; II 3 et 5.

(*Κεκροπὶς ἐπρυτάνευε, Πολύμνις Εὐωνυμεὺς ἐγρ.*); v. 38 constituitur *ἀναγράψαι τὰ ἐψηφισμένα* et Athenis et Sami. Quae tamen res turbatis temporibus non perfecta esse videtur; nempe altero decreto Euclidis anni Ol. 94, 2 (*Πανδιονὶς ἐπρ., Ἀγύρριος Κολλυτεὺς ἐγρ.*) Cephisopho v. 42 denuo rogat: *κύρια εἶναι ἃ πρότερον ὁ δῆμος ἐψηφίσατο ὁ Ἀθηναίων τῷ δήμῳ τῷ Σαμίων* (cfr. v. 52 sq.). Quae confirmantur tertio eiusdem anni (*Ἐρεχθηῒς ἐπρ., Κηφισοφῶν Παιανιεὺς ἐγρ.*) decreto et publice inscribi dicuntur, v. 66. Tum demum res peracta est tribus populiscitis deinceps in eodem lapide insculptis; Cephisopho autem, cui hoc negotium obtigit, ea signavit nomine suo supra scripto unus omnium fidem testatus. Bene autem animadvertas in praescriptis singulorum psephismatum prytaniis suos scribas adiungi, *quamquam ei vix confirmant recte exarata esse decreta, quae ipsi non publicaverint.* Quid vero sibi velint, nisi ut tribus illas quasi repraesentandas ac determinandas suscipiant? Etiam, si forte prius scitum alteri subicitur, illud fere exhibet suum scribam (cfr. CIA II 1[c], IV 2 5[c]), neque carent ea decreta, quae reperiuntur apud scriptores Graecos (Andoc. I 96, Thuc. IV 118; [Plut.] vit. Antiph. 833[D]), etsi non ex lapidibus, sed ex litteris publicis petita sint.[1]) Satis igitur intelleximus, quae vis insit memorato prytaniae scribae. Et haec eius potestas dignitasque, quam modo adumbravimus, etiam post Euclidem usque ad Ol. 101 valebat integra.

---

1) Thucydidem ex actis publicis hausisse satis constat (cfr. Ad. Kirchhoff 'Thucydides u. sein Urkundenmaterial', Berl. 1895), Pseudoplutarchum autem per Caecilium ex Crateri *ψηφισμάτων συναγωγῇ* (C. Curtius *Phil.* XXIV p. 112) vel rectius ex Heliodori opere (B. Keil *Herm.* XXX p. 219). Inde etiam explicanda erit singularis praescriptorum forma (cfr. Hartel p. 8): praecipue tribus omissa est, Antiochidem fuisse efficitur demotico epistatae: *Φιλόστρατος Παλληνεὺς* (libri *Πελληνεύς*) *ἐπεστάτει.* Sed id ipsum offensioni est, quia scriba (*Δημόνικος Ἀλωπεκῆθεν*) eiusdem est tribus. Quoddam igitur mendum subest. Hille p. 211, 213 Boeckhium secutus retinet *Πελληνεύς*, ratus Pellenen esse pagum adhuc ignotum; probabilius autem Schaefer p. 17 conicit: *Παιανιεύς* (cfr. CIA I 324), cui adstipulatur Kornitzer p. 10 not. 8; Schoellius *Sitzb. d. münch. Ak.* 1886, p. 132 proponit etiam *Πήληξ.*

Iam ut paucis comprehendamus, quae exposuimus de scribarum condicione, *saeculo quinto scriba senatus erat, ipse senator, per unam tantum prytaniam munere fungens*, Aristotelis aetate *scriba ὁ κατὰ πρυτανείαν vocatus, non senator sed publicus magistratus isque annuus.* Uterque sua aetate in praescriptis tribui praesidenti adscribitur, sed quanto alter discrepat ab altero! Gravem igitur immutationem factam esse apparet, quam quoad licet explicare conabimur.

Athenienses cum bello Peloponnesiaco male gesto devicti ac paene oppressi sint, paulatim recreantur, donec veterem dominationem recuperaturi archonte Nausinico a. Ol. 100, 3 foederationem maritimam restituere student. Qua ipsa aetate plura novata esse constat cum in republica tum in senatu. Velut cognoscimus certe inde ab his temporibus praesidio in curia comitiisque fungi desiisse epistatam prytanum et institutos esse novem *προέδρους* nectribules qui vocantur, eorumque praesidem. Novae rei accommodata est formula decretorum: *τῶν προέδρων ἐπεψήφιζεν ὁ δεῖνα*, quamquam per longum tempus praevalet illa vetusta: *ὁ δεῖνα ἐπεστάτει.* Omnino vero tum praescripta aliter concipi incipiunt.

Recentiores enim formulae haud paulum a prioribus distantes, gradatim stabiliuntur hunc in modum: *ἐπὶ τοῦ δεῖνος ἄρχοντος, ἐπὶ τῆς (Ἐρεχϑηΐδος) (πρώτης) πρυτανείας, ᾗ ὁ δεῖνα ἐγραμμάτευε* e. q. s. Tum igitur archon semper primo memoratur loco; annus enim archontis quasi legitima temporis norma reipublicae probatur, et in partes eius rediguntur prytaniae singularum tribuum, numeris ordinis designatae. Quo fit, ut summoveatur ex litteris publicis ista temporis per solas prytanias significandi ratio, singularis ac propria senatus, scribaeque sibi adsumant aliam ad communem intellegentiam aptiorem. Dies quoque prytaniae, quo factum sit decretum, inde ab eadem aetate frequentius ipse adicitur: cfr. CIA II 52 (Ol. 103, 1) IV 2 59[b] (Ol. 104, 4), 60[b] (Ol. 105, 2); etiam mensis dies inde ab Ol. 110 fere accedit ex usu civili. Iam tempus definitum est tam exacte, ut quilibet civis nullo negotio perspicere posset usque ad diem. Senatoria autem scribae auctoritas inde non

nihil infringi facile videatur, cum ipse rationem senatus propriam derelinquat. Attamen etiam tum scribae, ut olim, singulis tribubus sic adsignantur, ut prytaniis exactis magistratu se abdicent, per aliquot annos. Sed elucet eos non iam habere illam determinandi vim, quam antea. Nam cum prytania numero insigniatur, patet, quota cuiusdam archontis anno sorte evenerit; duplici autem modo ea definiatur non opus est. Quare non ita mireris, quod paulo post — ut index scribarum inspicientem statim docebit — iidem homines per diversas eiusdem anni prytanias inveniuntur in praescriptis: *ergo annui exstiterunt scribae.* Quam mutationem factam esse intra annum Ol. 103, 1 (nam Nausigenis archontis anno duo diversi scribae obvii sunt: Mnesibulus Cecropidi, Moschus Cydatheniensis Aeantidi) et Ol. 104, 2 (nam Chariclida archonte annuus est Nicostratus Pallenensis) recte iam cognovit Koehler ad CIA II 52 (Add. p. 402).[1]) Valde doleo, quod accuratius intervallum circumscribere mihi non licet, nisi forte fortuna novae accesserint illius aetatis inscriptiones; interim acquiescamus. Ubi primum autem scribas quaque prytania mutatos secuti sunt annui, hi sane omnino nequeunt singulis prytaniis quasi eponymorum instar esse. Immo tum intra praescripta patronymicis ac demoticis fere exstructi eam solam obtinent vim decreta publice testificandi et confirmandi, quam antea nominis in fronte exarati praecipuam fuisse vidimus. Quae cum ita sint, facile perspicitur, *cur illa superscribendi ratio iam evanescat;* nimirum quia nullius erat momenti. Neque ullum certum quidem[2]) exemplum ultra Olympiadem 104 spectat; tum enim sufficit scribae in praescriptis commemoratio.

---

1) Cfr. Schaefer p. 29, Hartel p. 14, 29, 120, Hille p. 209, Gilbert *Phil.* XXXIX p. 135, Kornitzer p. 8, Caillemer p. 1648[a].

2) Ex titulis, qui ad posteriorem referuntur aetatem, CIA IV 2 114[b] exhibet in fronte: *η̄ Κλεόστρατος Τιμοσθένους Αἰγιλιεὺς ἐγραμμάτευε*, quia errore ea suo loco omiserat lapicida. Neque CIA II 66[b] contra meam facit sententiam: in praescriptis item deest nomen scribae, suprascribitur autem singularem in modum: *Γραμματεὺς Λυσίας* .... De CIA IV 2 85[b] cfr. p. 120 not. 2.

Etiam aliam de scribarum statu mutationem usque ad Aristotelis aetatem evenisse ex titulis acriter percensitis minime colligas.

Eo vero tempore *scribam esse publicum magistratum* supra p. 112 explicasse mihi videor. Fieri igitur non potest, quin illi senatori munus acta publica componendi ereptum atque populi magistratui delatum sit. *Ergo senatorium scribam excepit publicus.* Neque id ita absurdum est neque alienum ab hac potissimum aetate, qua democratia vigebat *ἀεὶ προςεπιλαμβάνουσα τῷ πλήθει τὴν ἐξουσίαν,* ut ait Aristoteles *πολ. Ἀθ.* c. 41, 2. *Καὶ γὰρ αἱ τῆς βουλῆς κρίσεις εἰς τὸν δῆμον ἐληλύθασιν·* compara c. 45, 1—4; 49, 3. Vides igitur populares tum aliis quoque rebus circumcidisse senatus potestatem. Et ut rationem temporis definiendi civili propiorem adhiberi in decretis publicis impetrarunt, sic paulo post omnino aegre videntur tulisse, quod senator publice scribebat in comitiis. Quare non miraberis eos provinciam, quae non tam ad senatum quam ad rempublicam spectaret, transtulisse ad populi magistratum. Senatus autem et populus contionibus congregatus cum quasi duo essent corpora, quae coibant ad decernendum, non e re esse videbatur alteri alterum adsignare scribam, scil. senatui senatorem, populo publicum magistratum. Immo semper unus et idem apud utrumque aderat scribendo; olim senatorius scriba etiam comitiis intererat (perscribebat enim et efficiebat populiscita), postea publicus *π α ρ α κ ά θ η τ α ι τ ῇ β ο υ λ ῇ* teste Aristotele; i. e. adsidet senatui ut *πάρεδρος*, non quasi ipse sit vere senator. Quod bene memorat philosophus, cum suo iure illum inter *populi* magistratus releget, non *senatus.* Hac igitur ratione factum est, ut scribae senatus abirent in publicos.

Omnibus autem civitatis ministris legitimum temporis spatium, per quod muneribus fungerentur, *civilem archontis annum* fuisse constat; prytaniae spatium sane convenit senatori, quia apud senatum vices secundum prytanias factae sunt usitatae. Populi vero magistratum unquam per unam prytaniam rebus administrandis praefuisse, ne credibile quidem

est, ut potius nostro iure contendamus *simul factum esse, ut pro scriba senatus institueretur publicus et tempus muneris gerendi prytania olim circumscriptum in totum annum produceretur.* Neque vero id licet opinari senatus scribam olim quaque prytania mutatum evasisse annuum, postea demum ei publicum successisse et ipsum annuum. Quod si verum esset, satis superque mirum esset appellationem *κατὰ πρυτανείαν* esse retentam. Ea enim prorsus inaudita est, ne dicam absurda, nisi senator quidem, ut ipse per suum tempus inter prytanes versatur, sic item *κατὰ πρυτανείαν* scribae quoque ministerium exsequitur. Iam quaeras, *quomodo omnino ad annuum magistratum quadret ille titulus.*

Intelleximus rem sic se habere, ut priorem senatus *κατὰ πρυτανείαν* scribam subinde excipiat publicus, qui *κατὰ πρυτανείαν* audit. Sane hic illum ita non potest adaequare, ut et ipse uni tantum prytaniae appareat, sed utpote annuus per universas totius anni munere fungi debet. Quo fit, ut decem pristinorum scribarum provincias in se recipiat et decies deinceps in singulas anni prytanias idem exsistat scribae *κατὰ πρυτανείαν* instar. Inde facile etiam explices hunc scribam in titulis sic exhiberi, ut uni quodammodo prytaniae adscribatur, ex. gr. CIA IV 2 169[b]: *ἐπὶ Νικοκράτους ἄρχοντος, ἐπὶ τῆς Αἰγηΐδος πρώτης πρυτανείας, ἧ Ἀρχέλας Χαιρίου Παλληνεὺς ἐγραμμάτευεν*; II 169: *ἐπὶ Νικοκράτους ἄρχοντος, ἐπὶ τῆς Πανδιονίδος δευτέρας πρυτανείας, ἧ ἐγραμμάτευεν Ἀρχέλας Χαιρίου Παλληνεύς.* Est autem Aegeïs prima prytania, cui ministerium facit Archelas, Pandionis secunda, cui idem adest. Iam vides, quid intercedat inter scribam et prytanias; sollemni enim formula indicatur illum pertinere tantum ad Aegeïdem aut Pandionidem, quantum aut prima aut secunda totius anni prytania est. Quibus reputatis non ita aliena esse videatur illa formula; neque est quod iudicemus (cfr. Kornitzer p. 14 sq.) eam tum prorsus ineptam esse, cum scribae per singulas prytanias mutari desierint, vetustate autem firmatam remansisse. Nam cum hac ipsa aetate praescripta in recentiorem modum convertantur, mireris formulam rei minus aptam tum usu re-

ceptam et in omne tempus stabilitam esse. Semper enim *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν* singulis prytaniis solet adscribi paucis exceptis annis, quibus *ὁ ἀναγραφεύς* comparet.

Iam cum satis intellexerimus, qualis de scribis facta sit mutatio, licet huc etiam ea referre, quae Aristoteles loco p. 105 exscripto tradit: *πρότερον μὲν οὗτος ἦν χειροτονητός .... νῦν δὲ γέγονε κληρωτός. Priore igitur aetate γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν manuum porrectarum suffragiis, posteriore sorte institutus esse dicitur.* Per se autem apparet creandi rationem senatus magistratui non minus convenire, quam sortiendi publico. Neque enim consentaneum est ad grave illud negotium, quod haud exiguam requirebat rerum scientiam sollertiamque, sortitione quemquam designatum esse ex senatorum numero (cfr. Gilbert *Phil.* XXXIX p. 140).[1]) Id autem dubium potest esse, utrum in curia, an in comitiis creatio facta sit scribae senatus. Mihi quidem illud probabilius est. Creantur enim singuli singulis prytaniis idque ratione tribuum habita. Populus autem *ἀρχαιρεσίας* habet non quaque prytania, sed singulis annis; cfr. Aristot. *πολ. Ἀθ.* c. 44, 4. Et est ille senatus potissimum minister, qui secundis operis in contionibus quoque utitur, similiter ac *πρόεδροι* e senatoribus sortiti ibidem praesident. Postea vero, ubi populus publicum instituit scribam, eum aeque atque ceteros magistratus ordinarios sortitus est; Aristoteles *πολ. Ἀθ.* c. 43, 1: *τὰς δ' ἀρχάς*, inquit, *τὰς περὶ τὴν ἐγκύκλιον διοίκησιν ἁπάσας ποιοῦσι κληρωτάς.* Iam igitur res casui incerti eventus commissa esse videtur. At si quis hoc munere fungi volebat, eum nomen profiteri necesse erat (*ἐλθεῖν κληρωσόμενον*: Lys. VI 4, XXXI 33; Isocr. XV 150). Unicuique sane licuit, sed eos solum sortitum ivisse probabile est, qui tali muneri se satisfacturos esse confidebant (cfr. Schoemann, ant. Gr. [3]I p. 428 sq.). Namque notum est ei, cui sors obtigerat, cum unaquaque prytania *ἐπιχειροτονίαν* quae vocatur, subeundam fuisse tum anno peracto rationes iustae administrationis reddendas. Scribae autem publici mi-

1) Quod epistatae proedrique sorte fiebant in singulos dies, tali officio facile unus quisque fungi poterat.

nisterium et negotiorum plenum et gravitate molestum non tale erat, quale quivis appeteret.

Quod igitur Aristoteles novatam esse eligendi rationem testis est, persuasum mihi est *scribam senatus olim creatione, postea publicum κατὰ πρυτανείαν scribam sortitione esse institutum.* An putaveris alterutrum tum creatum tum sorte ductum esse? Parum vero Wilamowitzii valet opinio (Aristot. u. Ath. I p. 227 not. 83): veri esse dissimile Athenienses tum sorte uti coepisse, cum magistratum quasi amplificantes in anni spatium producerent. Aperte vir doctissimus summum rei momentum nondum percepit: inde quod Athenienses in scribae senatus locum substituerunt publicum, factum est, ut annuus exsisteret; non autem id spectarunt, ut dignitatem augerent annuo muneris gerendi spatio vel rerum administrandarum notitiam. Licet tamen quasi experiri, num recte iudicaverimus, quo tempore *χειροτονία* in sortitionem immutata sit. Ipse enim Aristoteles tecte significat: *πρότερον μὲν οὗτος ἦν χειροτονητός*, inquit, *καὶ τοὺς ἐνδοξοτάτους καὶ πιστοτάτους ἐχειροτόνουν· καὶ γὰρ ἐν ταῖς στήλαις πρὸς ταῖς συμμαχίαις καὶ προξενίαις καὶ πολιτείαις οὗτος ἀναγράφεται· νῦν δὲ γέγονε κληρωτός.* Provocat igitur ad lapides in arce depositos, quos sane innumeros quotidie visere ei licuit, unde aperte etiam exquisivit olim honestissimos fideque dignissimos creatos esse scribas — mente subintellegas: quales pauci fiunt sortitione. Ergo opus est, *ad quam potissimum aetatem spectet*, explorari. Cognita enim habemus sat multa nomina; liceat inde illustrissimorum hominum exempla proferre.

Ex Euclidis anno (Ol. 94, 2) insignia documenta petiverunt iam Wyse *class. rev.* V p. 276, Sandysius in editione *πολ. Ἀϑ.* p. 196, Wilamowitzius, Aristot. u. Ath. I p. 228 not. 86. Pandionidi enim huius anni tribui scriba erat *Ἀγύρριος Κολλυτεύς* (CIA II 1^{b}, IV 2 1^{d})[1]), quem praedicat Demosthenes XXIV 134: *ἄνδρα χρηστὸν καὶ δημοτικὸν καὶ περὶ τὸ πλῆϑος τὸ ὑμέτερον πολλὰ σπουδάσαντα.* Maximo opere ille in

1) Vide quae disputavit Judeich in Pauly-Wissowa 'Realenc.' I p. 914.

republica versatus est: induxit enim mercedem ecclesiasticam et auxit (cfr. Arist. *πολ. Ἀθ.* c. 41, 3), idemque primus *θεωρικά* inter cives distribuenda curavit teste Harpocratione (s. v. *θεωρικά*). Etiam praetor electus est Xenophonte (Hellen. IV 8, 31) auctore, illuditurque ab Aristophane (Eccl. 184); praeterea conferas Isocr. XVII 31; And. I 133. Ex eiusdem progenie videtur esse ille *Ἀγύρριος Καλλιμέδοντος Κολλυτεύς* (an nepos?), qui CIA II 311 (Ol. 123, 3 = 286/5) rogationem fert. Celeberrimo autem Agyrrhio successit scriba Erechtheïdis prytaniae, *Κηφισοφῶν Παιανιεύς* (CIA II 1^b v. 20; IV 2 1^b v. 1), qui eodem anno rogat senatum (CIA II 1^b v. 5) de honoribus Samiis tribuendis; et ipse igitur satis versatus est in rebus publicis. Paulo post *ἐπὶ Εὐθυκλέους ἄρχοντος* (Ol. 95, 3 = 398/7) memoratur idem *ταμίας τῶν ἱερῶν χρημάτων τῆς Ἀθηναίας καὶ τῶν ἄλλων θεῶν* (CIA II 652, 653) qui magistratus inter gravissimos habebatur; facile ille ex pentacosiomedimnis erat (Arist. *πολ. Ἀθ.* c. 47, 1; 8, 1). Filius eius *Καλλίβιος Κηφισοφῶντος Παιανιεύς* item scriba est Hippothontidi, septimae prytaniae (CIA II 17) anno Ol. 100, 3 = 378/7, et nepos eius *Κηφισοφῶν Καλλιβίου Παιανιεύς* CIA II 114B v. 7 rogationem fert ad populum de senatu coronando; eundem, aequalem Demosthenis, illa aetate eximium fuisse oratorem docet Schaefer 'Dem. u. s. Zeit' II² p. 194 not. 2.[1])

Ex Athenaeo autem (VI p. 234^e) discimus scribam aliquando factum esse *Στέφανον Θουκυδίδου*.[2]) Pater eius sine dubio fuit clarissimus ille Melesiae filius *Ἀλωπεκῆθεν* oriundus, apud Athenienses dux et princeps optimatium, consanguineus Cimonis, vir summae honestatis ac virtutis (cfr. Arist. *Ἀθ. πολ.* c. 28, 2, 5; Plut. Nic. 2). Quantum vero studium posuerit in liberis bene educandis, testis est Plato Men. p. 94^c: *ἐνθυμήθητι, ὅτι Θουκυδίδης αὖ δύο υἱεῖς ἔθρεψεν, Μελησίαν*

---

1) Cfr. Aesch. II 73, Dem. XVIII 21, 75; XIX 293; Din. I 45.

2) *Πολέμων γοῦν ὁ στηλοκόπας .. φησὶν οὕτως·... ἐν Κυνοσάργει μὲν οὖν ἐν τῷ Ἡρακλείῳ στήλη τίς ἐστιν, ἐν ᾗ ψήφισμα μὲν Ἀλκιβιάδου, γραμματεὺς δὲ Στέφανος ὁ Θουκυδίδου.* Suspicari licet ex more qui tum erat, scribae nomen largioribus litteris in fronte exaratum fuisse.

καὶ Στέφανον, καὶ τούτους ἐπαίδευσε τά τε ἄλλ' εὖ e. q. s. A tali igitur patre natus facile Stephanus non solum nobilissimus, sed etiam fidissimus haberi potuit, dignus cui deferretur scribae munus.

Nec non populi fiducia floruisse videtur *Πλειστίας*, qui cum in decreto CIA I 40 dux legationis ad regem Perdiccam missae memoretur, tum comparet anno Ol. 88,4 (CIA I 37, 273) loco primae prytaniae scribae. Nam eundem esse ob rarum nomen persuasum habeo. Propter eandem causam non dubito, quin idem *Σκόπας*, qui anno Ol. 88, 1 Erechtheïdi *ἐγραμμάτευε* (CIA I 40), intellegendus sit CIA IV 1^b 331^e, ubi inter *ἐπιστάτας τοῖν Νίκαιν* exstat *Σκόπας Πιθεύς* ('ante Ol. 93, 2'). Nimirum hoc quoque officium desiderabat fidem.

Quod in titulo CIA I 47 *Φαντοκλῆς* reperitur scriba senatus 'non post Ol. 90', eundem esse conicio, qui CIA I 31 (cc. Ol. 84) petit, ut per prytanes sibi liceat ad senatum de colonia deducenda referre; tamquam rei peritum se ipse offert. Porro nescio an *Διόγνητος Φρεάρριος*[1]), qui anno Ol. 92, 4 Acamantidi scriba adiungitur (CIA I 61), non diversus sit ab illo Diogneto, qui CIA IV 1^a 27^a concipit pactionis formulam cum Chalcidensibus faciendae.

Nec sine probabilitate Wyse l. l. suspicatus est, qui CIA I 309 commemoratur ut primus anni scriba: *Τιμόθ[εος*, eum patrem esse celeberrimi Cononis; servata litterarum vestigia demotici bene quadrant: erat enim *Ἀναφλύστ]ιος* (cfr. I 393).[2]) Praetor fuisse videtur etiam *Χαροιάδης*, qui (CIA IV 1^c 27^c p. 164) per Antiochidem quandam scriba est, si quidem ad eum pertinent, quae Thucydides narrat III 86, 1; 90, 2: Athenienses Charoeaden Euphileti filium cum Lachete in Siciliam misisse, ubi ille diem supremum obierit anno 427/6. Ne hoc quidem nomen frequentius occurrit. Atque in CIA IV1^c 299^a (p. 147) primus cuiusdam anni intra Ol. 84 et 86 scriba nominatur

---

1) Ex eiusdem progenie videtur esse *Διόδοτος Διογνήτου Φρεάρριος*, scriba *κ. πρ.* Ol. 123, 1: cfr. CIA II 307, 308.

2) De nepote eius, cui nomen erat *Τιμόθεος Κόνωνος Ἀναφλύστιος*, permulta exstant in CIA II testimonia, cfr. indicem Kirchneri p. 49.

Ἀρχέστρατος; vix dubium, quin idem additamentum roget decreti CIA IV 1ª 27ª v. 70 (Ol. 83, 4), ubi Kirchhoffius adnotat: „Archestratus idem videtur esse atque is, qui sub initia belli Peloponnesiaci classi praefuit cum aliis praetoribus Corcyram missae, Lycomedis filius, cfr. Thuc. I 57." Quidam Archestratus etiam quaestor Minervae est Ol. 87, 4 (CIA I 122). Sed cum plures eiusdem nominis homines exstiterint — vide Kirchnerum apud Pauly-Wissowa 'Realencykl.' vol. II p. 458 — vix certi quicquam dici potest. Res saepius ad liquidum perduci nequit, quia illa aetate nomina attributis carere solent; malim igitur praeterire Chariam[1]), Acamantidis scribam (CIA IV1ª 33ª), Diotimum[2]) (CIA IV 1ᶜ 179 p. 159), Euclidem[3]) Antiochidis scribam (CIA IV 1ᶜ 62ᵇ), alios multos, dum plura habeam explorata.

Ex Aristophanis autem irrisione (Eccl. 254, 398; Plut. 716, 665) elucet Neoclidem aliquando multum in republica valuisse; cfr. schol. ad Plut. 665: *εἴρηται δὲ καὶ ἐν Πελαργοῖς περὶ αὐτοῦ, ὅτι ῥήτωρ καὶ συκοφάντης ἐστίν.* Facile conicias eum esse, qui scribae munere fungitur Ol. 90—91 (CIA IV 1ª 71 cfr. I 65, 183—IV 1ᵇ 373⁸⁰), etsi fortasse ambigitur.

Neque post Euclidis archontis annum desunt exempla. Velut, qui scriba est anno Ol. 103, 1 Aeantide prytania *Μόσχος Θεστίου Κυδαθηναιεύς* (CIA IV 2 50, 52ᶜ), idem CIA II 677 *ταμίας τῶν τῆς θεοῦ* memoratur Ol. 103, 3 tamquam princeps *τῶν συναρχόντων.* Itemque *Δεξίθεος*, Oeneïdi scriba 'proximis post Euclidem annis', inter quaestores Minervae recenseri videtur CIA II 667 (Ol. 98, 4). *Callibii* autem, Cephisophontis filii, (CIA II 17) iam supra p. 131 mentionem feci.

Quamquam omnis minime exhausta est materia, satis tamen

---

1) *Χαρίας ἐπεστάτει*: CIA I 58 (Ol. 92,3); *Χαρίας Δαιδαλίδης* Hellenotamias: CIA IV 1ᶜ 179 (Ol. 87, 2).

2) *Διότιμος ἐγραμμάτευε τοῖς τριάκοντα*: CIA I 228 (Ol. 82, 1); *Διότιμος Εὐωνυμεύς* est *στρατηγός*: CIA I 179 (Ol. 86, 4).

3) *Εὐκλείδης* memoratur *στρατηγός*: CIA I 188 v. 17; *Εὐκλείδης Ἀγκυλῆθεν, πομπείων ἐπιστάτης* exstat CIA I 320; notissimus est archon anni Ol. 94, 2.

cognovimus *saeculo quinto quartoque ineunte fuisse in scribarum numero viros illustrissimos fidelissimosque.* Quare mihi persuasi ad hanc aetatem, usque ad Ol. circiter 104, spectare verba Aristotelis supra laudata, cui quidem suppetebant et plures integri lapides et exquisitior hominum notitia. Inde ab altera autem saeculi quarti parte, etsi nomina scribarum tum fere attributis ornantur, vix aegreque in titulis licet investigare homines eiusdem dignitatis. Quae cum ita sint, sponte perducimur hac quoque via ad id tempus (Ol. 103, 1 — 104, 2), quo gravissimam de scribarum statu mutationem factam esse cognovimus, ut nihil iam obstet, quominus eodem referamus Aristotelis de immutata eligendi ratione testimonium. Unde optime confirmatur ea sententia, quam supra p. 130 proposui.

Quoniam igitur demonstravimus, qualis fuerit rerum progressus, restat, ut paucis respiciamus vulgarem opinionem, quam Schaefer olim constituit, plerisque etiamnunc probatam: illum senatus scribam antea quaque prytania mutatum intra Ol. 103, 1 et 104, 2 annuum esse factum atque simul ei accessisse collegam subsidiarium, *κατὰ πρυτανείαν* vocatum, eumque prytanem per unam tantum prytaniam munere fungentem. Tamen haec opinio et per se dubitationi obnoxia est (cfr. Wilamowitz *Herm.* XIV p. 149 not. 1) — nam si exstabat scriba senatus, qui erat *κατὰ πρυτανείαν*, cur Athenienses putemus hunc annuum reddidisse ita, ut alterum crearent, qui et esset et appellaretur *κατὰ πρυτανείαν*, cum simplicius esset retinere illum senatorium *κατὰ πρυτανείαν* scribam et adiungere ei alterum scil. annuum? — neque hodie omnino stare potest, ut apparet vel eis, quae adhuc exposuimus. Perperam enimvero iudicatum est de scribae condicione, qui fere *κατὰ πρυτανείαν* audit; hic non est e prytanibus, sed publicus et annuus magistratus. Neque haberi debet pro administro inferioris auctoritatis (Hartel p. 120; Kornitzer p. 16), sed teste Aristotele pro scribarum principe, qui idem in decretis lapideis exaratur. Iniuria autem hunc praescriptorum annuum scribam etiam posteriore saeculi quarti parte esse *γραμματέα τῆς βουλῆς* plerique viri docti existimarunt. Licet haec

sententia prava sit, unum tamen verum est: *scribam senatus non prorsus abolitum esse, sed exstare etiam Aristotelis aetate,* ut ipsi probant tituli: CIA II 113, 115, 121, 136, 171, 176, 181, 186; IV 2 104[a], 107[b], 109[b], 111[c], 117[b], 145[b], [c], 184[b], in quibus hic ἀναγράψαι τόδε τὸ ψήφισμα iubetur. Attamen, quod valde mirandum est, *ille eum omnino non commemorat inter scribas.* Quod enim haud pauci viri docti scribam senatus eundem esse arbitrantur ac γραμματέα τὸν ἐπὶ τοὺς νόμους, quem altero ponit loco, de hac perversitate infra (§ 3) disputabimus. Iam quaeras, qui fiat, ut Aristoteles eum neglexerit. Ac primum quidem id dubium esse[1]) nequit, quin revera ad γραμματέα τῆς βουλῆς fere vocatum spectent illa verba, de quibus modo egimus: priore aetate illustrissimos ac fidelissimos homines scribas esse creatos. Sed velim ea acriter attendas. Disserens enim de scriba κατὰ πρυτανείαν, qui tunc erat, tradit haec: πρότερον μὲν οὗτος ἦν χειροτονητός — νῦν δὲ γέγονε κληρωτός. Habet igitur priorem senatus scribam, qui sane secundum prytaniam mutabatur, eodem loco ac posteriorem κατὰ πρυτανείαν scribam, publicum, sorte ductum. Idem manifestum fit his: καὶ γὰρ ἐν ταῖς στήλαις .... οὗτος ἀναγράφεται· scilicet in praescriptis decretorum exaratur γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν olim senatorius tum publicus. Aristoteles autem utrumque prorsus aequat, nisi quod unum significat discrimen: quondam creationem in usu fuisse, postea sortitionem. Recenset enim illum suo iure inter ἀρχὰς κληρωτάς. Cum autem depingendam sibi proposuerit eam rerum publicarum formam, quae ab Euclide restituta in posterum vigebat (ἡ νῦν κατάστασις τῆς πολιτείας c. 41, 2; 42, 1), dignum habet adnotatu, quae res hac aetate novatae sint, cfr. πολ. Ἀθ. c. 45, 1, 2, 4; 53, 1; 60, 2; 62, 1; et fuit ille scriba vel post Euclidem per aliquantum tempus χειροτονίᾳ creatus. Neque vero meminit rei multo gravioris: scribas priore aetate revera quaque prytania mutatos fuisse senatores, posteriore autem magistratus

1) Ne Thumser quidem negat (ant. publ. Gr. p. 498 not. 4).

publicos et annuos. Immo duobus generibus non distinctis unam quasi continuam eorum propagationem statuit. Iam fieri non potest, ut simul disserat pristinum senatus scribam etiamtum exstare iuxta *γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν*. Sane ille utpote senator ne aptus quidem erat, qui isto loco (c. 54, 3) inter scribas publicos a civitate sive sortitos sive creatos recenseretur. Potius exspectaveris eius mentionem fieri eo loco, qui est de senatus potestate (c. 43—49). Ibi potuit Aristoteles pluribus exponere scribam senatus olim summam habuisse auctoritatem amplissimamque provinciam, sed potentia senatus infracta etiam scribae plurima adempta esse instituto populi magistratu. Sed in hac potissimum parte libelli minime plenae absolutaeque studet descriptioni. Neque enim numerando exhaurit omnes e senatu cuidam muneri destinatos; vel quaestorem senatus obiter[1]) commemorat (c. 49, 4: *καὶ ταμίας ἐστὶν αὐτοῖς κληρωτός*); prytanum autem quaestorem, qui certe tum fuit (CIA II 872), non tangit. Neque igitur scribae senatus mentionem facere necesse habuit, quamquam tum exstabat, ergo ei innotescebat. Si vero etiamtum vetustam obtinuisset dignitatem, non facile potuit silentio praeteriri. At quae Aristotelis ratio est, ut prioris aetatis scribam *τῆς βουλῆς* tamquam eodem loco habeat atque posterioris *γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν*, eam inire non licuit, nisi provinciae potestasque utriusque ferme congruebant. Necesse igitur est *illum, cui omnia olim obveniebant, plurima sua munera concessisse publico scribae.* Etsi igitur non prorsus evanuit, parum certe valebat in republica.

Ut quae his paucis significavimus, pluribus illustremus, I.) demonstrandum est et scribam senatus et publicum *κατὰ πρυτανείαν* alterum post alterum obtinuisse munus ea perscribendi, quae ad rem publicam pertinebant; — II.) distinguenda est, quoad fieri potest, utriusque scribae provincia, qua aetate una fuerunt. Diversos enim esse posteriore saeculi quarti parte scribam senatus et publicum, qui *κατὰ πρυτα-*

1) Cfr. Wilamowitz 'Arist. u. Ath.' I p. 214. Data occasione adnotaverim saeculo tertio ineunte eum *creatum* esse, cfr. CIA II 329: *Νικοκράτης βουλεύειν λαχὼν . . . καὶ ταμίας αἱρεθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς.*

νείαν dicitur, vix est quod multis comprobem. Vel condicio statusque eorum discrepat. Falso igitur utrumque olim Boeckhius (stud. ep. chron. p. 32, 44) eundem putavit, cui tamen Gilbertus ita adstipulatus est, ut ne titulo quidem CIA II 61 a sententia depelleretur, ubi et *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν* et scriba senatus separatim memoratur, alter altero munere fungens. Artificiosam autem vanamque Gilberti *Phil.* XXXIX p. 136 explanationem iam satis refutasse mihi videtur Kornitzer p. 21. Nonne vel inconstans eiusdem magistratus denominatio per dimidium fere saeculum propagata in decretis publicis inaudita est?

Sed ordiamur ab eo, quod priore loco modo posui. Atque principem in republica scribam, ut acta componat publica, scribendo semper adesse et in curia et in contionibus apertum est. Primarium enim eius officium est omnia, quaecumque pertractantur ac sciscuntur, ita in commentarios[1]) referre continuos, ut singulae res deinceps sequantur, quo ordine ratae sint factae. Initio autem designanda fuit ipsa contio quaque aetate fuerit. Itaque ex litteris publicis tempora facti cuiusdam cognoscere licuit: cfr. Aesch. II 58: *τῶν γὰρ πρέσβεων, οὓς ἐξεπέμψατε . . . οἱ μὲν χρόνοι τῆς αἱρέσεως, ὅτ' ἐξεπέμφθησαν, καὶ τὰ τῶν πρεσβευσάντων ὀνόματα ἐν τοῖς δημοσίοις ἀναγέγραπται γράμμασιν.* Et saepius oratores iubent recitari *τοὺς χρόνους καὶ τὰ ψηφίσματα* (Aesch. II 91, Dem. XVIII 153) *καὶ τοὺς ἐπιψηφίσαντας* (Aesch. II 89); idem Aeschines III 24 *ἐκ τῶν δημοσίων γραμμάτων* comprobare studet: *ἐπὶ τίνος ἄρχοντος καὶ ποίου μηνὸς καὶ ἐν τίνι ἡμέρᾳ καὶ ἐν ποίᾳ ἐκκλησίᾳ ἐχειροτονήθη Δημοσθένης.*

Ubi vero consuli coeptum est, si quis de re proposita rogationem laturus erat, eum sententiam suam litteris consignatam tradere necesse erat (cfr. Schoemann, de comitiis Athen. p. 118) — sive quod ipse conscriptam attulit, sive quod formularum sollemnium minus peritus confecit adiuvante scriba pu-

1) Cfr. O. Miller 'de decretis Att. quaest. epigr.' diss. Vratisl. 1885, p. 9 sq., 42 sq.

blico[1]), qui petentibus praesto erat. Ut autem latores hic in scribendo sublevat, sic CIA IV 1[a] 61[a] eiusdem operam adire (scil. ad verba iuste concipienda) iubentur Selymbriani, quibus, ut pactionem cum Atheniensibus factam suis ipsi sumptibus in lapide incidant Athenis, mandatur v. 27 sq.: *καταθεῖναι ἐμ πόλει ἀναγράψαντας τούς τε ὅρκους καὶ τὰς συνθήκας μετὰ τοῦ γραμματέως τῆς βουλῆς ἐν στήλῃ λιθίνῃ τέλεσι τοῖς αὐτῶν καὶ τὸ ψήφισμα τόδε* (cfr. Kornitzer p. 3 not. 1). Denique, cum disceptatione absoluta senatus populusve de sententiis ad eandem rem prolatis suffragia tulerat, scribae erat adnotare, quid de singulis placuisset; ratas facile insigniebat addita nota: *ἔδοξεν* (sive *τῇ βουλῇ* sive *τῷ δήμῳ*). Libellis autem rogatorum traditis quomodo usus sit, illustrare licet exemplo CIA IV 1[c] 62[b]. Diitrephes quidam cum senatui populoque probaverit Oeniadem Sciathium laudibus esse afficiendum proxenumque designandum Atheniensium, suasit in contione Antichares, ut pro Sciathio appellaretur ille Palaesciathius: *ἐς τὴν γνώμην μεταγράψαι ἀντὶ τοῦ Σκιαθίου, ὅπως ἂν ᾖ γεγραμμένον Οἰνιάδην τὸν Παλαισκιάθιον.* Qua rogatione populi suffragiis comprobata scriba in exemplo Diitrephis scripto statim sua manu correxit Sciathium in Palaesciathium, quo factum est, ut in exemplari lapideo ad illius normam inciso correcturae factae ratio haberetur: *ἐπειδὴ ἀνήρ ἐστι ἀγαθὸς Οἰνιάδης ὁ Παλαισκιάθιος* (cfr. Kirchhoff ad h. l.). Porro CIA IV 2 54[b] (Ol. 104, 2) scribae[2]) reipublicae in ipsa contione nomina Iulietarum infestorum profiteri iubentur praetores eorum, qui adsunt, scil. ut ille in commentarium recipiat, v. 42 sq.: *ἀπογράψαι δὲ αὐτῶν τὰ ὀνόματα αὐτίκα μάλα ἐναντίον τοῦ δήμου τῷ γραμματεῖ τοὺς στρατηγοὺς τοὺς Ἰουλιητῶν τοὺς ἐπιδημοῦντας Ἀθήνησιν.* Perinde omnia, quae in comitiis fiebant notatu digna, litteris consignabat scriba.

---

1) Cfr. ex. gr. Arist. Thesmoph. v. 432: *τὰ δ' ἄλλα μετὰ τοῦ γραμματέως συγγράψομαι.*

2) Simpliciter *γραμματεύς* vocatus is intellegendus est, qui tum publice scribendi munus exsecutus est: eo ipso autem anno iam publicus exstat scriba *ὁ κατὰ πρυτανείαν.*

Idem scripta quoque documenta accepisse dicitur a Neapolitanis sociis CIA IV 1[a] 51 v. 20: *τὰ ὑπομνήματα τούτων ἃ οἱ Νεοπολῖται ἔδο[σαν — τῷ γρ]αμματεῖ τῆς βουλῆς.* Etiam Samiorum legati nomina trierarchorum navium Atheniensium, quae tum ad Samum praesidio aderant, scribae senatus tradere iubentur CIA IV 2 1[b] v. 27: *τὰ δὲ ὀνόματα τῶν τριηράρχων, ὧν ἦσαν αὗται αἱ νῆες, ἀπογράψαι τοὺς πρέσβεις τῷ γραμματεῖ τῆς βουλῆς καὶ τοῖς στρατηγοῖς.* Denique eum cum commentarios quos in agendo composuerat, tum ipsorum rogatorum '*αὐτόγραφα ψηφισμάτων*', id quod ex Athenaeo (V p. 214[e]) discimus, in Metroo, tabulario publico, recondidisse (cfr. C. Wachsmuth 'Stadt Athen' II p. 335 not. 3) et custodis instar tutelam suscepisse litterarum publicarum consentaneum est. Iam quid mirum illum ea quoque potestate instrui CIA IV 1[a] 61[a] v. 33, ut exstinguat coram prytanibus praedum nomina obsidumque, quos dederant Selymbriani foedere cum Alcibiade a. 409 icto, idque in exemplari pactionis in Metroo deposito (cfr. E. Curtius, hist. Graec.[5] II not. 189 ad p. 758 sq.)? Hoc proprium eius ac legitimum erat officium. Cum vero Alcibiades quondam (si quidem fides habenda est illi Chamaeleontis fabulae, quam tradit Athenaeus IX p. 407[c]) tabulam e sua libidine exstinxisset, scriba sane aegre ferebat suam infringi potestatem (*ἀγανακτοῦντες δὲ ὅ τε γραμματεὺς καὶ ὁ ἄρχων*).

'*Ἐκ τοῦ μητρῴου*' igitur, ubi omnia adservabantur, acta et decreta petita esse cognoscimus, cfr. CIA II 551; titulo autem CIA IV 2 458[b] provocat Onasus quidam ad *τὸ ψήφισμα τοῦ δήμου ἐν τῷ μητρῴῳ κατατεθειμένον τὸ περὶ αὐτοῦ.* Inde etiam, si opus erat, publice conficiebant scribae, usi et commentariis et autographis decretorum, iusta ac legitima eorum exempla. CIA II 1[b] v. 25 decernitur, ut Samio cuidam honorato statim scriba senatus tradat libellum psephismatis, nempe ut ille documentum habeat beneficii (cfr. Dittenberger, syll. inscr. I 48): *τὸ δὲ βιβλίον [τοῦ ψηφίσματος παραδοῦναι αὐτ]ῷ τὸγ γραμματέα τῆς βουλῆς αὐτίκα μάλα.* Ac probabile est (cfr. Larfeld in Iv. Muelleri 'Handb.' vol. I[2] § 70 p. 431; Franz, elem. epigr. p. 316), si decretum in honores peregrini

hominis factum erat, ei exemplar publice missum esse. Testimonium habemus apud Josephum (arch. XIV 8, 5), ubi exstat plebiscitum, quo laudatur Hyrcanus Alexandri f. Judaeus; legimus enim haec: *ἔπεμψάν τε* (scil. *οἱ Ἀθηναῖοι*) *ψήφισμα γράψαντες αὐτῷ τοῦτον ἔχον τὸν τρόπον . . . ἐπὶ Ἀγαθοκλέους ἄρχοντος· Εὐκλῆς Μενάνδρου Ἁλιμούσιος ἐγραμμάτευε* e. q. s., et sub finem: *ἑλέσθαι δὲ καὶ πρέσβεις ἐξ ἁπάντων Ἀθηναίων, οἵτινές τε αὐτῷ κομιοῦσι τὸ ψήφισμα.* Imprimis vero exempla ad normam legitimam effici necesse erat, si quidem ut decreta in lapidibus exararentur, disertis verbis — neque enim omnia incisa sunt — populus imperaverat (Kirchhoff, acta univ. Berol. 1861 p. 559; Hartel p. 149). Quae qui componebat scriba, nomine suo tamquam auctor insignire debebat, ut testificaretur apographa penitus congruere cum ipsis populi sententiis. Iam supra autem p. 125 monui *priore aetate exstare in praescriptis nomen scribae senatus, posteriore* (*inde ab* Ol. 104, 2) *publici scribae τοῦ κατὰ πρυτανείαν.* Clare inde apparet *alterum post alterum primarium obtinuisse munus publice perscribendi, cum decreta fiebant, atque commentarios et senatorios et comitiales peragendi.* Nempe idem scriba concepit et populi scita et mera senatus psephismata: ex. gr. *Ἀντιφῶν Κορoίβου Ἐλευσίνιος* legitur et in CIA II 179 et in IV 2 179[b] (Ol. 113, 4). Manifestum vero est scribae nomen fidei confirmandae gratia necessario exarari solis in titulis publicis. Omissam igitur eius mentionem Hartel p. 32 sq. comprobavit haud parvo esse indicio inscriptionem privatim esse confectam, ex. gr. CIA IV 2 385[c] cfr. Homolle *bull. c. h.* XV p. 363; IV 2 458[b] cfr. Hartel p. 36; IV 2 535[b].[1])

1) Ob iustam causam *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν* deest in praescriptis, si post decretum integris praescriptis instructum secuntur alia sive eodem sive priore quodam anno de eadem re facta (CIA IV 2 169[b], 245[c]; 128[b], 179[b]); tum enim scriba primo loco nominatus fidem omnium praestat, quae una ipse publicavit. Ea vero decreta, quae apud scriptores exstant (pauca omnino genuina habenda sunt), formulis sollemnibus destituta, carere solent etiam scribae nomine: Plut. mor. II 852[a] (CIA II 240), Diog. Laert. VII 1, 10, alia. Nimirum pleraque non ex lapidibus, sed ex Metroi tabulis petita esse constat.

Et ad lapides publice propositos spectant aperte Aristotelis verba saepius laudata: *καὶ γὰρ ἐν ταῖς στήλαις πρὸς ταῖς συμμαχίαις καὶ προξενίαις καὶ πολιτείαις οὗτος ἀναγράφεται·* idem hoc quasi fidei indicium accipit, nam ob eam rem olim fidelissimos homines creatos esse dicit. Tria autem enumerat decretorum genera insculptorum, quae frequentissima esse hodie vel ex reliquiis servatis licet colligere, quorum vix opus est proferre exempla.

Fere autem lapides publice confecti in arce[1]), Minervae sacra, proponebantur. Formula sollemnis est saeculo quinto: *τὸ δὲ ψήφισμα ἀναγράψαι καὶ καταθεῖναι ἐμ πόλει* (paulove variata cfr. Kornitzer p. 3), posterioribus temporibus: *ἀναγράψαι καὶ στῆσαι ἐν ἀκροπόλει.* Ad decreta vero publice inscribenda pecunias necessarias ei impendere debebant, in quos illa facta erant (*τέλεσι τοῦ δεῖνος*: ex. gr. CIA IV 1[c] 27[c] cfr. Hartel p. 147, 155 sq.), nisi civitas diserte aerario publico sumptum imponebat. Quod si evenerat, saeculo quinto pilam elocandam ac pecuniam solvendam curabant magistratus ordinarii. Formulae usitatae hae sunt: *ἀναγράψαι ἐν στήλῃ*

---

1) Interdum locus accuratius significatur, cfr. CIA IV 2 15[c] v. 20: *ἐν ἀκροπόλει πρόσθεν τοῦ ἀγάλματος*, Thuc. V 23: *ἐν πόλει παρ' Ἀθηνᾷ*; [Dem.] LIX 105: *παρὰ τῇ θεῷ*; CIA II 332: *παρὰ τὸν νεὼ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Πολιάδος*. Ceterum aliquam rationem habitam esse titulorum similis argumenti eodem loco constituendorum recte collegisse videtur Hartel p. 118. Quaedam autem genera seorsum collocari solebant, ut laudationes prytanum *ἐν τῷ πρυτανικῷ* (CIA II 390—394, 417, 425 sq., 431, 440), ephebοrum fere in foro (CIA II 316, 338, 465—471). Quod raro alius locus determinatur, plerumque causa in aperto est; pauca liceat exempla proferre: *ἐν τῷ ἱερῷ παρὰ τοῖν θεοῖν* (scil. Vulcano et Minervae) CIA IV 1[b] 35[b], *ἐν τῷ Νηλείῳ παρὰ τὰ ἴκρια* CIA IV 1[b] 53[a], *Ἐλευσῖνι ἐν τῷ ἱερῷ* CIA IV 1[b] 27[b], *ἐν Κυνοσάργει* Athen. VI p. 234[e], *ἐν τῷ βουλευτηρίῳ* CIA I 21, II 258, 328 (? cfr. Hartel p. 136), *ἔμπροσθεν τῆς χαλκοθήκης* CIA II 61, *ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ* CIA II 159[b], 256[b], 373[b], 477[b]. Haud pauci tituli in templis vel locis sacris ponuntur praecipue ei, qui pertinent ad sacerdotes sive res sacras; cfr. indicem CIA IV 2 s. v. *ἱστάναι*. Ex. gr. *ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀμφιαράου* CIG Sept. 4252/4, *παρὰ τὸν Δία τὸν Ἐλευθέριον* CIA II 17, *πρὸς τῇ στοᾷ τοῦ Διός* CIA II 325, *παρὰ τὸν νεὼ τῆς Δήμητρος* CIA II 375. Sed nil iuvat rem plane exhaurire.

λιθίνῃ· οἱ δὲ πωληταὶ ἀπομισθωσάντων τὴν στήλην (idque ἐν τῇ βουλῇ CIA I 59, κατὰ τὸν νόμον CIA I 61)· οἱ δὲ κωλακρέται (aut Ἑλληνοταμίαι CIA I 59, 71; IV 2 1^b) δόντων τὸ ἀργύριον. Cfr. Hartel p. 131; adde exempla CIA IV 1^b 35^b, 53^a, 116^q, 116^y, 27^b v. 48. Brevi autem post Euclidem solet certa quaedam pecuniae[1]) summa fere per quaestorem populi attribui ipsi scribae, qui lapidem exstruendum curat, hac formula sollemni: ἐς δὲ τὴν ἀναγραφὴν τῆς στήλης δοῦναι τὸν ταμίαν τοῦ δήμου (τῷ γραμματεῖ τῆς βουλῆς) ... δραχμὰς ἐκ τῶν (εἰς τὰ) κατὰ ψηφίσματα ἀναλισκομένων τῷ δήμῳ.

Monumenti vero publica auctoritate confecti ut summa esset accuratio, ipsa inscriptionis cura populi iussu mandabatur principi reipublicae scribae: ἀναγράψαι τόδε τὸ ψήφισμα τὸν γραμματέα (τῆς βουλῆς) ἐν στήλῃ λιθίνῃ καὶ στῆσαι.... Sane is non ipse decretum in lapide insculpebat — hoc erat lapicidae — sed tradebat huic iustum eius exemplar litteris consignatum, quale supra p. 139 sq. significavi, et ut omnia accurate incideret, diligentem adhibebat curam. Quare inscriptionem, priusquam perficeretur, inspiciebat errataque a lapicida commissa emendari iubebat; cfr. quae disseruit Larfeld l. d. § 87 p. 453 sq. Sic CIA IV 2 104^a v. 80 legimus: τάδε ἐπανορθοῦται· ἐάν του προσδέῃ τόδε τὸ ψήφισμα, τὴν βουλὴν κυρίαν εἶναι ψηφίζεσθαι, ὅτι ἂν αὐτῇ δοκῇ ἄριστον εἶναι. Quae verba in fine tituli subiciuntur, quia suo loco nescio quo errore omissa erant (cfr. Foucart *bull. c. h.* XIII 1889 p. 460). Vides, quanta usus sit scriba diligentia.

Ut autem inscribendi lapides quasi auctor erat, sic idem solus potestatem tenebat in lapidibus iam exstantibus aliquid publice emendandi vel mutandi, cfr. CIA IV 1^a 51 v. 38: ἐπανορθῶσαι τὸγ γραμματέα τῆς βουλῆς — — ἀντὶ τῆς ἀποικ[ίας τῆς Θασί]ων (?), ὅτι συνδιεπολέμησαν τὸμ πόλεμον μ[ετὰ Ἀθηναίων· cfr. Kornitzer p. 11. Itemque in titulo CIA II 18 inde a versu 13 agi videtur de corrigendis exemplis foederis cum

1) De ratione harum pecuniarum nuperrime copiose egit E. Drerup *Annal. phil.* CLIII (1896) p. 227 sq.

Mytilenaeis facti inter se discrepantibus, ubi pariter commemoratur *γραμματεὺς τῆς βουλῆς*, quamquam verba nimis sunt mutila et ambigua. Atque in CIA II 17, quo exhibetur instrumentum alterius societatis maritimae, cum v. 69 decernatur *εἰς δὲ τὴν στήλην ταύτην ἀναγράφειν τῶν τε οὐσῶν πόλεων συμμαχίδων τὰ ὀνόματα καὶ ἥτις ἂν ἄλλη σύμμαχος γίγνηται*, exstant in marginibus deinceps nomina oppidorum, quo ordine societatem inierunt, alia aliis temporibus adscripta, nonnulla etiam postea deleta, publico iussu a scriba. Etenim CIA II 49 v. 11 sq. disertis verbis praecipitur: *ἀναγράψαι τῶν πόλεων τῶν ἡκουσῶν τὰ ὀνόματα ἐς τὴν στήλην τὴν κοινὴν τῶ[ν συμμάχων τὸν] γραμματέα τῆς βουλῆς* (cfr. CIA IV 2 135[f]). Omnino autem is intellegendus est, si quae Athenienses publice in marmoribus inscripsisse (CIA IV 1[c] 52, 53 (p. 142) v. 20: *τὰς δὲ ξυνθήκας τὰς περὶ τῶν σπονδῶν καταθεῖναι Ἀθηναίους μὲν ἐμ πόλει ἀναγράψαντας ἐν στήλῃ λιθίνῃ*) sive adscripsisse dicuntur (Thuc. V 56, 3: *Ἀθηναῖοι Ἀλκιβιάδου πείσαντος τῇ μὲν Λακωνικῇ στήλῃ ὑπέγραψαν, ὅτι οὐκ ἐνέμειναν οἱ Λακεδαιμόνιοι τοῖς ὅρκοις*).

Idem inscriptiones pilarum olim propositarum, postea imprimis sub triginta tyrannorum dominatione detrusarum redintegrabat, CIA II 3: *ἐπειδὴ καθῃρέθη ἡ στήλη ἐπὶ τῶν τριάκοντα, ἐν ᾗ ἦν αὐτοῖς ἡ προξενία, ἀναγράψαι τὴν στήλην τὸγ γραμματέα τῆς βουλῆς* (cfr. II 36). Nec non occasione data priora quoque decreta incidenda curabat, CIA II 1[c] v. 12: *τὸ ψήφισμα τὸ καὶ πρότερον ὂν αὐτῷ ἀναγράψαι ἐν στήλῃ λιθίνῃ τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς τὸν νῦν γραμματεύοντα καὶ καταθεῖναι ἐς πόλιν* (cfr. CIA IV 2 5[c], 111[c] al.). Denique lapidem perfectum ubi recognoverat, scriba ut publicus auctor constituebat, quo iussum erat loco.

Cum fere una pila publice in arce exstrueretur, interdum tamen diserte duos pluresve lapides inscribi et suis locis collocari sciscebatur, cfr. Hartel p. 137 et CIA IV 1[b] 27[b], IV 2 25, 104[a] v. 54, 169[b], 231[b]. Etiam foedere inter Athenienses et Lacedaemonios a. 422/1 icto conveniebat inter eos teste Thucydide V 18, 10: *στήλας δὲ στῆσαι Ὀλυμπίασι καὶ*

Πυθοῖ καὶ Ἰσθμοῖ καὶ ἐν Ἀθήναις ἐν πόλει καὶ ἐν Λακεδαίμονι ἐν Ἀμυκλαίῳ. Atque ut psephismatum in Leuconem *στήλας ἀντιγράφους* memorat Demosthenes XX 36, sic saepius factum est, ut pluribus locis exemplaria decretorum lapidea proponerentur fere sumptibus eorum, quorum in honores vel salutem facta sunt. Velut legimus in CIA IV 1[c] 27[c] (p. 164): *περὶ δὲ Λεωνίδου τὰ ἐψηφισμένα ἀναγραψάτω ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς τέλεσι τοῖς Λεωνίδου ἐν στήλαιν δυοῖν καὶ τὴν μὲν ἑτέραν στῆσαι ἐμ πόλει, τὴν δ' ἑτέραν ἐν Ἁλικαρνασσῷ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος· ἄνδρα δὲ προσελέσθω Λεωνίδης, ὅςτις ἄξει τὴν στήλην καὶ στήσει.*

Memorabilis autem est titulus, qui exstat in Dittenbergeri syll. I n. 71, Deli in insula repertus: *Πυθοδώρῳ Ἡραΐππου προξενία Δηλίῳ* confertur a populo Atheniensium. Decretum in lapide incidendum et in arce collocandum demandatur scribae senatus. Iam pergitur: *ἀναγράψαι δὲ τὸν γραμματέα τῶν Ἀμφικτυόνων ἐν στήλῃ λιθίνῃ ἀντίγραφον καὶ στῆσαι ἐν τῷ ἱερῷ τῷ Ἀπόλλωνος ἐν Δήλῳ,* eidemque pecunia attribuitur per Amphictyones *ἐκ τῶν χρημάτων τῶν εἰσπραττομένων παρὰ τῶν τὰς δίκας ὀφλόντων.* Hoc alterum monumentum Deli propositum hodie solum superest, neque ulla re discrepat a vulgari decretorum Atticorum forma; in praescriptis Leontidi nonae prytaniae adscribitur: *Ἀριστείδης Στρεφένεω Κυδαθηναιεὺς ἐγραμμάτευε.* Qui Atheniensium scriba, etiamsi non ipse hoc marmor confecerit, cum nomine suo quasi testificetur decretum rectum ratumque esse, Amphictyonum scribae iustum ac legitimum eius exemplar litteris conceptum misisse putandus est, scilicet ut ille insculperet. Et confirmatur haec sententia eo, quod subscriptum est in eadem tabula anno Ol. 104, 2 alterum *περὶ τῆς ἀδελφῆς τῆς Πυθοδώρου καὶ τοῦ ἀδελφιδοῦ τοῦ Πυθοδώρου* psephisma, item ab Amphictyonum scriba; tamen in praescriptis exaratur Nicostratus Pallenensis, qui Athenis illo anno *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* fuit (CIA II 54, 55, IV 2 54[b]). Res similis erat, si aliis civitatibus mandabatur, ut in suis urbibus decretum Atticum ipsi inscriberent suis sumptibus: CIA IV 1[a] 27[a] v. 66 Chalci-

denses, 51 Neapolitani, II 65 urbes sociae, II 136 Sesti archon, IV 2 1[b] v. 40 Samii, alii. Tum scribae reipublicae satis habebant illis apographa tradere, ipsam lapidum incisionem non observabant.

Haec vero cura titulos[1]) insculpendi et in publicum proponendi saeculo quinto ac priore saeculi quarti parte soli senatus scribae[2]) obveniebat, quippe qui tum litteris praeesset publicis. Sed etiam posteriore aetate eam frequentius retinebat, quamquam non iam eadem erat potestate, ubi accessit publicus *κατὰ πρυτανείαν* scriba, qui et in contionibus commentarios perscribebat et decretorum exempla nomine suo insigniebat, ut rata ac firma exsisterent. Scriba senatus vero nil curabat nisi ipsam lapidis inscriptionem et collocationem: *ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψ. τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς ἐν*

---

1) Vix est, quod moneam a reipublicae scribis non perfici nisi senatus populique Atheniensium decreta. Psephismata tribuum inscribere iubentur *οἱ ἐπιμεληταί* CIA II 553, 554, 556, 557; IV 2 563[c]; Cecropis tamen suum habet scribam, cui hoc negotium mandet: CIA IV 2 563[d]. Ad eum referam etiam CIA II 562 (Ol. 110, 3), ubi Koehler supplet: *παραλαβεῖν] δὲ τόδε τὸ ψήφισμα τὸν γραμμα[τέα τὸν κατὰ πρυτανείαν καὶ] ἐπὶ τὸ ἀνάθημα ἐπιγράψαι* e. q. s., adnotans: „vs. 12 de scriba tribus vix cogitare licet.“ Nescio cur non liceat; immo aptiorem hoc loco esse iudico scribam Cecropidis tribus, quam *τὸν κ. πρ.* Ex pagis autem peculiaris scriba Acharnensium memoratur CIA IV 2 587[b]; in reliquis hoc *τοῦ ἀναγράψαι* munere funguntur demarchi (CIA IV 2 574[g], 585[d], II 575, 579, 581) et quaestores (CIA II 573, 585 — II 574, 583).

2) Quod singularem in modum CIA IV 2 1[b] v. 38 legimus: *[ἀναγράψαι δὲ τὰ ἐψηφισμένα τ]ὸγ γραμμ[ατέα τῆς βουλ]ῆς μετὰ τῶν [στρατηγῶν ἐστήλῃ λιθίνῃ*, id ex tota decreti (cfr. Lipsius *Leipz. Stud.* XIII p. 411) indole explicatur, quod turbidis extremi belli Peloponnesiaci temporibus factum est in Samios civitate Attica donandos. Neque res exacte constituuntur, et ipsa tituli incisio tum ne perfecta quidem esse videtur (vide supra p. 124). — Tit. vero CIA IV 2 231[b] v. 70 sq. statuitur: *ἀναγράψαι καὶ ἀναθεῖναι τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς· συνεπιμεληθῆναι δὲ τῆς ἀναγραφῆς τοὺς φίλους καὶ τοὺς οἰκείους τοὺς Εὔφρονος.* Sed scriba senatus satis habuisse videtur amicis cognatisque Euphronis apographum e commentariis depromptum tradere, ipsum autem lapidem exstruendum non tam ille quam hi curasse; cfr. Drerup l. l. p. 238 sq. ‘Inconcinnum sermonem’ tituli iam Koehler notavit.

στήλῃ λιθίνῃ καὶ στῆσαι. Neque vero hanc provinciam obtinebat integram. Inde enim a medio saeculo quarto[1]) magis magisque eodem munere fungitur *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν* (formula usitata est: *ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψ. τὸν γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν καὶ στῆσαι* . . . .), etiamsi non prorsus removeat senatorium scribam. Quare uterque usque ad annum Ol. 114, 3 in clausulis titulorum reperitur, invicemque alteriutri illud negotium demandatur.[2]) Quae vero ratio adhibita sit in distribuendis decretis, etsi in rem inquisivi, perspicere non potui (cfr. Hille p. 222, Hartel p. 125, Kornitzer p. 17), licet suspiceris Athenienses consilio potius usos esse, quam casu. Sed id certe efficitur scribam quoque *κατὰ πρυτανείαν* vocatum quasi participem fieri muneris, quod scribae senatus antiquitus proprium erat, et magis etiam exaequare priorem huius dignitatem. Neque vero ad sublevandum senatorium scribam „nimia negotiorum multitudine districtum" (Kornitzer p. 17), tamquam administer subsidiarius accedebat, immo ipse primarium obtinebat locum, cum omnia nomine suo signaret decreta, sive ipse sive collega ea insculpturus erat. Nec facile statuere licet prorsus promiscuum fuisse illa aetate usum duorum scribarum. Nam quod in CIA II 61 uterque obvius est, suo uterque officio fungitur. Cum enim recensionem rerum in chalcotheca depositarum institutam perscribere iubeatur Eucles, servus publicus, scribae *κατὰ πρυτανείαν* dicto *τὸ ἀντιγράφεσθαι* mandatur, senatus autem scribae, ut et hanc rationem in lapide inscribat et priorum simul exemplaria describat (*ποιήσασθαι δὲ τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς ἀντίγραφα ἐκ τῶν στηλῶν τὰ ἀναγεγραμμένα περὶ τῶν ἐν τῇ χαλκοθήκῃ*). Ut accuratius vero cognoscamus,

---

1) Primum quidem in CIA IV 2 108[b] (Ol. 107, 4—108, 1), 700[b], II 115; frequentius inde ab Ol. 109, 2 (cfr. Koehleri notam ad CIA IV 2 114[b]).

2) Exempla congessit Hartel p. 123 sq.; ex nova materia suppeditantur haec: *γραμματεὺς τῆς βουλῆς* exstat: CIA IV 2 107[b], 109[b], 111[c], 117[b], 145[b,c], 184[b]; *γραμματεὺς κ. πρ.*: CIA IV 2 108[b], 110[b], 128[b], 169[b], 179[b].

quale discrimen inter eos intercedat, diligentius eos seorsum pertractemus.

Et γραμματεὺς ὁ τῆς βουλῆς quidem, cuius condicionem supra adumbravimus, saeculis quinto quartoque ineunte, cum unus praeesset publice scribendo, omnia officia obtinebat, quae postea inter duos dividebantur. Fuit igitur olim scriba et senatui et populo; quid ergo mirum eum etiam appellari hunc in modum? Enimvero titulus CIA II 867 sic incipit: Ἀκαμαντὶς πρυτανεύου]σα ἐπὶ Ναυσινίκου ἄρχοντος — — — [ὁ δεῖνα] ἐγραμμάτευεν τῇ βουλῇ [καὶ τῷ δήμῳ] ex certo supplemento. Ac saepius legitur aut γραμματεὺς τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ (CIA II 865, 870), aut γρ. τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου (CIA II 869, IV 2 871^{b}). Qui tituli, quamquam aetas eorum accurate definiri nequit, pertinent inde ab ineunte saeculo quarto (CIA II 865, cfr. Koehler *Mitt. DAI Ath.* IV, 1879 p. 98) ultra medium (CIA IV 2 871^{b}). Saeculo autem quinto in lapidibus servatis nondum reperitur haec appellatio. Sed cum certe priore iam saeculi quarti parte occurrat, — CIA II 867 spectat ad annum Ol. 100, 3 — iniuria Kornitzer p. 29 opinatur cc. Ol. 104, qua ipsa aetate magnam de scribarum statu mutationem factam esse constat, nomen scribae senatus populique usu venisse; id quod recte iam P. Foucart *bull. c. h.* XIII p. 353 n. 3 monuit. Vix autem dubium potest esse, *quin non quadret nisi ad eum, qui fere audit γραμματεὺς τῆς βουλῆς, quasi plenior titulus.* Et videtur ille in CIA IV 2 872^{b} vocari γρ. βουλῆς. Semel autem (CIA II 146: Ol. 106—111) Koehler haud ita falso supplevisse videtur [τὸν δὲ γραμματέα τ]ῆς βουλῆς [καὶ τοῦ δήμου ἀναγράψα]ι τόδε τὸ ψ. ἐν στήλῃ λ. Quae quidem appellatio cum alibi obvia sit, non tantae est offensioni, ut Schaeferi (p. 35) supplementum recipere cogamur, quod mihi minus etiam placet vel propter insolitam vocabulorum collocationem: [τὸν δὲ γραμματέα τ]ῆς βουλῆς [ἐν ἀκροπόλει ἀναγράψα]ι τόδε τὸ ψ. ἐν στ. λ. Illud autem nomen γρ. τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, in sollemni clausula ἀναγράψαι .... fere in brevius contractum, olim sane aptissimum erat, qua aetate

multum ille valebat in republica, scribae vice fungens et apud senatum et apud populum. Sed retinuisse idem videtur etiam tum, cum non iam primarium obtineret locum. Aeque enim audit medio saeculo quarto (CIA II 869, 870) ac paulo post (CIA IV 2 871[b]). Omnino senatorius in prytaniam scriba, ubi collegae instar annuus *κατὰ πρυτανείαν* scriba accessit, quamvis publica potestate nonnihil privatus, aliam condicionis mutationem non passus esse videtur. Causam vero, qua plerique commoti eum annuum factum esse putaverunt, nempe quia in praescriptis annuus reperiatur, futtilissimam esse cognoscitur ex eis, quae supra p. 109 disputavi. Immo nescio, cur, ubi populus in usum reipublicae instituit proprium *κατὰ πρυτανείαν* scribam, ipse senatus coactus fuerit scribae sui, quem retinebat, immutare muneris gerendi spatium. Quae cum ita sint, cautius erit nullam statuere rerum mutationem, donec certis indiciis meliora doceamur. Atque bene evenit, quod in titulis quos supra commemoravi, unicuique prytaniae adsignatur scriba senatus populique et is ex alia tribu sumptus. Haec sunt exempla:

CIA II 865 Pandionidi tribui scriba adiungitur .... *λείδης Φιλοθήρου ἐξ Οἴου* (Hippothontidis s. Leontidis).

CIA II 869 Antiochidi tribui adiungitur scriba *Προνάπης Προξένου Προσπάλτιος* (Acamantidis).

CIA II 870 Aegeïdi tribui est scriba senatus populique *Βλέπυρος Πειθάνδρου Παιονίδης* (Leontidis).

CIA IV 2 871[b] Pandionidi tribui adiungitur scriba *Δῶρος Σμικύθου Μελιτεύς* (Cecropidis).

CIA IV 2 872[b] Leontidi tribui est scriba senatus [populique] *Ἀντιμένης Ἀλωπεκῆθεν* (Antiochidis).

Quamquam dolendum est, quod ex paucis illis nominibus ne certae quidem aetatis non tantum lucramur, ut res evidentissima exsistat. Attamen nemo facile dubitaverit, quin ille intellegendus sit scriba senatus; plenior autem titulus adhiberi videtur, cum absolute ponitur, non in formulis usu receptis. Gilbertus vero (ant. publ. Gr. I^2 p. 300 not. 2) eum habet loco tertii Aristotelis scribae, nullo puto iure. Nescio, unde

sibi persuaserit hoc illi fuisse nomen: *γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου*. Etiamsi id concederes, nihilosetius res permira esset. Qua tandem re, quaeso, prytanes moti eum, qui teste Aristotele non nisi recitabat senatui populoque, tanto affecerint honore, ut eius nomen ad sua asciscerent? Sunt enim tituli, quos dico, CIA II 864—874, IV 2 868[b], 871[b], 872[b], in basibus dedicationum prytanum. Namque saeculis quinto et quarto ei prytanes, qui prae ceteris floruisse videbantur, coronati a senatu populoque in huius victoriae memoriam monumentum dedicare solebant, in quo L prytanum nomina enumerantur, eisque subicitur interdum (CIA II 865, 869, 870, IV 2 871[b], 872[b]) *γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου*. Quaeras, cuinam usui hic addatur prytanum catalogo. Koehler ad CIA II 865 adnotat: „nomina scribarum senatus et populi, quod et huic titulo et aliis eiusdem generis adscripta sunt, id ex origine eorum apte explicari posse videtur, quae in *honoribus a senatu et populo prytanibus decretis* posita fuit." Sed ad hunc finem satis erat exarari nomina '*ἡ βουλή — ὁ δῆμος*': cfr. CIA II 872, IV 2 871[b], II 869; idem in decretis honorariis saepissime fit; cfr. Hartel p. 64 sq. Neque vero commemoratio scribae eo spectat, ut ille probet sua auctoritate fidem decretorum senatus et populi, quibus factum est, ut corona afficerentur prytanes (Foucart *bull. c. h.* XIII p. 353). Tum haud pauci tituli (CIA II 864, 868, 872, 873) eo testimonio prorsus carerent. Et sunt ipsorum prytanum dedicationes, quas gravitate publici scribae confirmari non oportebat. Illud autem officium etiam ante medium saeculum IV. non iam scribae senatus erat, sed publici *κατὰ πρυτανείαν* scribae, qui tamen minime nominandus erat *γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου*. Neque vero omnino mea quidem sententia ille ea tamquam recta praestare ac testari potest, quae scripta non exstant, scilicet „die der Weihung zugrunde liegenden Aktenstücke" (Koehler *Mitt. DAI Ath.* IV p. 101). Potius suspiceris eum signare nomine suo ipsam donarii inscriptionem, quae tamen praeter dedicationis formulam fere nihil exhibet nisi indicem L prytanum, utpote qui eam composuerit.

Sane in prytanum catalogis, qui ex imperatorum temporibus servantur, pariter sub finem exarari solet *γραμματεὺς βουλευτῶν,* quem auctorem fuisse concipiendi infra demonstrabo. Sed hic erat scriba ex ipsis prytanibus electus, talis autem ea aetate, de qua nunc agimus, non fuisse videtur — nimirum *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* prorsus alia est condicione, scriba senatus certe non prytanis est — saltem nunquam memoratur, ne in CIA II 872 quidem, ubi ex numero prytanum laudantur quaestor, tres *συλλογῆς τοῦ δήμου,* decem *ἱεροποιοί,* scriba tamen eorum desideratur. Ergo vel anno 341/0 *proprius scriba prytanum nondum fuisse videtur.*[1])

Immo γραμματέα τῆς βουλῆς apud eos scribendi munera obiisse probabile est, qui inde ab initio in unam tantum prytaniam institutus apte cum senatui tum eis senatoribus per hoc temporis spatium ad sollemnia negotia procuranda delegatis apparebat. Quam arte autem ad prytanes olim pertinuerit, cum quasi eponymus prytaniae esset, supra p. 118 exposuimus. Hic igitur eum quodammodo locum obtinuisse videtur, quem postea occupabat proprius scriba prytanum. Ita CIA IV 1[a] 61[a] *ἐναντίον τῶμ πρυτάνεων* scriba senatus exstinguere iubetur nomina obsidum Selymbrianorum. Neque inepte Schaefer (p. 21 sq.) autumat eum et aliis illorum officiis interfuisse et simul cum illis quotidie in tholo publice coenasse, quamquam non diserte traditum est. Quis igitur honore erat dignior, quem prytanes ut socium in suum reciperent monumentum? Quod vero non ubique commemoratur, haud mirum est: neque enim prytanes, cum ipsi coronati dedicarent, per se habebant, quod illum alterius prytaniae tribulem inter suos numerarent. Cum autem non proprius esset scriba prytanum

---

1) Quod Koehler coniecit in titulo CIA II 869 (cc. annum 350) Cycnum et Eratostratum, quorum nomina coronis includuntur, quaestoris ac scribae muneribus functos esse in prytanibus (cfr. Gilbert, ant. p. Gr. I[2] p. 304 n. 1), res admodum incerta est. Nihilo enim significatur, quam ob rem prae ceteris honorati sint. Insuper exstat sub finem *γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου· Προνάπης Προξένου Προσπάλτιος.* Quid duo sibi velint scribae?

ex eis ipsis electus, ne potuit quidem sic appellari. Immo iusta manebat nominatio scribae senatus.

Neque potestas eius in solis prytanibus se continebat, etiam postquam publico *κατὰ πρυτανείαν* scriba instituto eximiam in republica vim auctoritatemque amisit. Imprimis enim retinebat, ut supra p. 145 iam vidimus, munus lapides publice inscribendi et exstruendi idque aliquamdiu solus, priusquam hoc quoque magis magisque susciperet alter *ὁ κατὰ πρυτανείαν* dictus. Ille etiam *ποιήσασθαι ἀντίγραφα ἐκ τῶν στηλῶν τὰ ἀναγεγραμμένα* in usum publicum tit. CIA II 61 v. 22 traditur. Haec enimvero pilarum cura antiquitus propria fuisse videtur scribae *senatorii*, fortasse quia senatus ut omnium aedificiorum publicorum (Arist. *πολ. Ἀθ.* c. 46, 2) sic lapidum quoque in arce depositorum, tamquam publicorum monumentorum tutelam quandam habebat. Quare *senatus*[1]) instruitur potestate pilas removendi irritas CIA II 17 v. 31: *ἐὰν δὲ τυγχάνῃ τῶν πόλεων τῶν ποιουμένων τὴν συμμαχίαν πρὸς Ἀθηναίους στῆλαι οὖσαι Ἀθήνησιν ἀνεπιτήδειοι τὴμ βουλὴν τὴν ἀεὶ βουλεύουσαν κυρίαν εἶναι καθαιρεῖν*, idemque renovandos quoque curat de suo titulos turbulentis temporibus detrusos, cfr. Hartel p. 164. Senatus autem ministeria exsequitur scriba eius.

Pauca restant ad *provinciam eius illustrandam*, *qualis posteriore fuerit aetate*. Velut in CIA IV 2 104^{a} (Ol. 107, 1), cum de re quadam sacra ut oraculum consulatur statutum sit, scribae senatus mandatur, ut in tabulis plumbeis urnis includendis et oraculo proponendis publice verba inscribat v. 23: *γράψαι δὲ τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς εἰς δύο καττιτέρω ἴσω καὶ ὁμοίω, εἰς μὲν τὸν ἕτερον .... εἰς δὲ τὸν ἕτερον καττίτερον ....* Singularis autem res est in CIA IV 2 109^{b} v. 61 sq., ubi legati Spartoci et Paerisadae iubentur indice composito nomina eorum nautarum Atheniensium conductorum, qui apud illos

1) CIA IV 2 59^{b} v. 39 idem negotium demandatur quaestoribus Minervae: *τὴν δὲ στήλην τὴν πρὸς Ἀλέξανδρον καθελεῖν τοὺς ταμίας τῆς θεοῦ τὴν περὶ τὴν συμμαχίαν* (cfr. Koehler *Mitt. DAI Ath.* II p. 291).

stipendia merituri sint, scribae senatus tradere.[1]) Quod eam ob causam videtur factum esse (cfr. A. Schaefer *Mus. Rhen.* XXXIII p. 433), ne quid incommodi eis exsisteret ex militia externa. Hanc rem ad administrationem senatus pertinuisse existimaveris, cui obveniebat cura cum copiarum pedestrium equestriumque (Arist. *πολ. Ἀϑ.* c. 49, 1) tum rei navalis (ibid. c. 46, 1). Quibusdam igitur litteris, quae ad rempublicam vel senatum spectabant, praeerat *γραμματεὺς ὁ τῆς βουλῆς* etiam post imminutam provinciam, quae antea latius patebat, antequam scriba *ὁ κατὰ πρυτανείαν* apud senatum quoque perscriptoris vice fungeretur.

Praeterea aliquando, certe Ol. 109, 2: CIA II 114 C, etiam senator quidam *ἐπὶ τὰ ψηφίσματα* delegatus exstabat, de quo tamen plura dicere non possumus. Quae enim ratio inter eum intercesserit et senatus scribam, nos fugit. Neque de officiis huius quicquam ex coniectura addere iuvat eis, quae titulis traduntur. Consentaneum autem est rationes muneris administrati illi reddendas fuisse, ea imprimis aetate, qua magnam in republica obtinebat potestatem, dignitatem, auctoritatem, quamquam disertum testimonium non exstat. Neque enim solum *τὴν βουλὴν τοὺς πεντακοσίους ὑπεύϑυνον πεποίηκεν ὁ νομοϑέτης* (Aesch. III 20), sed etiam singulos senatores (Dem. XXII 38 sq.); CIA II 114 autem decernitur, ut Phanodemus, senator optime meritus, corona honoretur, *ἐπειδὰν τὰς εὐϑύνας δῷ*, et CIA II 329 laudatur Nicocrates, quaestor senatus, *ἐπειδὴ . . . καὶ ὑπὲρ ἁπάντων ὧν ᾠκονόμηκεν, ἀπολελόγισται ὀρϑῶς καὶ δικαίως* (*τῇ βουλῇ*). Nonne idem de scriba senatus potissimum valeat?

Princeps autem *scriba* saeculo quarto inde ab Ol. 104[2])

1) *Δοῦναι δὲ τὰς ὑπηρεσίας, ἃς αἰτοῦσι Σπάρτοκος καὶ Παιρισάδης, τοὺς δὲ πρέσβεις ἀπογράψαι τὰ ὀνόματα τῶν ὑπηρεσιῶν ὧν ἂν λάβωσιν, τῷ γραμματεῖ τῆς βουλῆς, οὓς δ' ἂν ἀπογράψωσιν εἶναι ἐν τῷ τεταγμένῳ ποιοῦντας ἀγαϑὸν ὅτι ἂν δύνωνται, τοὺς παῖδας τοὺς Λεύκωνος;* decretum est anni Ol. 108, 2 = 347/6.

2) Ipsum nomen in inscriptionibus, ut nunc res est, primum occurrit CIA II 61 (Ol. 105, 3—106, 4).

erat publicus ille, qui *κατὰ πρυτανείαν* vocatur, quem plerique viri docti inferioris fuisse auctoritatis adhuc putarunt, nimirum quia iniuria plurima gravissimaque eius officia ad alterum transtulerunt, scil. scribam senatus. Rectius vero Hille p. 208, licet alia minus probanda protulerit, eum pro omnium praestantissimo habet. Provinciam autem eius optime Aristoteles circumscribit in universum hisce verbis: *τῶν γραμμάτων ἐστὶ κύριος καὶ τὰ ψηφίσματα τὰ γιγνόμενα φυλάττει καὶ τἄλλα πάντα ἀντιγράφεται καὶ παρακάθηται τῇ βουλῇ.* Potens igitur litterarum publicarum esse dicitur et psephismata quae rata fiunt, custodire. Memineris vero eorum, quae p. 137 sq. disputavimus, adesse eum in contionibus scribendo, commentarios conficere publicos eosque additis documentis recondere, exempla decretorum et efficere et recta esse comprobare: iam cognosces, quantam ille operam navaverit publice scribendo. Ut autem decreta adservat, ita litteris publicis praeest administrandis, praefectus tabulario. *Τὰ γράμματα* autem *δημόσια* (Aesch. II 89, III 24, 75) sive *κοινά* (Dem. XIX 129): leges, decreta, acta senatus et populi, rationes magistratuum, tabellae, indices, alia ad rempublicam pertinentia, fere omnia *ἐν τῷ Μητρῴῳ*[1]) deponi solita esse notum est. Atque *καλόν*, inquit Aeschines III 75, *ἡ τῶν δημοσίων γραμμάτων φυλακή· ἀκίνητον γάρ ἐστι* e. q. s. Quae tamen integritas ut salva esset, summa opus erat curatori in custodiendis litteris diligentia observando, ne quis aut *ψευδῆ γράμματα εἰς τὸ μητρῷον εἰσάγειν* (II. *ὑπόθ.* ad Dem. or. XVIII; Dem. XVIII 55, Aesch. III 50) aut *ἕνα νόμον εἰς τὸ μητρῷον ἐλθὼν ἐξαλείφειν* (Lycurg. in Leocr. § 66) auderet. Ab eo igitur petendae erant tabulae, si quae a magistratibus in publice agendo adhiberi opus erant, et per eum solum licuisse credo homini privato inspicere litteras publicas et in suum usum describere[2]). Omnia autem, quae lege praecepta erant, ut

---

1) Cfr. C. Curtius, 'Metroon in Athen als Staatsarchiv', prg. Gothae 1868; C. Wachsmuth 'Stadt Athen im Alterthum' II p. 334 sq.

2) Cfr. Curtius p. 21 sq.; Wachsmuth p. 340.

vere traderentur in tabularium, sane curae erat praefecto. Itaque accipiebat rationes magistratuum munere defunctorum teste Aeschine III 15: *καὶ λόγον καὶ εὐθύνας ἐγγράφειν πρὸς τὸν γραμματέα καὶ τοὺς λογιστὰς* (scil. *κελεύει ὁ νόμος*). Qui enim scriba intellegendus sit, recte conclusit R. Schoellius ('de synegoris Atticis' p. 27 adn.) ex inscriptionibus nonnullis CIA II 444, 446 [IV 2 385[d]], ubi formula legitur: *ἀποφέρειν λόγους εἰς τὸ μητρῷον καὶ πρὸς τοὺς λογιστάς*. Alterum igitur rationum exemplar reddebant tabularii custodi, alterum logistis. — Inferiora autem negotia, quae multifaria erant: acta in ordinem redigendi, depromendi, inserendi, alia conficiebat servus publicus (Dem. XIX 129, cfr. Schaefer p. 21). Clavem vero aedis penes prytanum praesidem fuisse testis est Aristoteles *πολ. Ἀθ.* c. 44, 1.

Praeter *γραμματέα* autem *τὸν κατὰ πρυτανείαν*, licet is primarium possederit locum, etiam alios scribas tabulis publicis praefuisse administrandis discimus ex CIA II 61, ubi v. 16 et ille contrascribere iubetur et *οἱ ἄλλοι γραμματεῖς οἱ ἐπὶ τοῖς δημοσίοις γράμμασιν*, item CIA IV 2 700[b]A v. 7. Quinam sunt intellegendi? Quod Schaefer p. 37 ambigit, sintne ei *ἀρχαί* an *ὑπηρέται* „ut Eucles, qui in illo titulo *δημόσιος* vocatur", mea quidem sententia dubium non est, quin scribae publici sint suppari potestate praediti atque ille, qui *κατὰ πρυτανείαν* audit. Ex eis autem, quos Aristoteles loco p. 105 exscripto enumerat scribas, alter *ὁ ἐπὶ τοὺς νόμους* huc potest referri[1]), quia legibus praefectus et ipse *ἀντιγράφεσθαι* dicitur. Tertius vero omnino huc non facit, cum ei solum recitandi munus fuerit. Immo ea aetate certa quaedam documentorum publicorum genera peculiaribus scribis obvenisse puto. Et notum est[2]) singulos in republica magistratus habuisse et propria sua *γράμματα*, quae ad eorum

---

1) Cfr. Hermann-Thumser l. l. p. 503; Caillemer p. 1648 negitat nulla allata causa.

2) Cfr. C. Curtius p. 15 sq., Pauly-Wissowa 'Realenc.' II p. 558, Wilamowitz 'philol. Unters.' I p. 205.

provincias pertinentia tamen publica certe habenda sunt, et suos scribas, qui plerique in litteris satis versati ad tabulas signandas valebant. In eorum igitur numerum nescio an referam illos *ἄλλους γραμματέας τοὺς ἐπὶ τοῖς δημοσίοις γράμμασιν*, qui arcessi iubentur, ut intersint rebus chalcothecae examinandis; quosdam certos nominare supersedeo, cfr. Caillemer l. l. p. 1648[a].

Contrascribendi autem officium proprium esse scribae *κατὰ πρυτανείαν* ipse Aristoteles significat verbis his: *καὶ τὰ ἄλλα πάντα ἀντιγράφεται.* Quae eadem apud Harpocrationem iterata perverse Kornitzer p. 13 revocat ad munus *decreta* testificandi nomine adscripto, et offendit vocabulis *καὶ τὰ ἄλλα*, pro quibus desiderat *καὶ ταῦτα* (scil. *τὰ ψηφίσματα*). Immo non sola psephismata curat, sed ceteris quoque documentis publicis fidem addit contra signando. Res ipsa clare illustratur titulo, quem modo attulimus, CIA II 61. Ibi enim legimus: *παραγγεῖλαι δὲ τοὺς πρυτάνεις καὶ Εὐκλεῖ τῷ δημοσίῳ ἥκειν εἰς ἀκρόπολιν γραψόμενον τὰ ἐν τῇ χαλκοθήκῃ· .... ἀντιγράφεσθαι δὲ τὸγ γραμματέα τὸγ κατὰ πρυτανείαν* (*καὶ τοὺς ἄλλους γραμματέας τοὺς ἐπὶ τοῖς δημοσίοις γράμμασιν*). Eucli igitur, servo publico, mandatur, ut scribendo concipiat singula quae insunt in chalcotheca, cum scriba *ὁ κατὰ πρυτανείαν* (itemque reliqui) certe fidei gratia observare et rationem rerum habitam contrascribere iubeatur. Aeque aliis quoque in causis, si opus esse videbatur, illum publica auctoritate praeditum contrascriptoris vice functum esse conicias, quod quidem officium erat gravitatis plenum, quamquam plura exempla frustra quaesivi.

Denique quo haec spectent: *καὶ παρακάθηται τῇ βουλῇ*, iam supra p. 111, 127 vidimus. Etenim scriba ille quamvis publicus, senatui semper adsidebat, ubicumque ad consultandum consessum habebat, et quae in curia agebantur perscribebat, idemque etiam senatus psephismata componebat ac nomine suo adscripto firmabat. Ad prytanes vero hic minime pertinebat. Unum tamen addere licet de opera eius, quae apud senatum fuerit. Ex Demosthenis enim loco, XXIV

63 — ubi ista Timocratis lex dubitationem movet nullam — discimus, cum senatus, si *εἰσαγγελία* ad eum delata esset, quaestione habita reum crimine teneri iudicioque tradendum esse censuisset, scribae *κατὰ πρυτανείαν* fuisse hanc *κατάγνωσιν* litteris conceptam thesmothetis tradere, ut illi quam celerrime iudicium instituerent heliasticum.[1])

Iam satis cognovimus, quot quanta ei officia obvenerint, unde elucet revera principem eum fuisse in republica scribam eximiae et potestatis et auctoritatis. Quoniam autem vel ab infimis scribis rationem reposci videmus (cfr. CIA IV 2 615[b]), quanto ille dignior erat, qui anno peracto subiret tentandam magistratus tam ampli administrationem!

Quod ad extremum Wilamowitzius ('Aristot. u. Ath.' I p. 228) monet lege cautum fuisse, ne quis iterandum susciperet scribae ministerium, cum *δὶς βουλεῦσαι* liceret, hoc quidem verum est, sed per se intellegitur: priore aetate senatorius scriba in unam prytaniam instituebatur eiusque quasi personam gerebat; posteriore autem *ὁ κατὰ πρυτανείαν* erat publicus magistratus, in quem valet lex illa suprema (Arist. *πολ. Ἀθ.* c. 62, 3): *ἄρχειν δὲ τὰς μὲν κατὰ πόλεμον ἀρχὰς ἔξεστι πλεονάκις, τῶν δ' ἄλλων οὐδεμίαν.* Et eundem plus semel munere scribae *κατὰ πρυτανείαν* functum esse, in titulis adhuc cognitis ne vestigium quidem repperi. Neque vero scribae suffecti praesto est certum exemplum.[2])

---

1) Meier-Schoemann-Lipsius 'Att. Proz.' [2]I p. 322.

2) Iniuria de hac re cogitavit Hille p. 210, „quod Ol. 115, 1 duo diversi scribae in titulis exhibentur: Erechtheidi secundae *Θηραμένης Κηφισιεύς*, Antiochidi quintae *Νικόδημος Ἀναφλύστιος.*" At singularis his annis scribarum status deprehenditur, quem infra (§ 5) explanaturus sum. — Sed gravius est, quod Ol. 101, 2 vel in eandem prytaniam, scil. alteram quae erat Antiochidis, duo efficiuntur scribae collatis titulis CIA II 49 et IV 2 49[c], si quidem in illo nomen suprascriptum *Φ]ιλοκλῆς Ω* — — ad huius prytaniae scribam recte Koehler rettulit. Sed licet dubitare; reliquiae illae nominum in fronte exaratorum fortasse pertinent ad legatos Corcyraeorum, Acarnanum, Cephallenum, qui in ipso titulo CIA II 49 diserte laudantur. In praescriptis autem nominatio scribae prorsus periit lapidis fractura, ut ex CIA IV 2 49[c] restituere possis

Sed haec quidem hactenus. Vereor enim, ne nimis multa iam verba fecisse videar de *γραμματεῖ κατὰ πρυτανείαν*, et de ratione, quae intercesserit inter eum et *γραμματέα τῆς βουλῆς*.

§ 2.

Priusquam autem ad alterum Aristotelis scribam transgrediamur, paucis liceat absolvere eam quaestionem, quae est de *contrascriptore senatus.*[1]) Sed statim ab initio eos excludam *ἀντιγραφέας*, quos permultos fuisse Athenis notum est (Boeckh, oecon. publ. Ath. [2]I p. 252, [3]I p. 226), iis imprimis magistratibus adiunctos, qui pecunias[2]) administrabant (cfr. Polyb. VI 56, 13); inter hos apparitores erant cives infimi atque adeo servi publici[3]) (Dem. VIII 47). Sed superioris quoque ordinis *ἀντιγραφῆς* in republica exstitisse feruntur quibusdam veterum grammaticorum testimoniis, quae olim viris doctis haud parvas praebuerunt difficultates. Et erat antea haec quaestio satis implicita ac perturbata, nunc aliquantum expediri potest.

πρυταν[είας ῆ Φύλακος . . . . Οἰναῖος ἐ]γραμμάτευε. Koehler vero ad extremum quasi perfugium recurrit: „mirum est, inquit, quod scribae in utroque titulo diversi sunt. Scilicet is, qui primum electus erat munere suscepto mortuus aut alio casu impeditus esse videtur, quominus eo perfungeretur.“ Res vix ad liquidum explorari licet.

1) Conferas praeter libros passim laudatos ea, quae nuperrime disseruit Thalheimius in Pauly-Wissowa 'Realenc.' I p. 2423 s. v. *ἀντιγραφεύς* (cfr. 'Neue philol. Rundsch.' 1896 n. 24).

2) Pagorum quoque quaestoribus adfuisse contrascriptores exemplo Myrrhinusiorum (CIA II 575: *τὸν ἀντιγραφέα Μειξίαν*) probatur.

3) In donariis aliisve rebus depositis percensendis servus publicus '*ὡς ἀντιγραψόμενος*' arcessi solet: CIA II 403 v. 41, 51, II 839 v. 9; in utroque titulo eundem esse *Δημήτριον τὸν νεώτερον* iure suspicatur Koehler, cfr. etiam CIA II 724 A, 836 ab 21. Titulis II 61 v. 12 et IV 2 700[b] A offertur *Εὐκλῆς ὁ δημόσιος*. Et in rationibus collegiorum redditis frequentius inter alia ponitur: *τῷ κεχειροτονημένῳ ἀντιγράφεσθαι τὰ ἀναλισκόμενα μισθός. . . .* CIA II 834[c] v. 61, II (IV 2) 834[b]; memorantur servi Eucles et Telophilus. Constat Athenienses ad tale negotium servos publicos adhibere maluisse, quippe quos, si e re erat, tormentis cruciare liceret ad verum eliciendum (Boeckh, oecon. p. Athen. [2]I p. 252 sq.).

Proficiscamur ex eis, quae Pollux tradit VIII 98: *περὶ ἀντιγραφέως· ἀντιγραφεὺς πρότερον μὲν αἱρετός, αὖθις δὲ κληρωτὸς ἦν· καὶ πάντα ἀντεγράφετο παρακαθήμενος τῇ βουλῇ.*[1]) Hodie luce clarius est haec errori Pollucis deberi, qui Aristotelis vocabulum *ἀντιγράφεται* perperam ita interpretatus est, ut proprium quendam *ἀντιγραφέα* sibi fingeret. Quae autem ad hunc refert, ea re vera pertinent ad *γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν*. Rem sic se habere summa cum sagacitate perspexit iam ante Aristotelis libellum recuperatum Wilamowitzius *Herm.* XIV p. 148; Stojentinus autem iniuria contra eum disputavit (*Annal. phil.* CXXI p. 189) fidem Pollucis tutatus. Hoc igitur testimonium plane nullius pretii est. Accedit *Harpocrationis* (et Suidae) s. v. *ἀντιγραφεύς· ὁ καθιστάμενος ἐπὶ τῶν καταβαλλόντων τινὰ τῇ πόλει χρήματα, ὥστε ἀντιγράφεσθαι ταῦτα· Δημοσθένης ἐν τῷ κατ' Ἀνδροτίωνος καὶ Αἰσχίνης ἐν τῷ κατὰ Κτησιφῶντος. διττοὶ δ' ἦσαν ἀντιγραφεῖς, ὁ μὲν τῆς διοικήσεως, ὥς φησι Φιλόχορος, ὁ δὲ τῆς βουλῆς, ὡς Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων πολιτείᾳ.* (Pollux: *δύο δὲ ἦσαν, ὁ μὲν τῆς βουλῆς, ὁ δὲ τῆς διοικήσεως*).

Duo igitur a grammatico discernuntur contrascriptores. Et prior quidem *ἀντιγραφεὺς τῆς διοικήσεως*, cuius

---

1) Quae secuntur verba, perdiu summae fuerunt offensioni (Hille p. 234); codex A sic exhibet: *λογισταί· δύο ἦσαν, ὁ μὲν τῆς βουλῆς, ὁ δὲ τῆς διοικήσεως. καὶ τούτους ἡ βουλὴ κληροῖ κατ' ἀρχὴν ὡς παρακολουθεῖν τοῖς διοικοῦσιν.* Recissime monuit J. H. Lipsius 'Ber. d. saechs. Ges. d. Wiss.' 1891 p. 66 not. 3 extrema verba optime quadrare ad decem senatus logistas (Arist. *πολ. Ἀθ.* c. 48, 3), qui graviter distinguendi sunt a collegio decem publicorum logistarum (Arist. l. l. c. 54, 1 et Poll. VIII 45). Neque ita aliena est ab hoc loco mentio senatus logistarum, qui et ipsi e senatorum numero eligantur a senatu, pariter ac scribae Polluce quidem teste. Recta igitur adnotatio erit, si lemma *λογισταί* statim sequentur haec: *καὶ τούτους — διοικοῦσιν.* Verbis autem quae intercedunt, duo illa logistarum collegia significari, id ut credam ab animo meo impetrare non possum. Immo grammaticus ea non, ut pleraque, ex Aristotelis libello hausit, sed ex alio fonte scil. eodem, quo etiam Harpocratio usus est, unde apparet hoc additamentum (*δύο — διοικήσεως*) pertinere ad antecedentem vocem *ἀντιγραφεύς*. Justum igitur textum praebet Bekkeri editio lemmate *λογισταί* post *διοικήσεως* posito.

meminisse dicitur Philochorus scil. in Atthide, quamquam quae fuerit eius condicio et provincia, accuratam desideramus scientiam[1]), videtur collega intellegendus esse quasi custodiendi gratia appositus *τῷ ἐπὶ τῇ διοικήσει*. Cum autem hunc extremo demum saeculo quarto institutum esse hodie constet, illum quoque ab Aristotele in republica Atheniensium praetermissum esse facile explicatur; neque ita ad hanc quaestionem pertinet quaestorius ille scriba. Quod vero celeberrimum philosophum Harpocratio auctorem affert *τοῦ ἀντιγραφέως τῆς βουλῆς*, hoc simili aperte errori debetur ac modo apud Pollucem deteximus. Res enim ficta est: Aristoteles nullam contrascriptoris senatus inicit mentionem. Tamen eam ob rem noli praepropere negare talem magistratum umquam fuisse. Nonne legimus apud *Demosthenem XXII 38* haec: *ἴσως ἀναβήσεται καὶ συνερεῖ τῇ βουλῇ Φίλιππος καὶ Ἀντιγένης καὶ ὁ ἀντιγραφεὺς καί τινες ἄλλοι,* ubi sermo esse non potest nisi de senatoribus (cfr. *οἵπερ δι' ἑαυτῶν εἶχον μετὰ τούτου τὸ βουλευτήριον,* § 40: *ἔτι τοίνυν Ἀρχίαν οἶμαι τὸν Χολαργέα — καὶ γὰρ οὗτος ἐβούλευε πέρυσιν — συνερεῖν αὐτοῖς.*)? Habita autem est oratio in Androtionem anno 355 (cfr. Blass 'Att. Bereds.' ²III p. 258). Et exstitisse priore saeculi quarti parte senatorium contrascriptorem licet concludi ex titulo CIA II 865, ubi catalogo prytanum Pandionidis tribus subiciuntur cum scriba senatus populique tum ex certissimo supplemento: *ἀντι]γραφεὺς . . . . τίων Ἀριστωνύμου Παλληνεύς,* qui et ipse, ut ille, sumptus est ex tribu a *φυλῇ πρυτανευούσῃ* diversa: Pallene enim Antiochidi adnumeratur. Itaque non prytanis, sed certe senator habendus est, quem prytanes honore dignati in suum monumentum facile recipere potuerunt.

His locis id sine dubio efficitur *exstitisse priore saeculi quarti parte quendam ἀντιγραφέα τῆς βουλῆς.* Ad eandem fere aetatem spectat Aeschinis quoque locus, ab Harpocratione significatus, III 25, unde discimus fuisse aliquando

1) Quod Lollingius *Delt. arch.* V (1889) p. 58 supplevit: *ἐπιμεληθῆναι δὲ [τῆς ποιήσεως τὸν ἀντιγραφέα τὸν] τῆς διοικήσεως,* suo iure Koehler hoc supplementum in titulum CIA IV 2 371ᵇ v. 17 recipere noluit.

(πρότερον) civitati ἀντιγραφέα, ὃς καθ' ἑκάστην ⟨τὴν⟩ πρυτανείαν ἀπελογίζετο τὰς προσόδους τῷ δήμῳ. Evanuisse autem eum Eubuli aetate (cc. a. 354—339), cum ad summum potestatis fastigium ascendissent οἱ ἐπὶ τὸ θεωρικὸν κεχειροτονημένοι, ipse confirmat orator. Quare non mireris Aristotelem in πολιτείᾳ Ἀθηναίων neque rem neque illum contrascriptorem memorare, quamquam magistratus fuit satis gravis, quem quanti fecerint Athenienses vel creandi ratio (ἦν χειροτονητός) probat.

Iam quaestio oritur, *fueritne idem atque senatus ἀντιγραφεύς*, quem hac ipsa aetate florere modo vidimus, *an duo sint distinguendi: alter senatorius, alter pecuniarum administrandarum contrascriptor.* Constat autem penes senatum fuisse summam quasi custodiam omnium redituum publicorum; κρίνει δὲ τὰς ἀρχὰς ἡ βουλὴ τὰς πλείστας, μάλιστα ὅσαι χρήματα διαχειρίζουσιν, ait Aristoteles πολ. Ἀθ. c. 45, 2.[1]) Inde facile intellexeris senatorem quendam esse creatum eo consilio, ut pecunias publicas praesente senatu acceptas et expensas observaret tabulasque ratas contrasignaret proprio ἀντιγραφέως munere fungens; eidem apte conveniebat officium quaque prytania rationes pecuniarum populo conferendi. Hoc cuicumque mandatum erat, is certe exsequi non poterat, nisi frequentissime in senatu versabatur. Quae cum ita sint, iure suspiceris *Aeschinem spectare ad illum senatus contrascriptorem*[2]), quamquam ex ipsis verbis non necessario colligitur eum senatorem esse: ἀντιγραφεύς, inquit, ἦν χειροτονητὸς τῇ π ό λ ε ι, quasi civitatis fuerit magistratus. Neque tamen verba premere volo, praesertim cum ille ex memoria rem repetat.

Etiamsi igitur isto tempore senatus contrascriptorem quodammodo ad τὴν διοίκησιν pertinuisse concedam, huic sententiae Harpocrationis verba: ἀντιγραφεύς· ὁ καθιστάμενος

---

1) Alio loco, πολ. Ἀθ. c. 48, 3, docemur tum senatores sortiri decem e suo numero logistas 'τοὺς λογιουμένους ταῖς ἀρχαῖς κατὰ τὴν πρυτανείαν ἑκάστην.'

2) Cfr. Wilamowitz 'Aristot. u. Ath.' I. p. 228 not. 85, Thalheim l. l., Busolt p. 240.

ἐπὶ τῶν καταβαλλόντων τινὰ τῇ πόλει χρήματα, ὥστε ἀντιγράφεσθαι ταῦτα, non certo argumento esse arbitror. Videtur enim grammaticus, quae tradit, hausisse ex loco Demosthenis orationis Androtioneae, quam ipse citat, § 70: *κᾆτ' ἐπὶ μὲν ταῖς εἰσφοραῖς τὸν δημόσιον παρεῖναι προσέγραψεν ὡς δὴ δίκαιος ὤν, ὧν ἕκαστος ἀντιγραφεὺς ἔμελλεν ἔσεσθαι τῶν εἰσενεγκόντων.* Sed iam Boeckhius, oecon. publ. Ath. ²I p. 261 n. ᵇ recte monuit hoc loco agi de aliquo ex inferioris ordinis scribis, isti autem ad nostram quaestionem non spectant.[1] Neque vero Gilberto (ant. publ. ²I p. 268 not. 2) assentior, qui ad comprobandam illam sententiam provocat ad titulum CIA II 114 C, B (Ol. 109, 2 = 343/2), vanam secutus Riedenaueri (in actis soc. phil. Virceburg. 1862 p. 88 sq.) coniecturam, quae solido fundamento caret. Eudoxus enim senator, qui laudatur et coronis honoratur, omnino non audit *ἀντιγραφεύς* neque ei haec appellatio accommodata est. Namque senatorum suffragiis delegatus est[2] ad haec: *ἐπιμεληθῆναι ὧν αὐτῷ ἡ βουλὴ προσέταξεν, τῆς τε διοικήσεως τῇ βουλῇ καὶ τῆς (ἄλλης) ευκοσμίας μετὰ τῶν πρυτάνεων* (C v. 9 sq., B v. 10 sq.); i. e. apud senatum administrationi rerum et iusto ordini consulit, ut omnia, quae usui sint, pro dignitate senatus comparentur (cfr. Busolt p. 256, 240 n. 2). Qua in provincia quid contrascribi opus est? Neque vero ille ad pecunias publicas administratas pertinuisse videtur.[3] Minime igitur Eudoxum habere licet pro senatorio *τῆς διοικήσεως ἀντιγραφεῖ,* immo mea quidem opinione multo praestat illum titulum ab hac quaestione longe removere. Iniuria etiam Hille p. 235 inde

1) Stojentinus l. l. p. 195 bene comparat ea, quae exstant in Bekkeri anecd. I p. 197: *ἀντιγραφεύς· δοῦλός τις ἢ ἐλεύθερος ὁ τὰ εἰσφερόμενα χρήματα ἀντιγραφόμενος τρόπον γραμματέως. παρὰ τοῦτο δὲ καὶ ὠνομάσθη, ὅτι ἐπὶ τῶν εἰσφερομένων ἀντιγράφεται.*

2) Similiter ibidem CIA II 114 C v. 3 sq. alius senator *ἐπὶ τὸ θεωρικόν*, alius *ἐπὶ τὰ ψηφίσματα* destinatus invenitur, cfr. J. H. Lipsius 'Ber. saechs. Ges. d. Wiss.' 1891 p. 66.

3) Equidem eum laudari puto, quia fortasse prae ceteris bene meritus est de *εὐκοσμίᾳ τοῦ θεάτρου,* propter quam ipse senatus a populo coronatus est.

plura sibi adscivit ad provinciam contrascriptoris senatus illustrandam.

Potius acquiescamus paucis eis, quae certis testimoniis nixi aliqua cum probabilitate contendere possumus. Exstabat igitur priore saeculi quarti parte quidam senatus *ἀντιγραφεύς*, ipse senator, creatione ut videtur electus — certe *χειροτονητός* est, qui ab Aeschine laudatur — collega scribae senatus populique (CIA II 865). Officiorum autem eius accuratam notitiam ex minutis quae exstant vestigiis comparare non licet. Primarium sane munus vel nomine significatur: testificandi gratia tabulas contrasignabat, et pecunias coram senatu dispensatas observasse videtur et ad populum de reditibus publicis rettulisse, si quidem recte interpretati sumus Aeschinis locum. Plura de eo coniectare non iuvat. Quae autem tradunt veteres quidam grammatici (Bekkeri anecd. p. 185, 15: *ὁ δὲ καταγραφόμενος τὰ ἐν τῇ βουλῇ γενόμενα ἀντιγραφεὺς ἐλέγετο*·, schol. Aristoph. eq. 1256, Psellus ed. Boisson. 102) nimis sunt confusa, quam ut quicquam certi enucleetur. Quousque exstiterit hic senatus contrascriptor, ignoramus; Aeschinis testimonio si fides habenda est, ne medium quidem saeculum quartum superavit, certe exinde nusquam eius mentio fit. Ab eo autem discernendus est ille posterioris aetatis *ἀντιγραφεύς*, de quo infra (§ 6) disseram.

§ 3.

Iam transeamus ad *alterum scribam publicum*, de quo Aristoteles l. l. haec pauca facit verba: *Κληροῦσι δὲ καὶ ἐπὶ τοὺς νόμους ἕτερον*[1]*, ὃς παρακάθηται τῇ βουλῇ, καὶ ἀντιγράφεται καὶ οὗτος πάντας.* Sortitur igitur civitas eum, non est *ὑπὸ τῆς βουλῆς χειροτονούμενος*, ut Pollux fingit, sed inter publicos annuosque magistratus numeratur ab Aristotele. Neque vero eum e senatoribus esse inde sequitur, quod senatui *παρακαθῆσθαι* dicitur. Immo aeque ac *γραμματεὺς ὁ*

---

1) Sic recte depravatam papyri lectionem: *ἐπὶ τούτοις νόμον ἕτερον* Kenyon emendavit ex Pollucis verbis.

κατὰ πρυτανείαν senatui publice interest, non ut veri senatoris vice fungatur, sed usui cuidam adsit. Nomen autem eius legitimum fuisse videtur γραμματεὺς ἐπὶ τοὺς νόμους. At, quod maxime dolendum est, neque in titulis neque apud scriptores Graecos talem scribam commemoratum reperimus. Quare alium magistratum, in quem res bene quadret, quasi arcessere studuerunt viri docti. Et plerique (Hille p. 221, Wilamowitz *Herm.* XIV p. 150, Busolt l. l. p. 255 not. 5, alii) illum eundem esse iudicant atque *scribam senatorium.* Quod fieri posse equidem prorsus nego, cum alter verus senator haberi nequeat, alter certe sit senator. Ipse autem Hille iure offendit in titulo *ἐπὶ τοὺς νόμους,* quo ille insignitur, cum hic decreta curet lapidibus insculpenda; *νόμους* autem et *ψηφίσματα* graviter distinguunt Attici. Atque Aristoteles manifesto duos scribas sic inter se opponit, ut alter potissimum ad decreta et alia *γράμματα* spectet, alter ad leges. Ob eandem causam minime huc referendum esse censeo[1]) illum ἐπὶ τὰ ψηφίσματα (CIA II 114 C), qui ne scriba quidem appellatur: et ipse senator videtur ad hanc provinciam delegatus esse, cfr. quae supra p. 152 diximus. An putaveris omnino scribam *ἐπὶ τοὺς νόμους* institutum publica denominatione vocari posse *ἐπὶ τὰ ψηφίσματα*? Neque vero de ἀντιγραφεῖ τῆς βουλῆς cogitari licet, id quod Polandio (in versione Aristotelis libelli vernacula adn. ad h. l.) in mentem venit (cfr. etiam Kenyonis edit. 2 p. 135 not.). Quaero enim, cur tandem hunc titulum adhibere noluerit Aristoteles, quid ad senatus contrascriptorem — quem item fuisse senatorem modo intelleximus — attineant leges. Denique prorsus reicienda est coniectura Stojentini l. l. p. 198, de qua pluribus loqui vix opus est. Quod enim illa verba ad ἀναγραφέα τῶν γραμμάτων sive τῶν νόμων refert, res longe diversas confundit (vide infra § 5), idemque plane

1) Licet hoc praeter alios probaverint Busolt, Caillemer, Wilamowitz, hic quidem (Aristot. u. Ath. I p. 227 not. 84) non sine dubitatione: ratus aliquam mutationem interea factam esse, id quod per se parum probabile est.

iudicat falso de aetate, ad quam respiciat Aristoteles: minime enim liber de republica Atheniensium scriptus est intra annos 318 et 307 (cfr. quae adnotavi p. 107 not. 3), quoniam mortuus est auctor anno 322. Sed iam missas faciamus has vanas opiniones, quibus nihil lucramur, immo ex Aristotelis testimonio proficiscamur, quo certiores nos fieri patet de hoc quoque scriba, etiamsi aegre contingat, ut aliis subsidiis destituti accurate fines eius provinciae circumscribamus.

Est igitur publicus sui iuris magistratus. Legibus eum praefuisse consentaneum est, quas administraverit, petentibus monstraverit, si opus erat, tradiderit (Boeckh, oecon. publ. Ath. ³I p. 233) ac totius corporis iuris quasi continuationem et ordinem videtur curasse (Wilamowitz 'Aristot. u. Ath.' I p. 258). Idem teste Aristotele *ἀντιγράφεται πάντας*, nihil facile suppleas nisi ⟨*τοὺς νόμους*⟩. In promptu quidem est mutare *πάντας* in *πάντα*, ut sensus sit: contrascribere etiam hunc (perinde ac *τὸν γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν*) omnia scil. documenta publica. Sed mutatio haec quamvis lenissima minime probabilis est; etenim cum primarium significetur officium scribae *ἐπὶ τοὺς νόμους* designati, id apte continet solam legum curam. Etiamsi res adhuc non perspicua sit, tamen vili coniectura ipsam loci difficultatem tollere abhorret a cauta arte critica. Aristotelis verba si spectamus, certe ille dicitur *cum senatui interesse, tum omnes leges contra signare* et id '*ipse quoque*' (*καὶ οὗτος*), quia alter ille eandem operam navat in sua provincia. Quae ut explanem pluribusque illustrem, diu et multum consideranti mihi non contigit. Neque enim exstat ullum de muneribus eius certum[1]) indicium praeter Aristotelis. Itaque ignoramus etiam, quo tempore institutus sit, ad quod permanserit

---

1) Quod Gilbertus (ant. publ. Gr. p. 300 not. 1) provocat ad Demosthenis locum XXIV 42, ubi legimus: *ἐπιγράψαι δὲ τοῖς μὲν νῦν κειμένοις* (scil. *νόμοις*) *τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς τριάκοντα ἡμερῶν· τὸ δὲ λοιπόν, ὃς ἂν τυγχάνῃ γραμματεύων, προσγραφέτω παραχρῆμα τὸν νόμον κύριον εἶναι ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἧς ἐτέθη* — si quidem genuina est haec Dioclis lex, nequaquam licet illum *senatus scribam* loco habere *scribae τοῦ ἐπὶ τοὺς νόμους*; immo huius nulla inest mentio.

proprius in leges scriba. Ut nunc res se habet, omnia quae conieceris, incertissima sunt. Praestat igitur illis Aristotelis verbis acquiescere ac sperare ex nova inscriptione forte fortuna inventa quasi lucem accessuram esse.

§ 4.

Restat tertius Aristotelis scriba, de quo haec leguntur: *χειροτονεῖ δὲ καὶ ὁ δῆμος γραμματέα τὸν ἀναγνωσόμενον αὐτῷ καὶ τῇ βουλῇ, καὶ οὗτος οὐδενός ἐστι κύριος ἀλλ᾽ ἢ τοῦ ἀναγνῶναι. Creatus* igitur *a populo* — minime ex senatorum numero, ut Hille p. 229, 239 Boeckhium secutus opinatur, sed ex omnibus civibus — nihil agebat, nisi ut senatui populoque quae opus erant, recitaret. Iam collabuntur ex gravissimo illo testimonio dubitationes, quas olim de hoc scriba moverunt haud pauci viri docti. Ac primus quidem anno 1863 Val. Rose ‘Aristot. pseudep.’ p. 439 ambigit, num ad Aristotelem redeant quae de tertio scriba apud Pollucem inveniantur. Tum Schaefer p. 2, 19, 39, Hartel p. 123, Gilbert *Phil.* XXXIX p. 145, Kornitzer p. 30 sq. prorsus negarunt eiusmodi lectorem unquam exstitisse. Sed iam ante repertum Aristotelis libellum Wilamowitzius *Herm.* XIV p. 148 sq. comprobavit Atheniensibus, et prioribus temporibus quam maxime, opus fuisse hominem litterarum peritum, qui scripta publica recitaret; iure assensi sunt et C. Wachsmuthius ‘Stadt Athen’ II 1 p. 339 et M. Fraenkelius apud Boeckhium ‘oecon. publ. Ath.’ ³II p. *53, not. 340. Nunc quoniam Aristoteles, certissimus auctor, accessit, nemini potest dubium esse, quin proprius tum fuerit reipublicae lector. Pariter etiam in iudiciis scribas praesto fuisse ad legenda testimonia documenta leges alia satis notum est ex permultis oratorum Atticorum locis.[1]) Quia autem affirmat Aristoteles: *καὶ οὗτος οὐδενός ἐστι κύριος ἀλλ᾽ ἢ τοῦ ἀναγνῶναι*, scil. *τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ*, in

---

1) Ex. gr. conferas Lycurg. or. Leocr. § 19: *ἀναγνώσεται ὑμῖν τὰς μαρτυρίας ἁπάντων* scil. *ὁ γραμματεύς* — „quod nomen modo omittitur, modo additur ab oratoribus“ (Maetzner in edit. p. 113, Rehdantz ad § 36).

aperto est hunc semper, etiamsi non diserte nominatur, mente intellegendum esse, si quid publice apud senatum populumve recitatur. Liceat paucis uti exemplis.

Velut CIA IV 2 104ª v. 48 legimus: *ἀναγνωσθήτω τῷ δήμῳ ἥ τε μαντεία καὶ τὰ ἐκ τῶν καττιτέρων γράμματα*, et CIA II 61 v. 26: *ἀκούσασαν δὲ τὴν βουλὴν ἀνταναγιγνωσκομένων τ[ῶν ἀναγεγραμμένων ἐν τῇ] χαλκοθήκῃ πρὸς τὰ ἀναγεγραμμένα ἐν ταῖς στήλαις*. Saepius tamen ille reperitur simpliciter *γραμματεύς* appellatus, ex. gr. in senatus probuleumate CIA II 114 A v. 9 sq.: *τοὺς προέδρους οἳ ἂν λάχωσι προεδρεύειν ἐν τῷ δήμῳ εἰς τὴν πρώτην ἐκκλησίαν χρηματίσαι περὶ Φανοδήμου καὶ ἀναγνῶναι τόδε τὸ ψήφισμα τὸγ γραμματέα τῷ δήμῳ*. Rogationes autem in comitiis latas a scriba recitari solitas esse populo concludere licet ex Aeschinis loco III 100: *ταῦτα δ' εἰπὼν δίδωσιν ἀναγνῶναι ψήφισμα τῷ γραμματεῖ* (cfr. II 83, 64). Certe ad hunc referenda sunt ea quoque, quae de novis legibus promulgandis tradit Demosthenes XX 94: *καὶ πρὸ τούτων γ' ἐπέταξεν ἐκθεῖναι πρόσθε τῶν ἐπωνύμων καὶ τῷ γραμματεῖ παραδοῦναι, τοῦτον δ' ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἀναγιγνώσκειν* e. q. s. Vel ex his quae attuli exemplis luculenter apparet, quam multa ac varia publice pronuntianda illi obvenerint. Neque dubito, quin idem epistulam quoque Philippi in contione legerit, cuius rei mentionem facit Demosthenes XIX 36: *καὶ μετὰ ταῦτ' ἀνεγιγνώσκετο ἡ ἐπιστολὴ ἡ παρὰ Φιλίππου*. Certe apud Thucydidem VII 10 litteras Niciae ex Sicilia missas *ὁ γραμματεὺς ὁ τῆς πόλεως παρελθὼν ἀνέγνω τοῖς Ἀθηναίοις*. Idemque memoratur in Lycurgi vita, quae Plutarchi nomine fertur, § 11 p. 841F[1]) iussus, si quis Aeschyli vel Sophoclis vel Euripidis fabulam denuo docturus erat, ei verborum textum de exemplari publico

---

1) Verba sunt legis Lycurgeae: *εἰσήνεγκε δὲ καὶ νόμους τὸν μὲν — τὸν δὲ ὡς χαλκᾶς εἰκόνας ἀναθεῖναι τῶν ποιητῶν Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ τὰς τραγῳδίας αὐτῶν ἐν κοινῷ γραψαμένους φυλάττειν καὶ τὸν τῆς πόλεως γραμματέα ἀναγιγνώσκειν τοῖς ὑποκρινομένοις· οὐκ ἐξεῖναι γὰρ αὐτὰς παρυποκρίνεσθαι.*

praeire, ut ille suum libellum inde corrigere posset (cfr. Hille p. 227 sq.).

Ex his duobus locis facile conicias publico lectori nomen inditum fuisse: *γραμματέα τῆς πόλεως*. Sed eo ipso offenderunt Schaefer p. 19, Hartel p. 123, Kornitzer p. 30, Gilbert ant. publ. [2]I p. 300 n. 2, Thumser p. 504, alii, infitiati *γραμματέα τῆς πόλεως* ullam legitimae ac publicae significationis speciem prae se ferre. Hoc etiamsi tot viris doctis placuit, mihi quidem non persuasum est. Certe argumenta Kornitzeri magis arguta, quam vera sunt. Neque id probo scriptores illos eam ob rem iustam appellationem dereliquisse, ut ab omnibus Graecis facilius intellegerentur, *γραμματέα* autem *τῆς πόλεως* eundem esse primarium reipublicae scribam, qui proprie vocitetur *γραμματεὺς τῆς βουλῆς*. At huic aliquando munus litteras publicas recitandi obtigisse nihilo significatur. Nescio igitur, quo iure Thumser p. 499 hanc opinionem retinuerit etiam nunc, cum Aristotelis testimonio evincatur peculiarem scribam adfuisse publice legendo. Sane ille legitimum lectoris titulum non affert, atque fere is simpliciter *γραμματεύς* appellatur. Sed quod Kornitzer censet eum accuratius denominandum fuisse, „ne quis aut senatus aut prytaniae scribam, qui vulgo in titulis inveniuntur, spectari putaret“, hoc quidem nos desiderare possumus, Athenienses certe non ignorabant, cuius scribae esset negotium apud senatum populumque legendi. Tamen duo, quos commemoravi, loci ita sunt comparati, ut verisimile ducam *saeculis quinto quartoque recitatorem publicum audivisse γραμματέα τῆς πόλεως*. Eadem appellatio etiam tertio quodam loco usurpatur. Libanius enim in argumento Demosthenis orationis XIX: *παραδέδοται δέ*, inquit, *καὶ αὐτὸς ὁ Αἰσχίνης τραγῳδιῶν τε ὑποκριτὴς γενόμενος καὶ γ ρ α μ μ α τ ε ὺ ς τ ῆ ς π ό λ ε ω ς, ἥτις ἦν εὐτελὴς ὑπηρεσία.*

Spectat aperte ad oratorem illum celeberrimum[1]), quem humili loco ortum praemature ipsum sibi victum quaerere

1) De Aeschinis vita quae tradita sunt, ea diligentissime exposuit Schaefer 'Demosth. u. s. Zeit' [1]I p. 191 sq. (Cfr. Pauly-Wissowa 'Realenc.' I p. 1050).

coactum esse notum est. Cum puer Atrometum patrem, qui *γραμματιστής* (Dem. XIX 281) erat, iam adiuvisset (Dem. XVIII 258), postea suscepit *γραμματεύειν καὶ ὑπηρετεῖν τοῖς ἀρχιδίοις* (Dem. XVIII 261), ut mercedem acciperet (Dem. XIX 200, 249). Talia autem ministeria cum vilia vulgo ac turpia putarentur, ad quae cives nisi pauperes non adirent, Demosthenes nihil intermisit, quin ob eam rem Aeschinem summis afficeret opprobriis (Dem. XVIII 127, 209; XIX 95, 200): et erat Aeschines *ὑπηρέτης*, non magistratus. Posteriore autem aetate, postquam histrionis quoque officio functus est ac multa stipendia fecit — conferas quae ipse gloriatur II 167—171 —, faventibus Aristophonte et Eubulo (Dem. XVIII 162) publici scribae gradum adeptus est. Bene animadvertas Demosthenem has duas res acriter distinguere eo loco, qui ad hanc quaestionem haud parvi est momenti, XIX 249: *ὑπογραμματεύοντες δ' οὗτοι* (scil. Aeschines eiusque frater Aphobetus) *καὶ ὑπηρετοῦντες ἁπάσαις ταῖς ἀρχαῖς ἀργύριον εἰλήφεσαν, καὶ τὸ τελευταῖον ὑφ' ὑμῶν γραμματεῖς χειροτονηθέντες δύ' ἔτη*[1]) *διετράφησαν ἐν τῇ θόλῳ, πρεσβεύων δ' ἀπέσταλτο νῦν οὗτος ἐκ ταύτης.* Primo igitur ille subscribae instar singulis magistratibus apparebat, postremo factus est scriba publicus et paulo quidem ante, quam in rebus publicis versari inciperet; constat vero eum, cum apud populum orationem habuisset Olyntho capta, ipsum legatum missum esse in Peloponnesum, posteaque identidem ad regem Philippum. Quae omnia si reputaveris, facile existimes medio saeculo IV., circiter annum 350, illum fuisse scribam publicum.

Iam quaeras, *quodnam munus gesserit.* Hille p. 231 not. 3 hoc parum liquere ait. Accepimus autem Aeschinem eiusque fratrem Aphobetum a populo scribas creatos, duos annos in tholo publico sumptu coenasse. Etiam alio loco (Dem. XIX 314) *γεγραμματευκέναι καὶ χάριν ὑμῖν ἔχειν τοῦ χειροτονηθῆναι* Aeschines dicitur. Vel ex hac creandi ratione se-

1) Quod Blassius 'att. Bereds.' III 2 p. 135 n. 4 recte sic explicasse videtur, ut uterque frater per suum annum illo beneficio uteretur; bis enim eidem muneri praeesse non licebat, fortasse alter alteri successit.

quitur, ut fuerit aut scriba ὁ κατὰ πρυτανείαν, si quidem intellegendus est ille senatorius, aut lector publicus. Illud vero mihi non probatum est. Praeterquam quod Demosthenis verbis hic titulus minime significatur, γραμματέα τὸν κ. πρ. eo tempore non iam χειροτονίᾳ institutum esse supra p. 130 sq. demonstrasse mihi videor. Neque omnino fieri potest, ut Aeschines senator tum fuerit ac scriba creatus sit in unam tantum prytaniam. Velim inspicias indicem dissertationi subiectum: quamquam scribas κατὰ πρυτανείαν hac aetate in omnes fere annos ex titulis novimus, Aeschinis nomen certe non exstat neque fratris vestigium.

Quae cum ita sint, adducimur ad *tertium Aristotelis scribam*; iam ad eum omnia melius quadrant. Creationem etiam his temporibus retentam esse constat. Et Aeschines ipse, cum olim in scena egisset atque natura εὔφωνος et λαμπροφωνότατος esset (Dem. XVIII 285, 313; XIX 126, 199, 337), huic negotio satis accommodatus erat. Liceat verba afferre ex antiqua Aeschinis vita p. 10 R: ὄντα δὲ λαμπρόφωνον γραμματεῦσαι Ἀριστοφῶντι καὶ μετὰ τοῦτον Εὐβούλῳ καὶ ἀναγιγνώσκοντα ψηφισμάτων ὁμοῦ καὶ νόμων ἔμπειρον γενόμενον ἐπιθέσθαι τῷ βήματι. Vides munere isto gerendo illum facile eam notitiam rerumque scientiam sibi parere potuisse, ut iam ipse ad rem publicam aggrederetur, contionator et Philippi adsectator. Etiam aliunde sententia cui faveo fulcitur, alterum dico Demosthenis locum, XIX 70: *ΑΡΑ. Ταῦθ᾽ ὑπὲρ ὑμῶν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καθ᾽ ἑκάστην τὴν ἐκκλησίαν ὁ κῆρυξ εὔχεται νόμῳ προστεταγμένα, καὶ ὅταν ἡ βουλὴ καθῆται, παρ᾽ ἐκείνῃ πάλιν. καὶ ταῦτ᾽ οὐκ ἔνεστιν εἰπεῖν τούτῳ, ὡς οὐκ εὖ ᾔδει· ὑπογραμματεύων γὰρ ὑμῖν καὶ ὑπηρετῶν τῇ βουλῇ αὐτὸς ἐξηγεῖτο τὸν νόμον τοῦτον τῷ κήρυκι.* Aeschines igitur in unaquaque contione itemque apud senatum exsecrationis verba praeisse dicitur praeconi[1]), scil. ut hic clariore voce pronuntiaret in

1) Similem in modum expedio, quod Aristophanes Thesm. v. 372 sq. praeconem probuleuma senatus recitantem fingit.

turbulentam plebem. Nonne igitur deprehendimus Aeschinem eo munere fungentem, quod proprium est tertii illius scribae? Unum tamen offensioni est. Quod enim Demosthenes dicit: *ὑπογραμματεύων ὑμῖν* (i. e. *τῷ δήμῳ*) *καὶ ὑπηρετῶν τῇ βουλῇ*, recte quidem significat utroque pertinere eum, sed aperte ei tribuit subscribae potestatem. Ergo necesse est aut Aeschines non solum *τοῖς ἀρχιδίοις* studuerit *ὑπογραμματεῦσαι*, sed etiam senatui populoque, fuerit igitur reipublicae et subscriba, legendo praepositus, et postea scriba *χειροτονητός* — aut putemus Demosthenem dignitatem eius, qui revera scriba erat, imminuisse in subscribae. Et hoc mihi praestare videtur. Obtrectare enim est oratoris adversarium acerrime vexantis; neque vero ipsa res ita inaudita est, cum hoc munus minime exaequaverit amplitudinem principis *κατὰ πρυτανείαν* scribae. Ab omni autem probabilitate abhorret Athenis, cum scriba esset, cui nihil obveniebat nisi legere civitati, ad idem ministerium exsequendum etiam subscribam adfuisse. Quare facere non possum, quin *Aeschinem* (eiusque fratrem) *lectoris publici gessisse magistratum*[1]) *existimem*.

Sed aliam quoque haud exigui momenti rem discimus ex laudatis Demosthenis locis: Aeschines enim et frater cum scribae essent, per duos annos in *tholo* nutriti esse feruntur (Dem. XIX 249)[2]). Et tamquam senatus apparitor (*ὑπηρέτης* Dem. XIX 70) ille sane dignus erat, qui una cum prytanibus (Arist. *πολ. Ἀθ.* c. 43, 3) publice aleretur. Nescio igitur, an nostro iure suspicemur scribas civitatis ad publice legendum institutos privilegio fruitos esse quotidie in tholo coenandi.

Sed iam satis de his. Cum enim absolverimus tres scribas publicos ab Aristotele commemoratos, ad finem pervenimus prioris nostrae quaestionis partis.

---

1) Ad eundem finem etiam Gilbertus, ant. publ. Gr. [2]I p. 300/1 not. 2 s.f. pervenit.

2) Eodem spectat Dem. XIX 314: *ὁ τέως προσκυνῶν τὴν θόλον*.

CAPUT II.

De scribis reipublicae Atheniensium, qui fuerunt inde ab extremo saeculo quarto.

§ 5.

Nunciam exquiramus, qualis post Aristotelis aetatem fuerit scribarum publicorum status, quamquam gravissimo instrumento — *πολιτείαν Ἀθηναίων* dico — destituti solis lapidibus innitimur. Celeberrimum autem philosophum mortuum esse anno 322 constat inter omnes. Eodem anno Ol. 114, 3, cum Philocles archon esset, mense Boedromione[1]) Athenienses bello Lamiaco male gesto in potestatem Antipatri inciderunt, qui Munychia occupata rempublicam eorum ita immutavit, ut optimatium, qui a parte Macedonum stabant, imperium vigeret. Censu enim habito adempta est civitas omnibus, qui minus XX possidebant minas, quo factum est, ut, cum numerus civium ad novem millia deminutus esset, vera et integra democratia evanesceret. Sed medio iam anno Ol. 115, 2, quo Apollodorus archon erat, favente Polysperchonte populares redierunt: contione turbulenta congregata *ὁ δῆμος*, narrat Diodorus XVIII 65, *τὰς μὲν ὑπαρχούσας ἀρχὰς κατέλυσεν, ἐκ δὲ δημοτικωτάτων τὰ ἀρχεῖα καταστήσας τοὺς ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας γεγονότας ἄρχοντας κατεδίκασεν, ἐν οἷς ἦν καὶ Φωκίων.* Omnibus igitur magistratibus cum munera essent abrogata, Apollodorum tum archontem restitutum esse recte conclusisse videtur Unger *Phil.* XXXVIII p. 450 sq. inde, quod in titulo CIA II 299[b] exstat: [*ἐπὶ Ἀπολλ*]*οδώρου ἄρχοντος δεύτερον* e. q. s. Sic renovata est democratia; neque vero duravit haec rerum fortuna. Insequente enim anno evenit, ut urbs Cassandro traderetur, qui pacem confecit ea condicione, ut civitate non uterentur nisi ei, quorum census X minas superaret; reipublicae

1) Res tum gestas accuratissime et copiosissime tractavit Droysen Gesch. d. Hellen.² I p. 81, 219, 233.

autem procurator praepositus est Demetrius ille Phalereus, qui per decem annos (Ol. 115, 3—118, 1) eam sic gubernavit, ut ipse in commentariis suis gloriaretur: *ὅτι οὐ μόνον οὐ κατέλυσε τὴν δημοκρατίαν ἀλλὰ καὶ ἐπηνώρθωσε* (Strab. IX p. 398). Attamen populi imperium coercitum est, quoad aestate anni 307 Demetrius Poliorceta praesidio Macedonum expulso popularibus redderet liberam rerum suarum administrationem. Iam inde ab anno Ol. 118, 2 frequentissima exstant populi scita vetusto more concepta. Ex intervallo autem libertatis circumcisae, quod intercedit inter annos Ol. 114, 3 et 118, 2 pauca tulerunt aetatem eaque mutila. Hoc eo magis dolendum est, quia cognoscimus tum *gravem quandam mutationem factam esse ut in republica sic etiam in scribarum statu.*

Ipso autem anno Ol. 114, 3 rerum ordinem integrum mansisse ex titulis colligimus. Praescripta enim sunt sollemnia; Euthygenes Hephaestodemi filius Cephisiensis, qui hoc anno scriba *κατὰ πρυτανείαν* erat (CIA II 185, 186, 188, IV 2 185[b]), vel in decima prytania (Erechtheidis tribus) reperitur: CIA II 188. Male autem accidit, quod ex anno Ol. 114, 4 nullum servatum est exemplar. Nam Olympiade 115 statim *alia praescriptorum species occurrit oculis, qua immutata scribarum condicio probatur.* Sunt autem tituli CIA II 191, 192, IV 2 192[b,c], II 226, 299[b], IV 2 229[b], in quibus *novus prodit magistratus*, *ἀναγραφεὺς* vocatus.

Comparet autem anno Ol. 115, 1 perscriptor: *Ἀρχέδικος Ναυκρίτου Λαμπτρεύς* et secunda prytania, quae erat Erechtheidis (IV 2 192[c]), et quinta, quae Antiochidis erat (IV 2 192[b], II 191), quare annuus habendus est; cfr. etiam CIA II 192.

Anno Ol. 115, 2 fuit *Ἐπίκουρος . . . . σιος* et sexta (Pandionidis tribus: CIA II 299[b]) et decima prytania (tribus nomen periit: CIA II 226). Velim animadvertas utrumque titulum pertinere ad eam anni partem, qua Apollodorus *δεύτερον ἦρχε* (cfr. Unger l. l. p. 452 sq.).

Titulum autem CIA II 190, ubi tertius perscriptor *Καλ-*

λικρατίδης Καλλικράτους Στειριεύς[1]) laudatur, plerique viri docti (primi Schaefer p. 33 et Hille p. 226) reiecerunt ad annum Ol. 114, 4, rectissime puto; neque enim Ol. 115, 2 neque Ol. 115, 1 quadrant neque Ol. 114, 3, qui annus et ipse intercalaris fuit (cfr. CIA II 186, Unger l. l. p. 427). Ergo Callicratidae perscriptori non possumus non attribuere annum 321/0, cuius ultimo die corona aurea exornatus sit.

Quod si verum est, ad hunc annum nequit spectare (ut voluit Koehler) CIA IV 2 229[b]: [*ἐπὶ Ἀρχίππου ἄρχοντος ἀ*]*ναγραφέως Θρασυκλέους τοῦ*[2]) *Ναυσικράτους Θριασίου*. Sed fortasse hunc titulum (nisi aliter suppleas) ad annum 318/7 referas, quo anno item Archippus quidam Rhamnusius (cfr. CIA II 724 v. 16) archon erat. Tamen ne sic quidem omnis tollitur difficultas. Certe enim anni Ol. 115, 3 est decretum alterum tituli CIA IV 2 231[b], quo res quodammodo ad pristinum ordinem redisse ostenditur: praescripta sunt sollemnia, Acamantidi tribui adscribitur *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν* nomine *Θέρσιππος Ἱππο* . . . . *ε*]*ύς*. Populiscitum autem factum est prytania quarta ultimo Maemacterionis die, *ἐπειδὴ ὅ τε δῆμος κατελήλυθε καὶ τοὺς νόμους καὶ τὴν δημοκρατίαν ἀνείληφε* (v. 60), tempore igitur democratiae redintegratae; *ἀναγράψαι* autem et *ἀναθεῖναι* iubetur v. 66 scriba senatus, *τοῦ ἀναγραφέως* nulla fit mentio.

Quod ad eundem annum Ol. 115, 3 olim Koehler prius CIA II 231 decretum reiecit, in quo quidam — *ωνος* filius Eleusinius scriba memoratur, nunc ipse revocavit (ad CIA IV 2 231[b]). Sed cum haec inscriptio tum aliae, quae ad vetustam normam formatae sunt, certe cadunt intra Ol. 115 et 118, 2, etiamsi praescripta fere nimis sunt mutilata. CIA II 236 quin ad an-

---

1) Hic certe offertur in titulo votivo CIA II 1177 paulo post medium saeculum quartum exarato, in catalogo collegii cuiusdam decemvirorum, unde sequitur, ut iam antea munere quodam functus sit. Fortasse idem exstat CIA II 758 A III v. 41: *ἐπιστ*[*άται οἱ ἐπὶ Εὐαινέτ*]*ου ἄρχοντος* (Ol. 111, 2) *Καλλικρατί*[*δης* . . . . . *καὶ συνάρχοντες*.

2) Nullo iure offendit Schaefer p. 33/5 adn. 5 s. f. in articulo ante patronymicum posito, cfr. Meisterhans 'Gram. d. att. Inschr.' p. 184, 8.

num 313/2 = Ol. 116, 4 pertineat, non dubium est. Praeterea reliquiae scribarum *κατὰ πρυτανείαν* nominum reperiuntur haud paucae: cfr. CIA II 230 fr. b, 231 v. 2 et 20; 835; 244, 245, IV 2 245[b, d]; II 238. Maxime querendum est, quod tituli CIA II 234 (Ol. 116, 3) et II 237 (Ol. 117, 3) in praescriptis carent scribae mentione, utpote privatim exstructi (cfr. Hartel p. 40, 44). Decreta autem incidere iubetur scriba *κατὰ πρυτανείαν* vocatus, ex. gr. CIA II 235, 243; IV 2 245[e]. Perscriptoris contra hac quidem aetate nullum invenimus vestigium. Itaque, quantum ex fragmentis licet concludere, *iam inde ab* Ol. 115, 3 *institutione perscriptoris sublata priorem rationem revocasse videntur Athenienses.* Quod Hille p. 226 illius aetatem inde ab anno Ol. 114, 4 ultra Ol. 119, 1 extendit, res plane diversas permiscet: *τοὺς ἀναγραφέας τῶν νόμων* enim ab hoc *ἀναγραφεῖ* publico, qui potius *τῶν γραμμάτων* (CIA II 190) est, suo iure seiunxit R. Schoellius 'Comment. in honor. Mommseni' p. 462 not. 23; lubrica autem argumenta Stojentini l. l. p. 200, qui Hilleo adstipulatur, satis refutavit Kornitzer p. 27. Neque recte Thumser p. 502 opinatur usque ad annum 307/6 eum exstitisse. Exacte enim rem perscrutatus primus *Schaefer p. 32 perscriptorum aetatem in tres annos* Ol. 114, 4—115, 2, *quibus oligarchia regnabat Athenis*, *inclusit eosque sic disposuit, ut deinceps se exciperent*: *Callicratidas* (a. 321/0 *archonte Archippo*), *Archedicus* (a. 320/19 *archonte Neaechmo*), *Epicurus* (a. 319/8 *archonte Apollodoro*); deinde hunc magistratum tamquam novatum a popularibus esse sublatum recte arbitrantur plerique viri docti: Schaefer p. 35, Kornitzer p. 26, Spangenberg 'de Atheniens. publ. institutis aetate Maced. commutatis', diss. Hal. 1884 p. 5, alii.

Res igitur simplicissima videbatur esse; sed impedita exsistit eo, quod *quartum* indagavimus *perscriptorem*, Thrasyclem Nausicratis filium Thriasium, nova inscriptione reperta CIA IV 2 229[b], quam quo relegarem supra non habebam. Ne eum quidem ultra Ol. 115, 2 detrudere licet, cum parum probabile sit magistratum *τοῦ ἀναγραφέως* tum abolitum postea semel instauratum esse. Sed ipsa Koehleri tituli

supplendi ratio ansam praebet offensionis. Etsi enim litterae non accurate *στοιχηδόν* positae sint, aegre tamen ferimus, quod ex illius viri doctissimi restitutione versus primus exhibet 33, alter 36 litteras. Quare ad spatium melius explendum facile sic refingas versum primum: [ἐπὶ Ἀπολλοδώρου ἄρχοντος ἀ]ναγραφέως e. q. s., ut titulus spectet ad annum Ol. 115, 2. Iam necessario *hoc eodem anno duo efficiuntur perscriptores et Thrasycles et Epicurus* ille. Quae tamen res iustam habet explicationem. Supra enim p. 171 monui eo ipso anno populares cum redissent, ut integram restituerent democratiam, omnibus magistratibus munia abiudicasse, alios instituisse. Quod autem archon eponymus tum iterum creatus est, inde non sequitur idem accidisse perscriptori. Certe *Epicurus* non insignitur additamento *δεύτερον*, quamquam altera anni parte *ἐπὶ Ἀπολλοδώρου ἄρχοντος δεύτερον* et per sextam prytaniam (mense Munychione) et per decimam (mense Scirophorione) in munere erat. Contra in titulo CIA IV 2 229ᵇ *ἐπὶ Ἀπολλοδώρου ἄρχοντος* mense Posideone (cum quinta fortasse esset prytania) perscribebat *Thrasycles.* Quem brevi post[1]) una cum ceteris magistratibus coactum esse officio publico se abdicare facile suspiceris, pro eo autem suffectum esse Epicurum, qui per residuam anni partem perscriptoris muneribus fungeretur. Tum autem ineunte anno Ol. 115, 3 pristinus *κατὰ πρυτανείαν* scriba suam recuperabat provinciam. Sic res optime inter se congruere videntur[2]),

---

1) Rem confectam esse mense Gamelione exeunte aut ineunte Anthesterione probat Spangenberg l. l. p. 9.

2) Hanc coniecturam cum ipse olim inventam ob levem scrupulum abiecissem, denuo mihi commendavit J. H. Lipsius, praeceptor praeclarissimus. — Obiter moneo versum 6 sq. tituli CIA IV 2 229ᵇ sic restituendum esse: *τῶν προέδρων ἐπεψήφιζεν Ἀριστοφ* .... (demot.)· *συμπρόεδροι*· (nomen) *Παιανιεύς*· (reliqua VII nomina). Nam inde ab exeunte anno Ol. 115, 1 *συμπρόεδροι* semper memorantur, interdum nominatim (CIA II 236, 244, 245, IV 2 245 b, c, d); cfr. Spangenberg l. l. p. 7. Si autem illum Paeaniensem rogatorem psephismatis existimes, eo haereo, quod spatium non sufficit formulae: *ἔδοξεν τῷ δήμῳ*, quae nomen oratoris attributis duobus instructum antecedere solet ac debet.

neque scio, quo alio modo explicaveris, quod quattuor perscriptores trium annorum spatio exstiterunt.

Per breve igitur tempus fuit *publicus* ἀναγραφεύς.[1]) Habendus autem est magistratus — non ὑπηρέτης ut οἱ ἀναγραφεῖς τῶν νόμων — isque *annuus*: nam eundem per diversas eiusdem anni prytanias reperiri supra p. 172 vidimus; atque in praescriptis non singulis tribubus adscribi solet, sed archonti adiungitur, quasi alter sit anni eponymus (ἐπὶ . . . ἄρχοντος, ἀναγραφέως δὲ . . . CIA II 299ᵇ, IV 2 229ᵇ, II 226). Et idem inde apparet, quod CIA II 190 de Callicratida praedicatur: ἐπειδὴ . . . αἱ πρυτανεῖαι αὐτὸν ἐστεφανώκασιν, universae anni prytaniae procul dubio intellegendae sunt. Omnino autem hoc decretum in honorem primi perscriptoris factum ad hanc quaestionem est magni pretii. Velut inde discimus rationem reddendam fuisse τῷ ἀναγραφεῖ muneris gesti (ἐπειδὰν τὰς εὐθύνας δῷ). Senatorem vero eum fuisse plerique viri docti — Boeckh[2]), oecon. publ. Ath. ²I p. 263, Schoell 'Comm. Momms.' p. 462 not. 23, Kornitzer p. 27, Hille p. 225, alii — existimant nullis argumentis allatis. Coargui certe adhuc non potest, quamquam arte eum ad senatum pertinuisse inde cognoscimus, quod Callicratidas laudatur ἀρετῆς ἕνεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον. Cum porro prytaniae eum coronaverint, de eis singulis bene meritus sit oportet; cfr. Schaefer p. 32 not. 1. Neque de eligendi ratione quicquam accepimus.

Cum autem propter iustam muneris administrationem honoretur Callicratidas corona aurea D drachmarum, eo elucet dignitatem eius potestatemque haud ita parvam esse. Quod vero primarium fuerit officium, vel nomine indicatur ac confirmatur verbis CIA II 190: ἐπειδὴ καλῶς καὶ δικαίως ἐπιμεμέληται τῆς ἀναγραφῆς τῶν γραμμάτων. Et saepius his annis cura decreta publica incidendi perscriptori mandatur

1) Alius vero generis est ὁ ἀναγραφεύς, ὃν ἂν δῷ ὁ ἀρχιτέκτων in tabulis Eleusiniis CIA IV 2 1054ᵇ v. 33, ᶜ v. 3, 1057ᵇ v. 4.

2) Cautius idem in 'Stud ep.-chron.' p. 85 rem noluit diiudicare.

sollemni clausula: *ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα τὸν ἀναγραφέα ἐν στήλῃ λιθίνῃ καὶ στῆσαι ἐν ἀκροπόλει* (CIA II 227—229, IV 2 229[c, d]); eidemque pecunia ad inscriptionem necessaria per quaestorem populi attribuitur. Neque tamen solus hoc negotium in se recepisse videtur; semel etiam *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν* occurrit in priore CIA II 190 decreto, quod eadem fortasse prytania ac posterius sancitum ad eiusdem Callicratidae honores spectasse verisimile est. Hic ne ipse suas laudes in pila exarare iubeatur, *τὸ ἀναγράψαι* iniungitur scribae *κατὰ πρυτανείαν*. *Quem tum* (*anno* Ol. 114, 4) *iuxta perscriptorem exstitisse hinc necessario colligitur.*

Et deprehenditur in praescriptis titulorum CIA II 191, IV 2 192[b] Antiochidi, quintae anni Ol. 115, 1 prytaniae, *Νικόδημος Ἀναφλύστιος* adscriptus et CIA IV 2 192[c] Erechtheidi secundae *Θηραμένης Κηφισιεύς*.[1]) Diversi igitur sunt eodem anno scribae, *mutati aperte κατὰ πρυτανείαν et sumpti ex eis tribubus, quae prytaniam gerebant,* ut recte iam Schaefer p. 33 animadvertit. Ob id ipsum probabile est, etiamsi demonstrari non licet, eos senatores esse vel *prytanes*, cum publicum magistratum ita per unam tantum prytaniam muneribus praeesse, ut ipse contribulis sit senatus prytanum, vix credas. Talis autem scriba in prytaniae spatium designatus apte *verus ac iustus γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* haberi et appellari potuit. Sed elucet, quanto is discrepet a publico et annuo *κατὰ πρυτανείαν* scriba, qualis antea fuit, tum autem evanuit. Nempe per gravissimam rerum immutationem prorsus singularis exstitit status. Iniuria autem hinc profecti paene omnes adhuc viri docti sibi persuaserunt *γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν* omni tempore electum esse ex prytanibus, quicumque erant, et post prytaniam suam exactam magistratu abisse. Quod falsum iudicium non est quod pluribus refutem post ea, quae p. 110 sq. exposui.

1) CIA IV 2 971 h II v. 5: *τραγῳδῶν ἐχορήγει Θηραμένης Κηφισιεύς*; idem CIA IV 2 1233[b] (altera saeculi IV. parte) intellegendus esse videtur, qui inter *λαμπαδηφόρους* recensetur.

Sed ea aetate, de qua nunc agimus, pro singulari illius scribae condicione etiam *aliam vim potestatemque ei fuisse* noli mirari. Etsi inde, quod in praescriptis tribui praesidenti adiungitur proprius eius scriba, plerique viri docti concluserunt hunc in comitiis scribendo adfuisse (Schaefer p. 32, 40) et acta publica componenda subsignandaque curasse (Kornitzer p. 27, Thumser p. 502, Caillemer p. 1649[b]), tamen dubito, num necessario hoc statuatur. Nam *perscriptori* obvenit ἡ ἀναγραφὴ τῶγ γραμμάτων (CIA II 190) i. e. cura litteras publicas perscribendi; idem decreta recta rataque esse testificatur, cum insigni loco et pleno nomine inscribatur. Accepit autem ὁ ἀναγραφεύς formulas traditas usuque stabilitas, quae novis rebus male conveniebant. Et anno Ol. 115, 1 quidem eas integras ita retinuit, ut suum nomen attributis legitimis instructum casu nominativo poneret ante ipsa sollemnia praescripta (CIA II 191, 192, IV 2 192[b, c]), singulis autem prytaniis adpingeret eos, qui inter prytanes scribae erant. Quorum nomina solo demotico ornari, cum publici κατὰ πρυτανείαν scribae in praescriptis iam dudum praediti fuerint duobus attributis, primus monuit Hartel p. 14, 39: quod quasi indicio est illos non adaequasse horum dignitatem (Kornitzer p. 27). Postea autem sic immutatur formularum conceptio, ut ipse perscriptor in praescriptorum conexum receptus aut antecedat archontem (CIA II 226: ἐπὶ ἀναγραφέως . . . ., ἐπὶ . . . . ἄρχοντος) aut sequatur (CIA II 299[b]: ἐπὶ . . . . ἄρχοντος, ἀναγραφέως δὲ . . . .; CIA IV 2 229[b] item, sed omissa particula δέ post ἀναγραφέως), summoveatur autem alter prytaniae scriba. Ergo hic desideratur post tribum praesidentem, ubicumque ille locum in praescriptis obtinuit parem atque olim publicus κατὰ πρυτανείαν γραμματεύς. Inde evincitur, ut ὁ ἀναγραφεύς *is habendus sit, qui rata praestet decreta, alteri autem parva insit auctoritas, quippe qui ne necessario quidem addatur* (Hartel p. 38).

Intellegimus igitur perscriptorem officio acta senatus et populi componendi et publicandi praefuisse. Falsus vero est Gilbertus ant. p. Gr. [2]I p. 301, cui hic quoque per breve tempus

scribae senatus quasi minister subsidiarius accessisse videtur — eo quidem tum non opus erat, cum democratiae licentia coercita, civium numerus imminutus esset. Immo ille primariis muneribus susceptis eius quasi vices explevit, qui tum non iam exstabat, reipublicae κατὰ πρυτανείαν scribae. Contra novus, qui re vera κατὰ πρυτανείαν erat, scriba senatorius prodiit: ipse prytanis, sane apud eos potissimum scribendo aderat, semel etiam (CIA II 190) decretum curat incidendum. *Vetustus* autem γραμματεὺς τῆς βουλῆς, cuius mentio in titulis obvia est usque ad Ol. 114, 3 (CIA II 181, IV 2 184[b], II 186), *certe simul desiit esse*, provincia paene ad nihil redacta. Quamquam eum tum prorsus evanuisse negant Hartel p. 121 et Kornitzer p. 27; sed quod hic ei summam Metroi custodiam obtigisse opinatur, mera est coniectura eaque ne probabilis quidem. Neque scio, *cui usui tum duo fuerint senatorii scribae praeter* τὸν ἀναγραφέα. Certe perscriptorum aetate non diserte memoratur ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς; semel recurrit in titulo notabili CIA IV 2 231[b] v. 67 anno Ol. 115, 3, cum novae res in priorem statum fere redierant; deinde nusquam invenitur.

Nimirum ex paucis, qui adhuc innotuerunt, locis aegre perspicitur totius rerum constitutionis indoles ac natura. Vel species quaedam oligarchiae propria subfuisse videtur novo τοῦ ἀναγραφέως magistratui, nam populari imperio restituto ille abolitus est in sempiternum. Quod vero gravissimum est, provinciae scribarum tum eum in modum videntur discriptae esse, ut ὁ ἀναγραφεύς in se reciperet omne acta publica conscribendi negotium, apud senatum autem prytanes peculiarem sibi adsciscerent scribam. Hanc rationem potius approbaveris, quam Schaeferi p. 40 et Thumseri p. 503 sententiam, scil. Athenienses per breve tempus pristinum scribarum ordinem plane invertisse, postea refecisse.

§ 6.

Ex quo Athenis restitutum est populare imperium, universa reipublicae condicio eam, quae fuerat ante annum 322,

prope aequabat. Iam paucis quaeramus, qualis post gravissimam illam mutationem, quam modo tractavimus, exstiterit scribarum publicorum status. Scientiam autem haurimus cum ex decretis senatus et populi in lapidibus exaratis, tum ex catalogis prytanum, qui sat multi ad nostram pervenerunt memoriam. Sunt autem per hanc posteriorem aetatem duo eorum genera distinguenda: alterius classis tituli (CIA II 329, 390, 391, 393, 394, 426, 431, 440, 454), qui ex ineunte saeculo tertio ad Augusti ferme tempora pertinent, ita sunt comparati, ut indices prytanum adiungantur decretis populi et senatus in honores prytanum et ministrorum eorum factis; alterius classis sunt tabulae imperatorum Romanorum temporibus compositae (CIA III 1019—1066), in quibus *οἱ πρυτάνεις τῆς δεῖνος φυλῆς τιμήσαντες ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἀεισίτους*[1]) *ἀνέγραψαν*. Cfr. Koehler *Herm.* V (1879) p. 331 sq.; ad CIA II 864.

Postquam anno Ol. 115, 3, ut supra p. 174 vidimus, institutio *τοῦ ἀναγραφέως* sublata est, in decretorum praescriptis ut olim omnibus anni tribubus, quae paulo post duodecim et aliquamdiu tredecim factae sunt, appositus reperitur *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν*, cui eadem officia atque Aristotelis aetate obvenisse videntur. Idem tum plurima psephismata et senatus et populi in lapidibus insculpenda curat ex sollemni mandatu. Et exstitisse eum etiam imperatorum Romanorum

---

1) Vide Neubauer 'Atheniensium reipublicae quaenam Romanorum temporibus fuerit condicio', diss. Hal. 1882 p. 32 sq., et Szanto in Pauly-Wissowa 'Realenc.' I p. 478. Sunt autem qui vulgo *ἀείσιτοι* audiunt (CIA II 329, 487), perpetui sive annui prytanum in tholo parasiti. Ipso hoc nomine discernuntur a senatoribus, quos per unam prytaniam illius siteseos participes fuisse nemo nescit. Enumerantur autem fere inter eos: Eleusiniorum mysteriorum sacerdotes, praeco senatus populique, scribae civitatis complures, aliique apparitores, quibus maior erat cum senatu usus, quare una cum prytanibus publice coenabant. Contra *ὁ ταμίας τῆς βουλῆς* (CIA III 646, 650, 1297), qui ipse senator erat, nusquam inter eos invenitur. Omnino num senatores quidam (cfr. Neubauer p. 34) fuerint in aïsitorum numero, equidem dubito, etiamsi re per se spectata de singulorum condicione certo non potest diiudicari.

temporibus ostenditur titulis CIA III 1030, 1038: referri enim solet altero p. C. n. saeculo inter aïsitos prytanum. Tum autem saepius eum in illis marmoribus vocari *τὸν περὶ τὸ βῆμα* rectissime iam Boeckhius CIG I p. 326[b] docuit, cui iure adstipulatur Hille p. 220 sq.: cfr. etiam Caillemer p. 1650[b]. Annuum esse magistratum hac quoque aetate inde facile elucet, quod idem invenitur per diversas unius anni prytanias: CIA III 1032 est catalogus prytanum Pandionidis, III 1034 Antiochidis, in utroque comparet *Κορ(νήλιος) Μενεσθεύς*. Contra diversi sunt *οἱ περὶ τὸ βῆμα* in CIA III 1031 et 1032, quorum ille titulus anno ante hunc incisus est; nam in CIA III 1031 exhibetur *Σ..... Ταμιακός*, in 1032 *Κορ. Μενεσθεύς*. Atque in praescriptis ille tribui praesidenti adscribitur formula usitata etiam ineunte saeculo p. C. n. tertio, CIA III 10: *ἐπὶ ἄρχοντος Φλ. Διογένους Μαραθωνίου ἐπὶ τῆς Πανδιονίδος .... πρυτανείας, ῆς*[1]) (sic!) *ἐγραμμάτευε Ῥόδων Καλλιστίου Μαραθώνιος;* deinde idem inter aïsitos laterculo prytanum subiectos commemoratur: *περὶ τὸ βῆμα· Ῥόδων Κ. Μ.*

Vix quicquam igitur videtur novatum esse de scriba *κατὰ πρυτανείαν* vocitato; sed priore iam aetate ei quidam *ἀντιγραφεύς* adiunctus est. Hic semel[2]) CIA II 408 (ineunte altero a. C. n. saeculo) in praescriptis exaratur: *ἐπὶ Μητροφάνου ἄρχοντος ἐπὶ τῆς Ἀκαμαντίδος δεκάτης πρυτανείας, ᾗ Ἐπιγένης Μοσχίωνος Λαμπτρεὺς ἐγραμμάτευεν· ἀντιγραφεὺς Δημοκράτης Δημοκράτου Κυδαθηναιεύς· Ἐλαφηβολιῶνος* e. q. s. Etiam titulus CIA II 461 simile exhibet additamentum post scribae mentionem: — — — *(ὁ δεῖνα) Καλλικράτου Στειριεὺς γράμματα τάδε εΓ — — — — — μον.* Quae Rangabis et Boeckhius (Stud.-epigr.chron. p. 83 sq.) coniecerunt, ea utpote nimis incerta iure Koehler silentio praetermisit. Primo autem oculorum obtutu apparet nominatum fuisse aliquem magistratum, qui ad decreta concipienda aut incidenda va-

1) Compares CIA I 176 v. 3; Meisterhans 'Gramm. d. att. Inschr.' p. 197 not. 1601.

2) Ex CIA IV 2 374[d] nil concludi licet.

luerit (Hartel p. 25). Cum vero exstet eodem loco, quo in CIA II 408 *ὁ ἀντιγραφεύς*, de eo potissimum cogitaveris, quippe qui *γράμματα τάδε* i. e. has ipsius decreti litteras a scriba publico conceptas de suo quasi comprobet iustas rectasque esse. Ea enim est vis et auctoritas contrascriptoris, ut scribae *κατὰ πρυτανείαν* fidei gratia oppositus tabulas publicas ex lege (an illud-*μον* supplendum sit in [*κατὰ τὸν νό*]*μον*?) contra signet. Qui quo tempore accesserit nescimus, Aristoteles certe eum ignorat. Cum autem raram eius mentionem secundo a. C. n. saeculo investigaverimus, frequentissimam offendimus in illis prytanum catalogis imperatorum aetatis, quos supra significavi. Inter aïsitos enim etiam *ὁ ἀντιγραφεύς* inseritur fere sic collocatus, ut aut antecedat aut statim sequatur *τὸν περὶ τὸ βῆμα*. Vel inde probatur illum ad hunc i. e. scribam *κατὰ πρυτανείαν* propius attinere. Praeterea ex eis perspicitur contrascriptorem annuum esse magistratum (collatis CIA III 1031, 1032, 1034), non apparitorem, utique civem. Quia autem publico *κατὰ πρυτανείαν* scribae tamquam collega attribuitur, eum non ex senatoribus fuisse mihi persuasum est, etiamsi contrariam rem affirmat Neubauer l. l. p. 34 argumentis non allatis, item Hille p. 232. At ille non audit *ἀντιγραφεὺς τῆς βουλῆς*, neque unquam inter prytanes recensetur, sed ubique inter aïsitos. Certe segregandum eum esse censeo ab illo proprio senatus contrascriptore, qui floruit priore saeculi quarti parte: vide quae supra diximus p. 159 sq.

Quoniam absolvimus quae attinent ad principem reipublicae scribam et contrascriptorem, nunc verba faciamus de scriba prytanum[1]), qui innotescit illis imprimis decretis CIA II 329, 390, 391, 393, 431, 440, 454, ubi populiscitum in honorem prytanum factum excipitur senatus consulto, quo ex renuntiatione prytanum magistratus ministrique eorum collaudantur. Primo autem loco praedicari solent et *ὁ ταμίας τῆς φυλῆς* et *ὁ γραμματεύς* atque id *εὐσεβείας ἕνεκα τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ φιλοτιμίας τῆς εἰς τοὺς φυλέτας* (CIA II 329,

1) In universum recte de eo disputavit Hille p. 236 sq.

390). De quaestore diserte saepius additur: ὃν εἵλοντο ἐξ ἑαυτῶν (scil. οἱ πρυτάνεις), CIA II 391, 431, 440, 454. Scribae autem nuda mentio fere inicitur, quam ob rem Hille p. 238 suspicatur hunc sorte esse creatum. Immo quamquam certi quidquam vix contendi potest, equidem persuasum habeo eum aeque atque quaestorem suffragiis prytanum electum esse[1]). Hic quidem verus est scriba prytanum, cum ex senatoribus sit eius tribus, quae prytaniam gerit: id significatur titulis CIA II 329, 431, 454; semel (II 329) etiam in ipsorum prytanum indice nomen eius reperitur. Diversus tamen est ab illo in praescriptis titulorum scriba (cfr. CIA II 431, 454), quem γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν esse demonstravimus; falso autem utriusque scribae vices confusas esse a plerisque viris doctis identidem monui. Kornitzer vero p. 18 sibi persuasit illum simpliciter γραμματέα vocatum existimandum esse τὸν κατὰ πρυτανείαν maxime propterea, quod si non esset idem, omnino hic deesset in prytanum laudationibus, magistratus haud infimae auctoritatis, cum ne ὁ ὑπογραμματεύς quidem, is certe ὑπηρέτης, omitteretur. Sed haec ratiocinatio lubrica est. Res enim sic se habet: post quaestorem scribamque prytanum collaudatos in illis titulis alii quoque laudibus affici solent, nempe hi:

ἱερεὺς τοῦ ἐπωνύμου: II 393, 431; ταμίας τῆς βουλῆς: II 431;
γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου: II 393, 394, 431;
κῆρυξ — — — — — : II 329, 393, 394, 431.
ὑπογραμματεύς: II 329, 393, 431; αὐλητής: II 393, 394.

Omnes autem qui exstant, aut senatores vel prytanes[2]) sunt

1) Cfr. Boeckh ad CIG I 81; Neubauer l. l. p. 31; Gilbert, ant. p. Gr. ²I p. 304 not. 1.

2) Praeter quaestorem et scribam prytanum etiam sacerdos eponymi: contribulis enim est τῆς πρυτανευούσης φυλῆς (cfr. CIA II 431). Quaestor senatus non est prytanis (cfr. CIA II 431: Θρῖα enim est tribus Oeneïdis), sed senator (CIA II 329: ἐπειδὴ Νικοκράτης βουλεύειν λαχὼν — — καὶ ταμίας αἱρεθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς). Ceterum hic fere non collaudatur; in CIA II 431 autem Ἔκφαντος Θριάσιος quaestor senatus, quod notandum est, idem (Ἔκφαντος Ε[υ . . . . ο]υ) rogasse videtur senatus psephisma, quo laudes continentur.

aut ministri senatus[1]) (*βουλῆς ὑπηρέται*: cfr. CIA I 499). Vides quae inter eos prytanesque ipsos intercedat necessitudo. Scribae vero *κατὰ πρυτανείαν* dicti nulla fit memoratio. Hoc verum est, sed inde puto explicandum, quia is utpote populi magistratus tum non apte videbatur numerari inter prytanes et senatus apparitores, qui una collaudantur.

Sollemni autem formula, qua bene merita quaestoris scribaeque prytanum praedicantur, de praecipuo huius munere docemur: *τὰς θυσίας τεθυκέναι ἁπάσας τὰς καθηκούσας ἐν τῇ πρυτανείᾳ ὑπέρ τε τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, ἐπιμεμελῆσθαι δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων, καλῶς καὶ φιλοτίμως.* Et constat inter omnes prytanum fuisse pro salute senatus populique sacra facere; cfr. Dem. XIX 190; Paus. I 5, 1; CIA II 417, 425, 431 al. Praeterea suis litteris ille praeest aliaque subit (*τὰ ἄλλα*) officia minora, non accuratius definita. Vix est quod moneam eum, cum prytanis sit, per suae tantummodo prytaniae tempus ministerio fungi.

Eiusmodi autem scribam saeculo quinto nondum fuisse persuasum habeo, immo ultra medium saeculum quartum adscribitur, ut supra p. 148 vidimus, prytanibus scriba senatus (populique), quem apud eos tum eadem munia obiisse probabile est. Proprius vero scriba prytanum originem duxisse videtur, cum vetustus *γραμματεὺς τῆς βουλῆς* evanuerat, ea aetate, qua provincias scribarum valde immutatas esse exposuimus. Primos enim deteximus anno Ol. 115, 1 (CIA II 191, IV 2 192[b,c]); ex quo certe retinuerunt prytanes. Laudationum autem tituli, in quibus ille invenitur, spectant ad saecula tertium et secundum, CIA II 329 ad annum Eubuli (cc. Ol. 126). Sed permanebat idem etiam postremis temporibus insigni tum appellatione usus. Audit enim *γραμματεὺς βουλευτῶν* in permultis CIA III.

1) Certe *ὁ ὑπογραμματεύς* et *ὁ αὐλητής*, nec minus praeco senatus populique (cfr. CIA II 73 v. 8: *κηρυκεύειν δὲ αὐτὸν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων, τὴν δὲ μισθοφορίαν εἶναι αὐτῷ* . . . . . ., v. 20: *καὶ ἐὰν μὲν χρήσιμος καὶ κόσμιος δοκεῖ εἶναι, οἷσπερ ὑπηρέτηκε πρυτάνεσι τοῖς ἀεὶ πρυτανεύσασι* . . .). Denique de scriba senatus populique separata opus erit quaestio.

catalogis prytanum. Quorum sollemnis forma ea est, ut primarios in nominibus locos obtineant et *ἐπώνυμος* qui vocatur, et *γραμματεὺς βουλευτῶν*, ille fere initio hic in fine catalogi exaratus[1]). Unde suspiceris eum composuisse indicem prytanum, id quod plane confirmatur CIA III 1031[2]): *ὁ γραμματεὺς τῶν βουλευτῶν τῆς Ἀκαμαντίδος φυλῆς τιμήσας τοὺς συνάρχοντας .... ἀνέγραψεν.* Huc etiam refero titulum, qui publici iuris factus est in *Delt. arch.* VIII (1892) p. 37, in quo legimus: *ἐπὶ ἄρχοντος Πραξαγόρου ..... (ἐπὶ) τῆς Ἀντιοχίδος ς' πρυτανείας γραμματεὺς τὸ β' Νικήτα[ς ..... ἀν]δρου Παλληνεὺς ἀν[έγραψεν] τοὺς ἰδίους συνάρχον[τας καὶ τοὺς ἀισίτους.* Tota enim indoles intellegendum esse indicat *γραμματέα βουλευτῶν*[3]): pagus Pallene pertinet ad Antiochidem tribum; elucet autem iterum[4]) Nicetam scribae munere fungi per Antiochidis prytaniam, quae res notanda, non offensioni debet esse ea aetate. Sed haec quidem satis de scriba prytanum, qui procul dubio senatorius est.

Praeter hunc autem in istis laudationibus memorari solet etiam *ὁ γραμματεὺς τοῦ δήμου* sive *τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου*, atque is exstat Hadriani quoque temporibus inter aïsitos primo scribarum publicorum loco. Cognoscimus inde eum una cum prytanibus in tholo coenasse et annuum esse reipublicae magistratum (cfr. CIA III 1031, 1032, 1034; Dittenberger ad III 1034/7); praeterea de eius muneris ratione nihil certi eruere possumus. Utrumque autem nomen, quod initio posui, ad eundem spectare magistratum facile apparet collatis

---

1) Verumtamen semper prytanibus adnumeratur scriba senatorum, scil. quia ipse ex eis est, nisi quod semel (CIA III 1042) errore inter aïsitos deiectus est — vide Hille p. 237 not. 2.

2) Item CIA III 1065, ubi nescio cur Dittenberger supplere maluerit: *ὁ γραμματεὺς τ[ῶν πρυτάνεων τῆς Π]ανδειον[ίδος φυλῆς*, non *τῶν βουλευτῶν*; cfr. CIA III 1031, II 567, 702.

3) *Γραμματεὺς κατὰ πρυτ.* erat illo anno *Χρυσόγονος Φλυεύς* (CIA III 1023).

4) Conferas ex. gr.: *στρατηγὸς τὸ β'* (*Mitt. DAI* VI p. 167), CIA IV 2 619[b] v. 18: *πάλιν χειροτονηθεὶς το δεύτερον.*

titulis CIA II 329 et 393, 394, 431 atque CIA II 309 et II 273, 282, 286, 293, 334. Consentiunt inter se de hac re Boeckh, *oecon. publ. Ath.* [2] I p. 259 sq., Schaefer p. 36, Hille p. 228, Hartel p. 123 sq., Kornitzer p. 28. Regula autem ea statuenda est, ut plenior appellatio (*γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου*) fere usurpetur, si absolute ponitur, in breviorem autem (*γραμματεὺς τοῦ δήμου*) cogatur trita formula *ἀναγράψαι δὲ* e. q. s. adhibita. Sed priore iam saeculi quarti parte, ut supra p. 147 vidimus, titulus *γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου* in usu erat de eo, qui tum exstabat, scriba senatus. Post gravissimam vero rerum immutationem idem recurrit, animadvertenda autem est diversa nominis contrahendi ratio. Sensit eam Kornitzer p. 30, neque est nullius momenti. Nonne ea quasi significatur aliam illius esse condicionem, cum non iam scriba *τῆς βουλῆς* sed potius *τοῦ δήμου* audiat? Et provincia aliena videtur, quamquam accurate non licet circumscribi.

Enimvero quod plurimi adhuc viri docti arbitrati sunt hunc *γραμματέα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου* (ut vetustum senatus scribam) exarari in praescriptis titulorum, id aperte falsum est. Satis enim evicisse mihi videor *γραμματέα τὸν κατὰ πρυτανείαν* componere acta senatus populique et decreta suo nomine confirmare, apud prytanes rursum scribendo adesse proprium eorum scribam. His igitur officiis exclusus est scriba senatus populique. Sed nonnunquam ei mandatur, ut decreta lapidibus inscribat (Hartel p. 124[1]) — adde: CIA IV 2 318[c], 345[c] v. 34, 374[c], 385[c], 513[i], 296[e], 513[b], etiam 535[d] restituend.). Saepius inde ab extremo[2]) saeculo quarto hoc negotium exsequitur per totum saeculum tertium paulatim frequentia decrescente et initio quoque saeculi secundi (CIA II 415). Postea *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρυτανείαν* solus hoc munus subit, nisi quod ineunte imperatorum Roma-

---

1) Recte hic monuit in aliis titulis non Atheniensium *γραμματέα τοῦ δήμου* intellegendum esse; cleruchi Attici sane suum habuerunt scribam populi: CIA II 469 v. 87, 470 v. 62 Salaminii, II 592 Hephaestienses Lemnii, Dittenbergeri syll. II n. 383 Scyri incolae.

2) Vide quae Koehler adnotavit ad CIA II 273.

norum aetate semel (CIA II 488) *ἀναγράψαι* iubentur *ὁ ἐπὶ τοὺς ὁπλείτας στρατηγὸς καὶ ὁ κῆρυξ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς καὶ ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου.* Quae potissimum decretorum genera huic aut illi *κατὰ πρυτανείαν* scribae insculpenda deferantur, ne tum quidem certa ratione invenire licet (cfr. Hille p. 230). At hanc raram lapidum publicorum incisionem vix putaveris primariam esse curam scribae senatus populique. Quae autem alia munera ei obtigerint, ex titulis non perspicitur. Hille p. 228 praeeunte Boeckhio coniecit officium apud senatum et populum litteras publicas pronuntiandi eum in se recepisse et quodammodo denominatum esse pristinum *γραμματέα τῆς πόλεως.* Sane hoc recitatoris publici nomen illis temporibus non iam comparet in numero scribarum civitatis; veri autem dissimile est eum paulo post Aristotelis mortem abolitum esse[1]), quasi posthac nihil fuerit publice recitandum. Accedit, quod illum lectorem vel Aeschinis aetate (cfr. supra p. 170) in tholo nutritum esse constat; item *ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου* semper recensetur inter prytanum parasitos. Neque tamen res certo demonstrari potest; vel in eo offendas, quod Aristoteles de illo affirmat: *καὶ οὐδενός ἐστι κύριος ἀλλ' ἢ τοῦ ἀναγνῶναι,* cum hic decreta quoque curet incidenda. Alia autem, quae de eo coniectaris, etiam incertiora sunt.

Restat *ὁ ὑπογραμματεύς,* de quo Hille p. 230 sq. copiosius ita disputavit, ut pauca mihi liceat addere. Et hic laudari solet in prytanum tabulis exstatque inter aïsitos. Quamquam minime senator putandus est, tamen civis[2]) est; id apparet ex demotico hic illic addito (CIA II 393; III 1034). Imperatorum autem temporibus idem memoratur per plures

---

1) Quod semel CIA III 10 (in. III. p. C. n. saec.) *praetor* apud senatum legisse fertur sententiam conscriptam, est singularis res.

2) Nonnulli magistratuum subscribae servi publici erant, etiam metoecus quidam (CIA II 769 v. 16 *Νίκων ἐν Κε[— — οἰκῶν]*) hoc munus exsequitur, quod vile vulgo putatum est. Ceterum aliquando (CIA II 1177 medio saeculo IV.) collegio decemvirorum subscriba fuit *Ἰοφῶν Σοφοκλέους ἐκ Κολωνοῦ,* filius celeberrimi Sophoclis. Omisit Hille p. 230 not. 1 sub-

quoque annos continuos (CIA III 1030, 1031: *Εἰσίδοτος,* III 1032, 1034, 1040, 1041: *Μύρων Λαμπτρεύς*), cum hoc olim lege vetitum fuerit teste Lysia XXX 29: *ὑπογραμματεῦσαι οὐκ ἔξεστι δὶς τὸν αὐτὸν τῇ ἀρχῇ τῇ αὐτῇ.* Nimirum ille reipublicae subscriba non tam magistratus erat quam apparitor, ad inferiora negotia perficienda scribasque publicos opera sublevandos institutus. Quod ministerium quale fuerit, in testimoniorum inopia accuratius vix definias. Haud apte vero Hille abutitur loco Demosthenis XIX 70: *ὑπογραμματεύων ὑμῖν καὶ ὑπηρετῶν τῇ βουλῇ αὐτὸς ἐξηγεῖτο τὸν νόμον τοῦτον τῷ κήρυκι,* quem ipse supra p. 169 rectius interpretatus ad lectorem publicum rettulisse mihi videor. Noli tamen inde, quod tertio demum saeculo subscriba in titulis invenitur, concludere eum antea non fuisse. An Demosthenes Aeschini subscribae dignitatem adsignare potuit, si talis omnino non exstabat?

Quaestionem de scribis senatus et populi Atheniensium absolvimus. Iam reliquum est, ut summatim ea, quae per varias disputandi ambages repperisse nobis videmur, sub uno quasi conspectu ponamus.

Saeculo igitur quinto et primis saeculi quarti decenniis princeps in republica est *ὁ (κατὰ πρυτανείαν) γραμματεὺς τῆς βουλῆς,* ipse senator, quaque prytania mutatus, sed sumptus ex alia tribu atque ex ea, quae prytaniam gerit, creatione factus, qui litteris publicis praefectus semper scribendo adest cum apud senatum tum in comitiis, atque prytanibus praesto est, ipsius prytaniae tamquam eponymus. Decreta publica idem nomine superscripto insignit eaque in lapidibus exaranda curat.

Ὁ ἀντιγραφεὺς τῆς βουλῆς priore certe saeculi quarti parte exstat, item senator creatus, qui tabulas contrasignat;

---

scribas quaestorum Minervae (CIA II 730), amphictyonum Deliacorum (CIA II 814[b]), aliorum (CIA II 861, 1039, 1198; III 1280[b]).

ab eodem fortasse populo quaque prytania redituum rationes proponendae erant.

Denique antiquitus fuisse videtur (primum commemoratur Ol. 91, 3 apud Thucydidem VII 10) lector publicus, nonnunquam *γραμματεὺς τῆς πόλεως* appellatus, a populo per *χειροτονίαν* e civibus creatus, cuius est litteras publice missas, decreta, rogationes, alia id genus in contionibus et in senatu recitare.

Paulo autem post Nausinici archontis annum intra Ol. 103, 1 et 104, 2 exsistit publicus *ὁ κατὰ πρυτανείαν* scriba, quem populus in totum annum sortitur. Is provincia principis in republica scribae suscepta commentarios peragit et contionales et senatorios — senatui enim adsidet — tabulis publicis praeest administrandis, psephismata recta rataque esse testatur nomine suo, quod singulis prytaniis adscribitur, etiam incidenda curat decreta frequentius inde ab anno Ol. 109, 2; praeterea publice *ἀντιγράφεσθαι* iubetur. — Sed iuxta eum exstat etiamtum quamvis provincia valde imminuta vetustus scriba senatus, qui pleraque senatus populique decreta insculpit lapidesque in publicum proponit. Prytanibus saepius in donariis eorum adiungitur nomine *γραμματέως τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου*. Haec condicio integra mansit usque ad annum Ol. 114, 3.

Floruit autem Aristotelis certe aetate etiam alius scriba *ἐπὶ τοὺς νόμους* institutus, qui et ipse publicus magistratus sorteque electus senatui adsidet atque ea munera exsequitur, quae ad leges contrascribendas pertinent.

Hoc imprimis velim attendas, tres quos enumerat Aristoteles, scribas publicos annuosque esse a populo sive sorte ductos sive creatos eo consilio, ut et populo et senatui ministeria faciant, quare omnibus senatus consessibus interesse debent, id quod horum magistratuum proprium ac insigne est.

Anno autem Ol. 114, 3 postquam respublica Atheniensium in paucorum potestatem cessit, gravissima in scribarum publicorum statu facta est mutatio: evadit enim *ὁ ἀναγραφεύς* in breve tempus (Ol. 114, 4—115, 2), qui annuus est magistra-

tus, potestate praeditus publice perscribendi et signandi decreta. Praeter eum tamquam verus *γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν* comparet scriba senatorius per singulas prytanias mutatus, ipse prytanis.

Democratia restituta pristinam potestatem recuperat popularis *κατὰ πρυτανείαν* scriba: cum ceteris prioris aetatis officiis fungatur, tum in praescriptis decretorum exaratur. Imperatorum vero temporibus, idem cum numeretur inter aïsitos, fere appellatur *ὁ περὶ τὸ βῆμα*, nempe quia in contionibus prope suggestum sedebat.

Hac posteriore aetate collega ei adiungitur, annuus *ἀντιγραφεύς*, qui et ipse inter prytanum parasitos est.

Prytanes autem suum proprium retinent scribam, *γραμματέα βουλευτῶν* vocatum; ita creatur e numero eorum, ut in unius prytaniae spatium officia eis praestet.

Denique praeter hos scribas exstant in aïsitorum indicibus et *ὁ γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου* sive *γρ. τοῦ δήμου*, et *ὁ ὑπογραμματεύς*. Hic civis est, sed apparitor inferioris auctoritatis; ille, annuus magistratus, haud raro publica psephismata insculpenda curat inde ab Ol. 118, 2; idem fortasse tum scripta recitat apud senatum populumque.

Ad extremum adnectam *catalogum scribarum*, qui in praescriptis decretorum inveniuntur, eo consilio, ut quoad licet Hillei indicem p. 240 sq. et emendem et compleam. Sunt autem hi scribae *priore aetate* (usque ad Ol. 103) *senatorii* illi quaque prytania mutati, *posteriore publici κατὰ πρυτανείαν dicti.*

Index scribarum secundum prytanias discriptus.

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
		Δι—			I 16
		[Ἀριστοκ]ράτης	*Λεωντίς*		I 21
82, 3—83, 2		*[Εὐκ]λῆς?*			IV 1^{a} 22^{a}
81—83		*Αἰ. . . . .*	*Αἰαντίς* s. *Λεωντίς*		IV 1^{a} 22^{b}
		—κλῆς			22^{c}
		—οκλῆς Φι—			22^{g}
84—86		*Τιμοτέλης Ἀχαρνεύς*	*Κεκροπίς*		IV 1^{b} 27^{b}
		. . ονι . ος Ἀλωπεκῆθεν		I	I 299
		Ἀρ[χέστ]ρατος[1]		I	IV 1^{c} 299^{a}
85, 4	*Εὐθυμένης*	*—δης*		I	I 314
86, 2	*Ἀντιοχίδης*	*Μνησίθεος*	*Κεκροπίς*		I 32
cc. id. temp.		*Τιμόθ[εος Ἀναφλύστι]ος* (?)[2]		I	I 309
86, 3	*Κράτης*	*Μεταγένης*		I	I 301, 315
86, 4	*Ἀψεύδης*	*Κριτιάδης Φαείνου Τειθράσιος*		I	IV 1^{a} 33, 33^{a}
					I 179, IV 1^{c} 300 2
—	—	*Χαρίας*	*Ἀκαμαντίς*		IV 1^{a} 33, 33^{a}
cc. id. temp.		*Χαροιάδης*[3]	*Ἀντιοχίς*		IV 1^{c} 27^{c}
87, 2	*Εὐθύδημος*	*Δ]ιότιμος Εγγ . . .* (?)	*Πανδιονίς*	I	IV 1^{c} 179
87, 4	*Ἐπαμείνων*	*Καλλίστρατος . . . .*		I	I 195
—	—	*. . . λεύς*	*Ἀκαμαντίς*		IV 1^{b} 35^{c}
88, 1	*Διότιμος*	*Σκόπας*	*Ἐρεχθηίς*		I 40

1) Vide p. 133. 2) Vide p. 132. 3) Vide p. 132.

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
88, 3	Εὔθυνος	Μεγακλείδης Λευκονοιεύς	Ἱπποθωντίς	I	I 40, 176, 273
—	—	. . . . ης	Κεκροπίς	II	I 40
88, 4	Στρατοκλῆς	Πλειστίας [1])		I	I 37, 273
—	—	. . . ων	Αἰγηΐς		I 37
89, 1	Ἴσαρχος	. . . ι . χος		I	I 273
—	—	Φαίνιππος Φρυνίχου	Ἀκαμαντίς		I 40; Thuc. IV 118, *Herm.* XXXI p. 138
89, 2	Ἀμυνίας	Δημήτριος Κολλυτεύς		I	I 273
89, 4	Ἀριστίων	Πρέπις Εὐφήρου	Αἰγηΐς	I	IV 1^{c} 225^{k} *Ath. Mitt.* XIX p. 163
—	—	Προκλέης Ἀτάρβου Εὐωνυμεύς	Ἱπποθωντίς		I 45, 46
90, 1	Ἀστύφιλος	Χαρῖνος		I	IV 1^{c} 225^{k}
90, 3	Ἀντιφῶν	Ἀριστόξενος	Πανδιονίς		IV 1^{b} 53^{a}
non post Ol. 90		Σ	Πανδιονίς s. Ἀκαμ.		IV 2 5^{c}
		Φαντοκλῆς [2])			I 47
		Πολέμαρχος			IV 1^{c} 39^{a}
90—91		. . . ιος	Αἰγηΐς s. Οἰνηΐς		IV 1^{c} 53^{b}
		Νεοκλείδης [3])			IV 1^{a} 71
91, 2	Χαβρίας	. . . . ίδης		I	I 183
92, 1	Καλλίας [4])	Αἰσχύλος	Ἱπποθωντίς		II 21, I 69
92, 2	Θεόπομπος	Δημόνικος Ἀλωπεκῆθεν	(Ἀντιοχίς) [5])		Plut. vit. Ant. p. 833^{d}
92, 3	Γλαύκιππος	Κλειγένης Ἁλαιεύς	Αἰαντίς	I	I 188, And. I 96
—	—	Φίλιππος . . . εοδ —— (Οι)	Οἰνηΐς	III	I 58, I 188
—	—	Σιβυρτιάδης	Λεωντίς	VI	IV 1^{a} 51, I 188

92, 3	Γλαύκιππος	Λόβων ἐκ Κηδῶν	Ἱπποθωντίς	VIII	I 59, 188
—	—	. . . ϑ . ων	Ἐρεχϑηΐς	IX	II 128, I 188
92, 4	Διοκλῆς	Νικοφάνης Μαραϑώνιος	Κεκροπίς	I	I 322
—	—	Διόγνητος Φρεάρριος[6]	Ἀκαμαντίς		I 61
93, 1	Εὐκτήμων	Εὐκλείδης	Ἀντιοχίς		IV 1^c 62^b
—	—	Κλέαρχος (?)			IV 1^a 553
93, 2	Ἀντιγένης	Λυσικλῆς			I 63
93, 3	[4] Καλλίας Ἀγγελῆϑεν	Σωτίων Ἐλευσίνιος			II 22
93, 4	Ἀλεξίας	Πολύμνις Εὐωνυμεύς	Κεκροπίς		IV 2 1^b
		Στέφανος Θουκυδίδου[7]	Αἰγηΐς		Athen. VI p. 234^e
		Νε —			I 65
		— ύλυκος			I 67
		— ς			IV 1^a 76^b
		Φι —			I 84
		— ος			IV 1^b 116^u
		— εύς			IV 1^c 116^8
		Ἱερο — Ἀλωπε[κῆϑεν			116^9
94, 2	Εὐκλείδης	Ἀγύρριος Κολλυτεύς[8]	Πανδιονίς		II 1^b, IV 2 1^d
—	—	Κηφισοφῶν Παιανιεύς[9]	Ἐρεχϑηΐς		II 1^b
cc. id. temp.		Δεξίϑεος[10]	Οἰνηΐς		II 3, 5
95, 2	Ἀριστοκράτης	Λυσίμαχος Κολωνῆϑεν	Πανδιονίς		IV 2 5^d
—	—	. . . .	Κεκροπίς		II 1^c v. 31

1) Vide p. 132. 2) Vide p. 132. 3) Vide p. 133. 4) Vide Loeper ἐφ. ἀρχ. 1893 p. 210; U. Koehler *Herm.* XXXI (1896) p. 141. 5) Vide p. 124 n. 1. 6) Vide p. 132. 7) Vide p. 131. 8) Vide p. 130. 9) Vide p. 131. 10) Vide p. 133.

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
96, 3	Εὐβουλίδης	Ἀριστοκρ]άτης Αἰσχίνου Κεφ[αλῆθεν	Αἰγηΐς	II	IV 2 25
—	—	Πλάτων Νικοχάρους Φλυεύς	Πανδιονίς	VI	II 8
—	—	Χειλωνίων Θεογ	⟨Ἀκαμαντίς⟩		IV 2 7[b]
96, 2—98, 2 {		Ὀνάσιππος	Ἀκαμαντίς		II 11
		Χαρίδημος Θεοτέλους Λαμπτρεύς	Ἱπποθωντίς		IV 2 11[d]
		Ἀρχικλῆς	Ἀκαμαντίς		IV 2 11[e]
		Τει[σίας	Αἰγηΐς s. Οἰνηΐς		CIG I. Aeg. I 977
98, 1	Πυργίων	. . . . ιάδης	Αἰγηΐς s. Οἰνηΐς		IV 2 13
98, 2	Θεόδοτος	Παράμυθος Φιλάγρου Ἐρχιεύς	Κεκροπίς		II 14[b]
98, 3	Μυστιχίδης	Ν]έω[ν Ἁ]λαιεύς			IV 2 14[c]
98, 4	Δεξίθεος	Φιλόξενος			IV 2 14[d]
100, 3	Ναυσίνικος	Καλλίβιος Κηφισοφῶντος Παιανιεύς [1])	Ἱπποθωντίς	VII	II 17
—	—	Ἀριστοτέλης Εὐφιλήτου Ἀχαρνεύς	Λεωντίς		II 17[b]
cc. id. temp.		Καλ[λ . . . . . . Ἀλω]πεκῆθεν			IV 2 18[b]
101, 2	Ἱπποδάμας	Φύ]λακος Οἰναῖος [2])	Ἀντιοχίς	II	IV 2 49[c]
101, 4	Ἀστεῖος	Θουδαίτης Διομειεύς	Ἀκαμαντίς		IV 2 50[b]
102, 4	Λυσίστρατος	Ἀριστείδης Στρεφένεω Κυδαθηναιεύς	Λεωντίς	IX	Syll. J. I 71
—	—	Ἐξη[κ . . . . πα]ι . . . . . Ἀζηνιεύς	⟨Αἰαντίς⟩	X	II 51
103, 1	Ναυσιγένης	Μνησίβουλος	Κεκροπίς	I	II 52[b]
—	—	Μόσχος Θεστίου Κυδαθηναιεύς [3])	Αἰαντίς	VII	IV 2 50; II 52[c]
103, 3	Κηφισόδωρος	— Δημαινέτου	—ντίς	V	II 53

initiis saec. IV	Εὐδράμων Ἀχερδούσιος	Πανδιονίς		II 23
	[Ὑπέρβ]ολος	Αἰαντίς		II 24
	Ἀμφικράτης	Αἰγηΐς s. Οἰνηΐς		II 26
	Ἀμεινίας .... Σφήττιος			II 27, 28
	Πιστόξενος	Ἐρεχθηΐς		II 29
	.........ο]ς Δημοφίλου Φ(ηγούσιος) (?)			II 30
	.....ς Ἐροιάδης			IV 2 31b
	...ξ]ενος Δημαινέτου [Θορ]ίκιος			IV 2 33b
	....................εύς	Ἐρεχθηΐς		II 73
	.... Οἰναῖος	Λεωντίς		II 73
	Παιονίδης[4])	Ἐρεχθηΐς		IV 2 73b (II 53?)
	Κυδήνωρ Κυδήνορος Ἀλωπεκῆθεν	Ἐρεχθηΐς		IV 2 73d
	— δροκλ —			IV 2 73e
	Δωρ...........	Ἱπποθωντίς		IV 2 73f
	Φρύνων Λευκονοεύς	Ἀκαμαντίς		II 76
	— φῶντος	Πανδιονίς		II 78
	— ς Ἐτε —			II 79
	— ισίου			II 80
	Γλα]υκίππου Ἀτηνεύς			II 81
	Νικόξενος Νικοκλέους Χολλήδης			II 82
	Ἱε]ρο[κλεί]δης........Λαμπτρεύς	Πανδιονίς s. Ἀκαμ.	VI	II 82b
	Σμίκυθος Χαρίνου Ἀχαρνεύς[5])	Ἱπποθωντίς		IV 2 85b

1) Vide p. 131, 133. 2) *Φιλοκλῆς Ω—* (II 49) nolui recipere utpote incertum scribae nomen; cfr. p. 156 not. 2. 3) Vide p. 133. 4) Vide p. 114 not. 6. 5) Vide p. 120 not. 2.

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
104, 2	Χαρικλείδης	Νικόστρατος Φ.......... Παλ-[ληνεύς	Ἀκαμαντίς	II	II 54
—	—	—	Αἰαντίς	V	IV 2 54^{b}
—	—	—	Οἰνηΐς	VI	II 55
—	—	—	Ἱπποθωντίς (?)	VII	Syll. J. I 71
104, 3	Μόλων	Ἀγάθαρχος Ἀγαθάρχου Ὀῆθεν	Ἐρεχθηΐς	IX	IV 2 56, 57
—	—	—	Οἰνηΐς		II 57^{b}
104, 4	Νικόφημος	Χαιρίων Χαριναύτου Φαληρεύς	Λεωντίς		IV 2 59^{b}
		Φανοκλ[ῆς —]ς			II 60
(105, 2	Εὐχάριστος)	— ι]ππος Σμικύθου.........	Λεωντίς		IV 2 60^{b}
105, 4	Ἀγαθοκλῆς	Διόδοτος Διοκλέους Ἀγγελῆθεν	Πανδιονίς s. Ἀκαμ.	VI	II 63
—	—	—	Αἰγηΐς	IX	II 62
106, 1	Ἐλπῖνος	Λυσίας Λυσ........(ο)εύς	Ἱπποθωντίς	I	II 66^{b}
—	—	—	Ἀντιοχίς	IX	II 66
106, 2	Καλλίστρατος	Πάνδιος Σωκλέους ἐξ Οἴου	Πανδιονίς	V	II 70
—	—	—		VI	II 67
—	—	—	Ἱπποθωντίς	VII	II 68
—	—	—	Ἀκαμαντίς	IX	II 69
106, 3	Διότιμος	Προκλείδης Ἀναχάρσιδος........	Ἀντιοχίς	VI	IV 2 71
—	—	—	Πανδιονίς s. Ἀκαμ.	III	IV 2 71^{b}
—	—	—	Κεκροπίς		IV 2 71^{c}
—	—	—	Οἰνηΐς		IV 2 71^{d}
106, 4	Θούδημος	.....ήδης Δωρο]θέου Παλληνεύς			II 72, IV 2 72^{b}
(107, 2	Θέελλος)	Καλλιάδης			II 105
	.........ς	Καλλιάδης Εὐωνυμεύς	Αἰγηΐς	VIII	II 105^{b}

107, 4	Καλλίμαχος	Διεύχης Δημάρχου Φ[ρεάρρι]ος	Πανδιονίς	IX	IV 2 $107^{b,c}$; II 108
108, 2	Θεμιστοκλῆς	Λυσίμαχος Σωσιδήμου Ἀχαρνεύς	Αἰγηΐς	VIII	II 109; IV 2 109^{b}
—	—	—	Αἰαντίς s. Λεωντίς		II 110
108, 3	Ἀρχίας	Κηφισό[δωρος Ἀθηνοφάνους Φ]λυεύς	Ἱπποθωντίς	VI	IV 2 110^{c}
—	—	—		VIII	II 75, IV 2 74^{b}
108, 4	Εὔβουλος	....ξενος .... ἐξ Οἴου	Αἰγηΐς s. Οἰνηΐς	VIII	IV 2 111^{b}
—	—	—	Λεωντίς s. Αἰαντίς	IX	IV 2 111^{c}
108—111	....	Χρέμης Φ............δης	Λεωντίς		II 111
109, 2	Πυθόδοτος	Κλεόστρατος Τιμοσθένους Αἰγιλιεύς [1])	Αἰγηΐς	X	IV 2 $114^{b,c}$
cc. hoc temp.		Κολλυτεύς			IV 2 115^{b}
109, 4	Νικόμαχος	Ὀνήσιππος Ἀραφήνιος	Πανδιονίς	VII	II 116
110, 1	Θεόφραστος	Ἄσπετος	Κεκροπίς		II 117
110, 3	Χαιρώνδας	Φίλιππος Ἀντιφ.............	Πανδιονίς	X	II 121, 122
110, 4	Φρύνιχος	Χαιρέστρατος Ἀμεινίου Ἀχαρ[νεύς	Ἀκαμαντίς	VI	II 123
—	—	—	Πανδιονίς	X	II 124—127
(111, 1	Πυθόδηλος)	............σ]άνδρου		X	IV 2 128^{c}
111, 2	Εὐαίνετος	Πρόξενος Π..................		III	IV 2 128^{b}
cc. hoc temp.		Εἰ]τεαῖος			II 130
111, 3	Κτησικλῆς	Μνησίφι]λος Μνήσωνος ......ς	Ἀκαμαντίς	III	IV 2 163^{b}
—	—	—		IV	II 230
111, 4	Νικοκράτης	Ἀρχέλας Χαιρίου Παλληνεύς	Αἰγηΐς	I	IV 2 169^{b}
—	—	—	Πανδιονίς	II	II (IV 2) 169
—	—	—		IV	II 492

1) Vide p. 110 not. 1.

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
112, 1	Νικήτης	Ἀριστόνους Ἀριστόνου Ἀναγυράσιος	— ντίς	II	II 183
—	—	—	Ἀντιοχίς	VIII	II 173, 174, IV 2 173ᵇ
—	—	—	Ἐρεχθηΐς	IX	CIG Sept. 4252/3
(112, 2?)		— ε]ύς			II 175
112, 3	Ἀριστοφῶν	Ἀντίδωρος Ἀντίνου Παιανιεύς	Λεωντίς	IX	II 176, 177
112, 4	Κηφισοφῶν	Σωστρατίδης Ἐχφάντου Εὐπυρίδης	Ἱπποθωντίς	III	CIG Sept. 4254
—	—	—	Αἰγηΐς	IV	IV 2 178
113, 1	Εὐθύκριτος	Πυθόδηλος Πυθοδήλου.........	Ἀντιοχίς	VIII	IV 2 178ᵇ
113, 4	Ἀντικλῆς	Ἀντιφῶν Κοροίβου Ἐλευσίνιος	Αἰγηΐς	V	IV 2 179ᵇ
—	—	—	Ἀκαμαντίς	X	II 179
114, 1	Ἡγησίας	......ς Φρύνωνος Ῥαμνούσιος		IX	IV 2 180ᶜ
114, 2	Κηφισόδωρος	Εὐκλῆς Πυθοδώρου Ἀλωπεκῆθεν	Ἱπποθωντίς	I	II 181
—	—	—		III	II 182
—	—	—	Ἀκαμαντίς	V	II 183, IV 2 231ᵇ
114, 3	Φιλοκλῆς	Εὐθυγένης Ἡφαιστοδήμου Κηφισιεύς	Πανδιονίς s. Ἀκαμ.	VII	II 185
—	—	—	Αἰαντίς s. Λεωντίς	VIII	IV 2 185ᵇ
—	—	—	Οἰνηΐς	IX	II 186
—	—	—	Ἐρεχθηΐς	X	II 188
(ante 115		Φαῖδρος [1])	Ἀκαμαντίς		II 221)

115, 1	Νέαιχμος	Θηραμένης Κηφισιεύς	Ἐρεχθηΐς	II	IV 2 192^{c}
—	—	Νικόδημος Ἀναφλύστιος	Ἀντιοχίς	V	II 191, IV 2 192^{b}
		Ἀναγραφῆς.			
114, 4	Ἄρχιππος	Καλλικρατίδης Καλλικράτους Στειριεύς[4])			II 190
115, 1	Νέαιχμος	Ἀρχέδικος Ναυκρίτου Λαμπτρεύς	(Ἐρεχθηΐς	II)	IV 2 192^{c}
—	—	—	(Ἀντιοχίς	V)	IV 2 192^{b}, II 191
115, 2	Ἀπολλόδωρος	Θρασ[υκλῆς Ναυσικράτους Θρι]άσιος			IV 2 229^{b}
—	Ἀπολλόδωρος δεύτερον	Ἐπίκουρος ....σιος	(Πανδιονίς	VI)	II 299^{b}
		—		X	II 226
115—118		Κλειγένης		II	II 835
		Λαμπτρεύς[2])			II 222
		— νεύς			II 230
		— ωνος Ἐλευσίνιος			II 231
		— ί]δης Ν....ος .ι—			II 231
116, 4	Θεόφραστος	................ου Ἁγνούσιος	Ἀκαμαντίς	VI	II 236
ante 118, 2		— ανοπόν..υ Π[ο]τά[μιος]?		V	II 238
		— ο]ς Ῥαμνούσιος[3])	Ἐρεχθηΐς	X	II 244
		— ο]υς Θορα ιεύς			II 245

1) Si quidem genuinus est titulus, cfr. Koehler a. l. 2) Spangenberg l. l. p. 4 referre vult ad perscriptorem Archedicum Lamptreum (Ol. 115, 1), sed praescripta nimis sunt lacera, quam ut certo suppleantur. 3) Reusch *Herm.* XV p. 343 dubitanter quidem reicit ad annum Charini archontis (Ol. 118, 1). 4) Vide p. 173 n. 1.

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
ante 118, 2		Ἀριστ................			IV 2 245^{b}
		— ος			IV 2 245^{d}
118, 2	Ἀναξικράτης	Λυσίας Νοθίππου Διομεεύς	Αἰγηΐς s. Οἰνηΐς	V	IV 2 240^{b}
—	—	—	Ἀντιγονίς	VII	II 320^{b}
—	—	—	Ἀκαμαντίς s. Πανδ.	X	II 238^{b}
—	—	—			II 345^{b}, IV 2 493
118, 3	Κόροιβος	Πάμφιλος[1]) Θεογείτονος Ῥαμνούσιος	Δημητριάς	VII	II 246, 247
—	—	—	Οἰνηΐς	X	II 249, ^{b}IV 2 492^{g}
119, 1	Φερεκλῆς	Ἐπιχαρῖνος Δημοχάρους Γαργήττιος	Αἰγηΐς	IV	II 255
—	—	—	Λεωντίς	VI	IV 2 256
—	—	—	Οἰνηΐς	VII	II 256^{b}
—	—	—	Ἀντιγονίς	VIII	IV 2 256^{c}
—	—	—	Πανδιονίς	XI	II 257
119, 2	Λεώστρατος	Διόφαντος Διονυσοδώρου Φηγούσιος	Κεκροπίς	VIII	II 259, 260, 280
—	—	—	Ἀντιγονίς	X	II 261
—	—	—	Αἰαντίς	XII	II 262/4, IV 2 264^{b}
119, 3	Νικοκλῆς	Νίκων Θεοδώρου Πλωθεύς[2])	Αἰγηΐς s. Οἰνηΐς	VIII	II 269
—	—	—	Λεωντίς	X	IV 2 269^{b}
—	—	—	Ἀντιοχίς	XI	IV 2 269^{c}
—	—	—	Αἰαντίς	XII	II 270

119, 4	Κλέαρχος	Μνήσαρχ[ος ....]ου Προβαλίσιος	Ἱπποθωντίς	II	IV 2 271b
120, 2	Εὐκτήμων	Θεόφιλος Ξενοφῶντος Κεφαλῆθεν	Ἀντιγονίς	II	II 297
(120, 4	Ἀντιφάτης)	.......ος Λύκου Ἀλωπεκῆθεν	Ἐρεχθηΐς	II	IV 2 252c
—	—	—	Δημητριάς	III	II 252b
121, 1	Νικίας	Ἀντικράτης Κρατίνου ....ιεύς	Ἀκαμαντίς	IV	II 299
121, 3	Ὀλυμπιόδωρος	—φόρου Μελιτεύς (?)		X	II 302
	Ἀντίμαχος	Χαιριγένης Χαιριγένου Μυρρινούσιος	Ἱπποθωντίς	III	II 303
	—	—	Αἰαντίς	IV	II 304
(122, 2)	Γλαύκιππος	Εὔθοινο[ς ....κ]ρίτου Μυρρινούσιος	Αἰαντ. s. Λεωντ.	XII	II 305
—	—	—		VIII	IV 2 305b
(122, 4)	Καλλιμήδης	Καλλίας Καλλιάδου Πλωθεύς	Αἰαντίς	IX	II 307
	—	—		X/XI	II 306
(123, 1)	Θερσίλοχος	Διόδοτος Διογνήτου Φρεάρριος		II	II 308
—	—	—	Ἀντιγ. s. Δημητρ.	IX	II 307, IV 2 307b, c
123, 2	Διοκλῆς	Ξενοφῶν Νικέου Ἁλαιεύς		I, VIII	IV 2 309b, c
123, 3	Διότιμος	Λυσίστρατος Ἀριστομάχου Παιανιεύς	Ἀντι[γονίς?	VII	II 311
—	—	—	Πανδιονίς	XII	II 312
cc. hoc temp.	— ρος	— ερσ[......ρ]ασ —			II 310

1) [Dem.] XLII 28: ἀκούετ', ὦ ἄνδρες δικασταί· Παμφίλῳ φησὶ καὶ Φειδόλεῳ Ῥαμνουσίοις κοινῇ τάλαντον ἐνοφείλειν (scil. Φαίνιππος). 2) Idem prytanis est archonte Eubulo (CIA II 329).

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
124, 1	Εὔθιος	Ναυσιμένης Ναυσικύδου Χολαργεύς	Ἀκαμαντίς	III	II 314
—	—	—	Αἰαντίς	XII	IV 2 314[c]
124, 2	Μενεκλῆς	Θεόδωρος Λυσιθέου Τρικορύσιος	Πανδιονίς	VIII	II 315
124, 3	Νικίας	Ἰσοκράτης Ἰσοκράτου Ἀλωπεκῆθεν	Ἀκαμαντίς	III; VI	II 316; 317
	Τηλοκλῆς	sp. 21	Ἀκαμαντίς	X	IV 2 318[c] (p. 296)
125, 4	Πολύευκτος	Χαιρεφῶν Ἀρχεστράτου Κεφαλῆθεν	Ἀντιγονίς	IV	II 322
—	—	—	Αἰγηΐς	IX	II 323
126, 1—2	Ἱέρων	Φαινύλος Πανφίλου Ὀῆθεν	Ἀντιοχίς	VI	IV 2 323[b]
post 124		.......ος Δημητρίου Ἱπποτομάδης	Ἀντιοχίς	III	II 330
ante 127, 2	Ἀριστώνυμος	................ς Αἰθαλίδης		V	IV 2 331[b]
127, 3—4	Φιλοκράτης	Ἡγήσιππος Ἀριστομάχου Μελιτεύς		II	II 278 (cfr. IV 2 331[c])
—	—	—	Δημητριάς	XII	IV 2 331[c]
priore saec. III parte	Διομέδων	Φορυσκίδης Ἀριστομένου Α........		X	II 334
	—	—	Ἀντιγονίς	VI	II 836 B
	Κλεόμαχος	Ἀφθόνητος Ἀρχίνου Κήττιος	Ἀντιοχίς	XI	II 336
		Βου]λαγόρ[ου	Ἀντιοχίς		II 342
		— νος Ἱπ[πο]κ[ρίτου —		X	II 344
		Ἀρισ]τ[ο.]ή[.ο]υ —		IV	II 345
	Ὄ[λβιος]	— ο[ς ....]ος Ῥαμνούσιος			IV 2 345[b]
	Οὐρίας	Εὔξενος Καλλίου Αἰξωνεύς	Δημητριάς	XI	IV 2 345[c]

medio saec. III	Διογείτων	Θεόδοτος Θεοφίλου Κειριάδης	Δημητριάς	XII	II 352
	Θυμοχάρης	Σώστρατος Ἀριστ —		III	II 371
		— ἐν]ους Εἰ —			IV 2 371[c]
	Ἁγνίας	Ποτάμων Δόν[ακος?			II 372
	Θεόφημος	Προκλῆς Ἀπ —			II 373
	Λυσιάδης	Ἀριστόμαχος Ἀριστο —	Ἐρεχθηΐς	X	II 373[b]
exeunte saeculo III		. . . . ἔ]νωνος Ἐπικηφίσιος	Αἰαντίς	XII	IV 2 373[c]
		— ς		I	IV 2 373[h]
	— ος	Θεοδόσιος Ξενοφά[ν —		XII	II 377
	Θεόφιλος	Φίλιππος Κηφισοδώρου Ἀ —	Κεκροπίς	III	IV 2 381[b]
	Ἐργοχάρης	Ζωΐλος Διφίλου Ἀλωπεκῆθεν	Ἱπποθωντίς	III	II 381
	Ἡλιόδωρος	Χαρίας Καλλίου Ἀθμονεύς	Πανδιονίς	VIII	IV 2 385[b]
	Διοκλῆς	Ἀριστοφάνης Στρατοκλέους Κειριάδης	Ἱπποθωντίς	XIII	IV 2 385[d] (II 399)
	Ἡράκλειτος	Διονυσ —			IV 2 385[e]
		Ἀριστοτέλης Θεαινέτου Κεφαλῆθεν	Αἰγηΐς	XII	IV 2 385[f]
		— ς Μενεστράτου Λαμπτρεύς	Ἱπποθωντίς	VII	II 385
		ἐκ Κηδῶν	Ἱπποθωντίς	VII	II 390
	Προξενίδης	Εὔβουλος Εὐβουλίδου		II	II 391
	ὁ μετὰ Φαναρχίδην	Προκλῆς Περι —		XII	II 392
	Θρασυφῶν	— του Παιανιεύς	Πανδιονίς	VI	II 403
	Καλλίστρατος	Ἁγνωνίδης Ἀπατουρίου			II 406
		Κέφαλος Κεφάλου — η]ς	Κεκροπίς	VIII	II 407
		Νικ[αν]ωρ —	Αἰαντίς		IV 2 407[b]
	ἐπὶ — το]υς ἄρχ.	— ο]δήμου Αἰγιλιεύς	Ἀντιοχίς	I	IV 2 407[k]
		— ων Ν —			IV 2 409[b]

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
saec. II in.	Μητροφάνης	Ἐπιγένης Μοσχίωνος Λαμπτρεύς	Ἀκαμαντίς	X	II 408
	Σύμμαχος	Ἀρχικλῆς Θεοδώρου Θορίκιος		X; VI?	II 417; 416
	—	—	Ἀντιοχίς	XII	IV 2 417[c, b]
priore parte saeculi II	Διονύσιος ὁ μετὰ .....ην	Θεόλυτος — θεν	Λεωντίς		II 418
	Διονύσιος —	Ἰάσων Ἀριστοκ[ρ —		VIII	IV 2 418[b]
	Ζώπυρος	Μεγάριστος Πύρρου Αἰξωνεύς	Πτολεμαΐς	X	II 420
		Φ[ιλ —			IV 2 420[b]
		Βουτάδης	Ἱπποθωντίς		II 421
		— ω]ν Ἁγνοθέου	Οἰνηΐς		II 430, 495
	Ἀρχέλαος	Μόσχος Μόσχ — Κυδαθηναιεύς	Λεωντίς	III	II 431
	—	—	Αἰαντίς	IV	(II 431)
	Τιμησιάναξ	Ἀριστομάχου Προβαλίσιος			II 432
	Ἀχαιός	Ἡρακλέων Ναυ —			II 433
medio saec. II	Σώνικος (?)	Παυσανίας Βιοτέλου Περιθοίδης	Λεωντίς		II 435
	Τύχανδρος	Σωσιγένης Μενεκράτου Μαραθώνιος	Ἀκαμαντίς		II 436
		Φιλ[— Παια]νιεύς			II 437 (cfr. IV 2 420[b])
	Εὐπόλεμος	Στρατόνικος Στρατονίκου Ἁμαξαντεύς	Πτολεμαΐς		II 439, IV 2 439[b]
					II 440
	Εὔνικος	Ἱερώνυμος Βοήθου Κηφισιεύς	Οἰνηΐς	VII	IV 2 441[b]
	—	—	Ἀτταλίς	XII	IV 2 441[c]

med. saec. II		Ξενοκλῆς	Σθενέδημος Ἀσκληπιάδου Τειθράσιος	Οἰνηΐς	XII	IV 2 441[d]
			— άκου Εὐπυρίδης		XI	IV 2 451[b]
			Ἕρμειος	Πανδιονίς	VI	II 454
		Πέλοψ	Διονυσικλῆς Διονυσίου Ἑκαλῆθεν	Πτολεμαΐς	XII	IV 2 477[c]
		Ἐπικράτης	..... Συπαλήττιος	Λεωντίς	VI	bull. c. h. XIII p. 414
saec. II exeunte	160, 2	Ἁγνόθεος	Μενεκράτης Χαριξένου Θορίκιος	Ἀτταλίς	V	II 458, IV 2 458[c]
	163, 2	Ἐπικλῆς	Γοργίλος Γοργίλου			II 459
		Ἰάσων	Ἀναξικράτου Ἐλευσίνιος	Ἀντιοχίς		II 460
		Ἰάσων ὁ μετὰ Πολύκλειτον	Ἐπιφάνης Ἐπιφάνου Λαμπτρεύς		IV	II 461
			— δό]του Διομεεύς			II 462
		Φωκίων	Εὔανδρος			IV 2 463[c]
		Σαραπίων	Σοφοκλῆς[1]) Δημητρίου Ἰφιστιάδης	Ἀτταλίς	V	II 465
saec. I ineunte		Μήδειος	Φιλίων Φιλίωνος Ἐλευσίνιος[2])	Λεωντίς	III	II 467
		Ληναῖος	Ἰσίδωρος Ἀπολλωνίου Σκαμβωνίδης	Αἰγηΐς	IX	II 469
		Ἀγαθοκλῆς	Εὐκλῆς Ξενάνδρου Αἰθαλίδης[3])	Αἰαντίς	III	II 470
		—	—	Κεκροπίς	IV	(II 470)
		Ἀρίσταρχος	Τελέστης Μηδείου Παιανιεύς	Αἰαντίς	VII	II 470
		—	—	Κεκροπίς	XI	(II 470)
		Νικόδημος	Ἐπιγένης Ἐπιγένου Οἰναῖος	Αἰγηΐς	III	II 471, 472
						IV 2 472[b]

1) Inter ἐπιμελητάς idem recensetur CIA IV 2 952[b] v. 7. 2) Idem occurrit CIA II 985 D II v. 24 inter thesmothetas Argeio archonte. 3) Apud Josephum arch. XIV 8, 5 nomen vulgo legitur: Εὐκλῆς Μενάνδρου Ἁλιμούσιος.

Ol.	ἦρχε	ἐγραμμάτευε	ἐπρυτάνευε	num. pr.	CIA
saeculo a. C. n. I	Νικόδημος	Ἐπιγένης Ἐπιγένου Οἰναῖος	Ἀντιοχίς	IV	II 471
	Διονύσιος ὁ μετὰ Παράμονον	Λάμιος Τιμούχου Ῥαμνούσιος	Αἰαντίς	VII	II 475
	Προκλῆς	— σθένης Κλεινίου Κοθωκίδης		II	IV 2 (II) 477
	Δημοχάρης	Διονυσοδώρου Ἀγκυλῆθεν		II	IV 2 477 d
		Ἀν —			II 479
	Λύσανδρος	Γάιος Γαΐου Ἁλαιεύς	Πανδιονίς	XII	II 489 b
		— τιος	Λεωντίς		II 490
	Δημοχάρης ὁ μετὰ Δημήτριον	— ι]στοκλέους Ἀπολλωνιεύς	Ἱπποθωντίς		IV 2 489 c
incert. aetat.	— μος	Σ[υ —			IV 2 492 b
		Ση[μα]χίδης	Κεκροπίς		IV 2 493 c, d
		............ς Δημητρίου Ἀνακαιεύς	Ἀντιοχίς		IV 2 496 c

Nomina scribarum saeculis post Chr. n. obvia, si velis, inspicias apud Hilleum p. 245 sq., quibus in praesens non habeo quod addam, illa tempora non ita accurate ipse perscrutatus.

Index locorum.

Addenda.

Hic libellus iam conscriptus partimque typis expressus erat, cum in manus mihi venit commentatio Engelberti Drerup 'über den Staatsschreiber von Athen' inscripta, quae exstat in 'Philol.-histor. Beitr. für C. Wachsmuth' (Lipsiae 1897) p. 137—144. In priore capite auctor id comprobare studet, quod Aristoteles *πολ. Ἀθ.* c. 54,3 dixit illustrissimos homines olim scribas esse creatos, usus exemplis cum iisdem atque ipse p. 130 sq. attuli, tum aliis satisque aptis; neque vero Drerup negat res non ubique evidentissimas, sed magis minusve verisimiles reddere nobis licere. Quae autem in posteriore capite, profectus ex illo Aristotelis loco, disseruit de altero in leges scriba et de lectore publico, ea nonnihil discrepantia a sententiis, quas supra exposui, non plane mihi persuasit; sed in praesens nolo fusius disputare.

Nuperrime etiam J. H. Lipsius, cum denuo ederet Schoemanni 'antiquitates Graecas' [4]I p. 403 sq. paucis quaestionem retractavit.

Tabula argumenti.